

HYMNI A BEATO GREGORIO PAPA CONSCRIPTI. (G,S)

DIE DOMINICO.

AD NOCTURNUM.

1. Primo dierum omnium
Quo mundus exstat conditus,
Vel quo resurgens conditor
Nos, morte victa, liberat.
2. Pulsis procul torporibus,
Surgamus omnes ocius,
Et nocte quaeramus pium
Sicut prophetam novimus.
3. Nostras preces ut audiat,
Suamque dextram porrigat,
Ex expiatis sordibus
Reddat polorum sedibus.
4. Ut quique sacratissimo
Hujus diei tempore
Horis quietis psallimus,
Donis beatis muneret.
5. Jam nunc, paterna claritas,
Te postulamus affatim,
Absit libido sordidans,
Omnisque actus noxius.
6. Ne foeda sit vel lubrica
Compago nostri corporis,
Per quod averni ignibus
Ipsi crememur acrius.
7. Ob hoc, Redemptor, quaesumus
Ut probra nostra diluas,
Vitae perennis commoda
Nobis benigne conferas.
8. Quo carnis actu exsules,
Effecti ipsi coelibes,
Ut praestolamur cernui,
Melos canamus gloriae.
9. Praesta, Pater piissime,

**Patrique compar Unice,
Cum Spiritu Paracleto
Regnans per omne saeculum.**

ALIUS.

- 1. Nocte surgentes, vigilemus omnes:
Semper in Psalmis meditemur, atque
Nisibus totis Domino canamus
Dulciter Hymnos.**
- 2. Ut pio Regi pariter canentes,
Cum suis sanctis mereamur aulam
Ingredi coeli, simul et beatam
Ducere vitam.**
- 3. Praestet hoc nobis Deitas beata
Patris, ac Nati, pariterque sancti
Spiritus, cujus reboat in omni
Gloria mundo. Amen.**

AD LAUDES.

- 1. Ecce jam noctis tenuatur umbra,
Lucis aurora rutilans coruscat:
Nisibus totis rogemus omnes
Cunctipotentem**
- 2. Ut Deus noster miseratus omnem
Pellat languorem, tribuat salutem,
Donet et nobis pietate Patris
Regna polorum.**
- 3. Praestet hoc nobis Deitas
beata, *ut supra*.**

AD VESPERAS.

- 1. Lucis Creator optime,
Lucem dierum proferens,
Primordiis lucis novae
Mundi parans originem.**
- 2. Qui mane junctum vesperi
Diem vocari praecipis,**

Tetrum chaos illabitur,
Audi preces cum fletibus.
3. Ne mens gravata crimine
Vitae sit exsul munere,
Dum nil perenne cogitat,
Seseque culpis illigat.
4. Coelorum pulset intimum,
Vitale tollat praemium,
Vitemus omne noxium,
Purgemus omne pessimum.

IN QUADRAGESIMA.

AD NOCTURNUM.

1. Clarum decus jejunii
Monstratur orbi coelitus,
Quod Christus auctor omnium
Cibis dicavit abstinens.
2. Hoc, Moyses charus Deo,
Legisque lator factus est,
Hoc Eliam per aera
Curru levavit igneo.
3. Hinc Daniel mysteria
Victor leonum viderat,
Per hoc amicus intimus
Sponsi Joannes claruit.
4. Haec nos sequi dona, Deus,
Exempla parcimoniae;
Tu robur auge mentium,
Dans spiritale gaudium. Amen.

AD VESPERAS.

1. Audi, benigne conditor,
Nostras preces cum fletibus
In hoc sacro jejunio
Fusas quadragenario. 2. Scrutator alme cordium,
Infirma tu scis virium;
Ad te reversis exhibe
Remissionis gratiam.
3. Multum quidem peccavimus:

Sed parce confitentibus;
Ad nominis laudem tui
Confer medelam languidis.
4. Sic corpus extra conteri
Dona per abstinentiam,
Jejunet ut mens sobria
A labe prorsus criminum.
5. Praesta, beata Trinitas,
Concede, simplex Unitas,
Ut fructuosa sint tuis
Jejuniorum munera. Amen.

IN DOMINICA PALMARUM.

1. Magno salutis gaudio
Laetetur omne saeculum,
Jesus Redemptor omnium
Sanavit orbem languidum.
2. Sex ante Paschae ferias
Advenit in Bethaniam,
Ubi pie post triduum
Resuscitavit Lazarum.
3. Nardi Maria pistici
Sumpsit libram mox optimi,
Unxit beatos Domini
Pedes rigando lacrymis.
4. Post haec jugalis asinae
Jesus supernus arbiter
Pullo sedebat: inclytam
Pergebat Jerosolymam.
5. O quam stupenda pietas,
Mira Dei clementia!
Sessor aselli fieri
Dignatur auctor saeculi.
6. Ramos virentes sumpserat
Palma recisos tenera,
Turba praecessit obviam
Regi perenni plurima.
7. Honor, virtus, imperium
Sit Trinitati unicae,
Patri, Nato, Paracleto
Per infinita saecula. Amen.

IN PASSIONE DOMINI.

1. Rex Christe factor omnium,
Redemptor et credentium,
Placare votis supplicum,
Te laudibus colentium.
2. Cujus benigna gratia
Crucis per alma vulnera, Virtute solvit ardua
Primi parentis vincula.
3. Qui es creator siderum,
Tegmen subisti carneum,
Dignatus hanc vitissimam
Pati doloris formulam. 4. Ligatus es ut solveres
Mundi ruentis complices,
Per probra tergens crimina,
Quae mundus auxit plurima.
5. Cruci, Redemptor, figeris,
Terram sed omnem concutis, Tradis potentem spiritum,
Nigrescit atque saeculum.
6. Mox in paternae gloriae
Victor resplendens culmine,
Cum Spiritus munimine
Defende nos, Rex optime.
Amen.

APPENDIX .

ANTIQUI LIBRI RITUALES SANCTAE ROMANAE ECCLESIAE.

IN ORDINEM ROMANUM COMMENTARIUS PRAEVIUS.

[I] I. *Rituum Romanorum cognitio necessaria
Amalarii in eos commentarii vexati. Prima*

Romani Ritualis editio improbata; Electi Corcyrensis plagium retectum.

Cum Romana Ecclesia aliarum, maxime Occidentis, Ecclesiarum norma sit et exemplar, non parum interest rei publicae Christianae ut sacri ritus quibus ab initio fundatae religionis Deum opt. max. coluit omnibus cogniti ac perspecti habeantur. Proxima quippe est fidei divinae religio, quae quam illa credit ac suspicit supremam Majestatem certis signis et caeremoniis communi consilio institutis colit veneraturque. Et quemadmodum a Romana Ecclesia fidei suae originem repetunt pleraeque, ne dicam omnes, Occidentis Ecclesiae, sic etiam ab eadem modum ac formam divini cultus derivari par est. Certe cum animo recogito varios ritus quos in praecipuis Galliarum Ecclesiis majorum nostrorum pietas instituit; atque hactenus illibatos ad nos usque magna ex parte transmisit, videre mihi videor [II] quamdam Romanorum rituum imaginem, qualem scilicet in antiquis libris animadvertimus.

Non immerito itaque viri pii ac docti (quod notavit Cassander) judicant «nihil hoc in genere praestantius inveniri posse, quam ipsum Romani Ordinis libellum, quem omnes qui de ecclesiasticis ritibus et officiis divinis scripserunt tanquam principem et caput agnoscunt, summamque ei auctoritatem deferunt, sic ut omnia ejus generis scripta nihil aliud sint quam hujus libelli commentaria.» Non ergo audiendi, si qui minus periti existiment hoc argumentum non ejus esse dignitatis, quod cum tanto apparatu tractari mereatur. Meminerint si qui in ea erunt persuasione, hominibus etiam sapientissimis non indignam esse hanc operam et cogitationem in nova lege, quando in illa veteri, mysteriorum nostrorum gravitatem tantum adumbrante, Deus ipse sacrorum rituum descriptionem, quibus coli et honorari volebat, non infra se posuit.

Et quidem magni nominis viri hoc genus argumenti adeo non despexerunt, ut studia sua eo contulerint. Ut enim Cassandrum, Hittorpium, Radulfum decanum Tungrensem, aliosque similes interim sileamus, Onufrius Panvinus hanc ritualement materiam scriptis suis illustravit, haberemusque ea de re Salmasii lucubrationem, nisi mors ejus consilium praevertisset. Huc testem appello Salmasium ipsum, qui in praefatione ad Solinum ait se huic auctori illustrando adjecisse animum, *sepositis tantisper quae in mente ac manibus habebat in universam priscae Ecclesiae ritualement historiam commentationibus*; quae commentationes an ab eo perfectae fuerint et absolutae, fateor me ignorare.

Ad Onufrium quod attinet, opus ejus integrum exstat manu descriptum in bibliotheca Vaticana, ejusdemque exemplum in bibliotheca regia habetur. Hoc vero non tam Onufrii commentationem exhibet quam collectionem veterum librorum ritualium Romanae Ecclesiae. Collectioni praemittitur Onufrii epistola nuncupatoria, *Alexandro Farnesio, episcopo cardinali Sabino, summae et apostolicae sedis cancellario*, quae epistola prolixam continet praefationem ad illustrandam ex antiquis sacrae synaxeos actionem. Sequuntur libelli de Ordine Romano quatuor, prout ab Hittorpio vulgati sunt, tum Micrologus, deinde interpretatio vocum ecclesiasticarum, [III] quae obscurae vel barbarae videntur; quibus succedit index stationum quae nostro tempore in singulis Urbis ecclesiis per annum

celebrantur. Haec omnia excipit liber Ritualis Censii cardinalis S. R. E. camerarii, quem librum, mutato auctoris ordine, dividit Onufrius in tres partes. Demum totum opus concludit Missae expositio, quam idem ex Patrum dictis et sententiis contexuit, excurrendo in communes locos, quos alii postea sunt persecuti.

Non defuerunt etiam ex antiquis quibus idem consilium idemque animus fuit, illustrandi scilicet ritus Romanos. Plerosque in unum corpus redegit Melchior Hittorpius, cujus Editio est in omnium manibus, ut necesse non sit auctorum illorum nomina hoc loco recensere. His adjungendi sunt Rupertus, Joannes Beletus, et Durandus uterque, quos magno agmine sequitur turba recentiorum, sed insignior prae caeteris piae memoriae cardinalis Bona. Ex illis antiquis auctoribus Amalarius, et qui sub humili nomine latere voluit Micrologus, libellos de Ordine Romano studiosius rimati sunt, atque ex eis aliarum Ecclesiarum ritus aut correxerunt, aut illustrarunt.

Amalarius, Mettensis, ut videtur, Ecclesiae clericus, Lugdunensis chorepiscopus fuit. Hujus sententiae auctorem habemus Florum ejusdem Ecclesiae diaconum, qui in priori epistola adversus eundem Amalarium inedita tria ejus opera commemorat, nempe *magnum quemdam Codicem quatuor voluminibus*, id est libris, *diffusum*, quem *Officiale* nuncupavit; deinde *Antiphonarium velut a se digestum ac correctum; novissime novum volumen, quod Embolim opusculorum suorum* appellavit, quodque *apud Lugdunum ornate induit, ac vittis sericeis distingui fecit*. Haec ex prima Flori epistola *contra falsiloquas adinventiones Amalarii, quondam Lugdunensis chorepiscopi, de corpore Domini tripartito*; qua in epistola Florus Amalarium durius carpit, uti et Agobardus et ipse Lugdunensis antistes. Nam etsi fortasse longius progressus est Amalarius in quaerendis mysticis significationibus sacrorum rituum, quibus Ecclesia utitur, non ea tamen acerbitate tractandus erat vir ut illis temporibus doctus, qui pia religione et studio res sacras illustrandi utique ducebatur. Typis vulgata sunt priora duo ejus opuscula, nempe *Officialis*, et liber de Antiphonario; at Embolim adhuc in tenebris [IV] latere credimus. Edita illa duo non sine fructu terunt rerum ecclesiasticarum studiosi, qui longe aliis oculis haec legunt quam Florus et Agobardus. Libellum *Officiale* appellavit Amalarius post Patres concilii IV Toletani, in canone 26.

Agobardi libri tres exstant adversus Amalarium scripti. Primus est liber *de Psalmodia*, in quo Amalarium quasi *stultum et improbum calumniatorem* arguit, quod in nocturnis officiis quaedam *humani ingenii figmenta* adhiberet. Idem explicat in altero libro *de correctione Antiphonarii*, in quo nonnullas Antiphonarum et Responsoriorum emendationes ab Amalario factas reprehendit: correctus et ipse a viro modestissimo Josepho Maria Thomasio in notis ad Responsorialia et Antiphonaria Romana, ubi quasdam Amalarii restitutiones vindicantur ad fidem veterum Codicum Ecclesiae Romanae. Sic rigidi censores aliquando in se provocant justam censuram aliorum. Tertius denique Agobardi fetus est *contra libros quatuor Amalarii abbatis*, id est contra librum ejus *officiale*, in quo nonnullas morales interpretationes sugillat Agobardus.

Non minus Amalario infensus fuit Florus diaconus, ac demum presbyter Ecclesiae Lugdunensis, a quo Amalarius in medium provocatus fuit in synodo Carisiacensi; ab eodemque in concilio episcoporum apud Theodonis Villam accusatus, quod Christi corpus triforme dixisset, et quod ritus sacros passim traduceret ad mysticas significationes. Quid in

utraque synodo gestum sit, explicat Florus ipse tum in epistola mox laudata, tum in opusculo subsequenti, tum in alia epistola ad Patres concilii apud Theodonis Villam congregati. Prima epistola *Drogoni sacri concilii magistro et pontifici clarissimo, Hetti Trevirorum antistiti, Aldrico reverendissimo Cenomanorum episcopo, Rabano abbati venerabili, et ex provincia Lugdunensi prima Alberico Lingonensi episcopo* nuncupata est. Primum ac praecipuum caput accusationis est quod doceret *praeceptor ipse Amalarius egregius ita corpus Christi esse triforme et tripartitum, ut tria sint Christi corpora, primum quod ipse suscepit, secundum in nobis qui super terram ambulamus, tertium in illis qui sepulti jacent*; atque ideo in sacrificio Missae *tres debere fieri partes, unam in calice pro Christo, alteram in patena pro vivis, tertiam in altari pro mortuis*. Alterum accusationis caput est quod idem Amalarius [V] plerosque sacrificii ritus ad morales et figuratas, uti mox dicebam, significationes transferret. Tertium denique est quod *libellum Romani Ordinis tantae auctoritatis haberet, ut cum pene ad verbum niteretur exponere*, tametsi hunc libellum Romano archidiacono, *cujus traditionibus gloriabatur, ignotum* fuisse fateretur. Verum tantum abest ut Amalarius ob expositum Romani Ordinis libellum de Ecclesia male meruerit, ut contra multum ei obstrictissimus, quod hujus libelli antiquitatem dignitatemque nobis unus ex priscis auctoribus comprobaverit.

Praeter superius memorata opuscula idem Amalarius composuit eglogam de Ordine Romano, quae ab eruditissimo Baluzio publici juris facta est in appendice ad Capitularia. In hujus opusculi titulo Amalarius vocatur *abbas*, cum in Codice sancti Galli, ad quem Baluziana Editio accurata est, tum in Einsidlensi, quemadmodum etiam in titulo tertii libelli, quem Agobardus condidit adversus Amalarium, de quo haec modo dicta sufficiant.

Micrologi obscurior est notitia quam aetas. In quibusdam exemplaribus hic liber *Micrologus Joannis*, aliis *Joannis episcopi* inscriptus legitur; sed quis sit Joannes ille, incertum. Gallum fuisse conjectura est ex cap. 11, in quo refert quamdam Orationem *juxta Gallicanum Ordinem*. Sane Germanum eum non fuisse inde colligitur, quod concilii Moguntiacensis decretum de jejuniis quatuor temporum designando parvi pendat. Eundem titulum operi suo de Musica imposuit Guido Aretinus; sed alius est sine dubio, quisquis sit, hic Micrologus, quem tempore Gregorii VII et Anselmi Lucensis vixisse intelligitur ex capitibus 14 et 17. Is Ordinem Romanum laudat interpretaturque multis in locis, ut in capitibus 9, 10, 11, 17, et aliis.

Ordinem Romanum Coloniae anno 1561 primus typis excudi curavit Georgius Cassander, et post annos septem Melchior Hittorpius ibidem recudit una cum aliis antiquis rerum ecclesiasticarum scriptoribus. Verum ante utrumque Christophorus Marcellus, archiepiscopus Corcyrensis electus, Venetiis in lucem emiserat *Rituum ecclesiasticorum, sive sacrarum caeremoniarum S. R. E. libros tres*; et quidem cum pontificio privilegio Leonis X, dato sub finem anni 1516.

Hanc Editionem graviter tulit Paris de Crassis, caeremoniarum [VI] tunc in Urbe magister, ratus arcanos ejusmodi Ecclesiae ritus non esse proferendos in vulgus, ne in contemptum tandem veniant. Unde querelas de hac Editione deposuit apud pontificem, apud quem accusavit plagii archiepiscopum Corcyrensem, propterea quod Augustini Piccolominei opus de sacris caeremoniis sub suo nomine vulgasset. Paris factum hoc modo narrat in Caeremoniali suo. *Reverendus electus Corcyrensis hoc anno, cum librum caeremonialem*

imprimendum Venetiis tradidisset, vel potius, ut ita dicam, in vulgus prostituisset, forte (quod pace sua dictum sit) quia rituum ecclesiasticorum admodum ignarus est, quippe qui per pauculos ante dies clericali professione ex mercatore Veneto addictus fuerat, necdum forte talium dogmatum capax, eosque libros sic impressos ad diversos Italiae locos et extra eam, ut mos est mercatorum, etiam ad Urbem vendendos transmisisset, ego ubi id intellexi, illico ad pontificem accedens condolui, supplicavi, ut pro iustitia tanto sacrilegio occurrere dignaretur, ne suae sacrosanctae sedis apostolicae caeremonias, quae semper in secretiori bibliotheca Palatina custoditae fuerunt, nunc suo sub pontificatu contaminari per illarum divulgationem pateretur. Cumque sanctitas sua juste benigneque annuisset, forte nonnulli ipsius Corcyrensis compatriotae tum praesentes, quia id in mercaturae damnum cederet, e contra intercedere ausi, petierunt, quas ob causas etiam caeremonialia sacra non possent, sicut Missalia et Pontificalia, publicari. Quibus, quia tunc in paucis non licuit, tandem in hunc qui sequitur modum prolixiorum tam scilicet praefatae rationi, quam illorum petitioni satisfacisse puto. Sed et ipse quoque mihi satisfecit pro honore collegae, immo magistri mei episcopi Pientini, veri ipsius libri Caeremonialis auctoris; cuius abraso nomine et titulo, iste Corcyrensis falsi sibi titulum et nomen auctoris vindicare non erubuit. Quae inde consecuta sint non habet Codex manu exaratus, ex quo nonnullos quaterniones nonnemo detraxit.

Verum ex diario ejusdem auctoris, etsi non omnia, quaedam nihilominus suppleantur, quae hic paucis delibanda sunt. Paris audito librum Caeremonialem Augustini Pientini episcopi, suppresso veri auctoris nomine, ab electo Corcyrensi Venetiis editum esse, rem primo retulit ad cardinales; ex quibus multi commoti sunt, *quod caeremoniae sacrae et mysteria eorum divulgata fuerint*. Deinde querelae ad pontificem delatae, qui, *prima facie turbatus, dixit se facturum quod cardinalibus placeret*. [VII] *At quia cardinalis sanctae Crucis forsitan fuerat causa, quod imprimeretur liber ille, dixit non malum esse*. Sed tamen cavit ne ullum ejus exemplar divenderetur, dum in proximo consistorio super hoc negotio statutum fuisset. Haec facta sunt anno 1517, die 11 Martii. Mense sequenti post festum sancti Marci, Paris prolixam hac de re epistolam a se scriptam legit in consistorio, in qua eorum sententiam refellere conatur qui *existimant religionis Christianae caeremonias ad publicam mortalium utilitatem esse divulgandas*, atque, si haec semel licentia in valuerit, summi pontificis venerationi magnopere detractum iri, quem, cum ut deus aliquis in terris ob haec arcana sacra, *quae tum rerum magnitudine, tum varietate divinitatem quamdam prae se ferre videantur*, existimetur et credatur, iis publicatis mox hac opinione cadere necesse sit, reducere in caeterorum mortalium classem. Gravi itaque poena dignum esse electum illum Corcyrensem, qui librum Caeremoniarum S. R. E. furto subripuisset, atque in lucem emisisset temere, suppresso etiam veri auctoris nomine; imo ad mille et supra corruptiones admisisset in editis libris. Ad extremum petiit Paris *librum caeremoniarum nuper impressum omnino comburi simul cum falso auctore; aut saltem ipsum auctorem corrigi et castigari*. Pontifex vero Paridis petitiones jussit communicari tribus cardinalibus, ut eas expenderent. Haec summatim referre visum est, quae plenius ex ipsa Paridis tum epistola, tum narratione, ad calcem hujusce tomi referendis intelligentur.

Quod attinet ad Paridis postulata, sane in hac correptione dignus erat electus ille Corcyrensis, quod alienum opus vero ac genuino detractum auctori tribuisset sibi; at tantas iras non merebatur ob vulgatum librum caeremoniarum, quasi reus esset violatae pontificiae majestatis. Non enim ex arcanis ejusmodi caeremoniis metimur summi Pontificis venerationem, quicumque in religione christiana recte sapimus, sed ex eo quod Ecclesiae

catholicae caput sit, ac beati Petri in prima sede successor, maxime ubi supremam illam dignitatem congrua morum sanctitate (quod in beatissimo Pontifice Innocentio XI nunc suspicimus) exornat. Neque sane Paradis postulatio pro ejus votis successit, cum neque liber editus, neque ejus Editor ignis poenam sustinuerint. Cur autem arsissent ambo, [VIII] quos pontifex privilegio munierat? Tantaene animis coelestibus irae?

II. *De Ordine Romano, deque variis auctoribus ac libris qui de ritibus S. R. E. agunt.*

Nullum antiquiorem librum habemus de ritibus Ecclesiae Romanae, quam illum, qui vulgo inscribitur Ordo Romanus. Ejus antiquitatem plerique referunt ad saeculum octavum; nec eam sane serius differri posse constat ex Amalario, saeculi noni auctore, qui *libellos de Ordine Romano* passim laudat, eosque commentatus est. Verum Ordinem illum saeculo octavo antiquiorem esse, atque ad tempora vel Gelasii pontificis, vel saltem Gregorii Magni revocandum existimo. Certe rubricae quae de hebdomada sancta praescribuntur in libro Sacramentorum Gregoriano totidem verbis occurrunt in primo, quem hic edituri sumus, Ordine Romano. Ne porro eum ad Innocentii primi pontificatum rejiciamus, illud obstat, quod in eo nulla mentio fiat de fermento ad titulos Urbis mittendo ex praescripto Innocentii in epistola ad Decentium, tametsi Eucharistia ipsa *fermenti* nomine donatur in primo nostro Ordine Romano.

Non unum, sed plures olim fuisse Ordinis Romani libellos ex Amalario intelligimus, cujus haec verba in Antiphonarii capite 52, ubi de Officio hebdomadae paschalis. *Notum solemner est canere matrem nostram Romanam Ecclesiam tres psalmos ante hymnum Evangelii, et post hymnum duos per diversa altaria diversorum locorum, saepissime tamen ad crucem et ad fontes, ut ex scripturis discimus, qui continent per diversos libellos Ordinem Romanum.* Diversi erant hi libelli, non modo pro diversis argumentis, ut libellus de Missa pontificali, libellus de Missa episcopali secundum ritum Ecclesiae Romanae, libellus de baptismo, libellus de ordinibus sacris, etc., sed etiam pro uno eodemque argumento, id quod ex hoc Amalarii loco manifestum est, ubi *diversos libellos* citat Amalarius pro uno eodemque officio hebdomadae paschalis. Hinc est quod nos, veterum sententiam secuti, totidem libellos Ordinis Romani distinguimus, quot ejusdem diversive de ritibus Romanis argumenti adducimus scriptiones.

[IX] Tres omnino vetustissimos de Missa pontificali libellos primo loco exhibemus, quibus alii duo succedunt de Missa episcopali secundum ritum Ecclesiae Romanae. Post hos sequuntur libelli de ordine baptismi, ac de ordinationibus sacris. Quae omnia scripta sunt ante saeculum nonum aut decimum. Succedunt auctores a saeculo duodecimo. Benedictus canonicus sancti Petri sub Innocentio II, Cencius de Sabellis cardinalis sub Coelestino III; ad haec Caeremoniale jussu Gregorii X editum, Ordinarium Jacobi Gaietani cardinalis, ac

demum liber caeremoniarum Petri Amelii episcopi Senogalliensis. Haec omnia claudent varia fragmenta ex Historia Joannis Diaconi de basilica Lateranensi, ex diariis Romanorum pontificum, aliaque vetera monumenta.

De variis libellis Ordinis Romani a nobis hic editis praefari in praesens nihil juvat, quando singulis singulae praemissae sunt admonitiones ad informandum studiosum lectorem. Quale vero de his iudicium ac de vulgato Ordine Romano ferendum sit, nos docet earum rerum peritissimus Josephus Maria Thomasius, in scholiis ad Responsorialia. «Ordo Romanus antiquitus, inquit, non eo modo quo apud nos editus est circumferebatur. Discretis namque libellis continebatur, quibus potiora per annum explicabantur officia. Caeterum Ordo ille Romanus, editus ab Hittorpio, farrago potius est diversorum rituum secundum varias consuetudines, ita ut antiquiores germanioresque ritus in tanta varietate discernere sine eorum libellorum ope pene sit impossibile.»

Fatendum est tamen non insuper habendam esse illam Hittorpii Editionem, nec omnino destitui commendatione antiquitatis. Haec enim reperitur, nonnullis quidem additis aut detractis, tum in Codice Romano bibliothecae Vallicellanae, tum in nostro Vindocinensi, iis exceptis quae ad priorem Hittorpii partem, id est, ad Missae pontificalis et episcopalis ritum, pertinent. Atqui Codex Vallicellanus Ottonum tempore scriptus fuit; Vindocinensis autem ante annos fere sexcentos, et quidem Goffridi abbatis Vindocinensis tempore, qui fortasse hoc exemplar ex Urbe attulerit. Etsi porro multa ex duplici illo Codice in Vulgatis emendari possent, totum id operis recudere non visum est nobis operae pretium, quibus satis fuerit veteres libellos qui de Missa, baptismo et ordinationibus sacris agunt, aut nondum editos aut ad fidem [X] exemplarium castigatos, exhibere.

De Benedicto canonico, Cencio, aliisque auctoribus, quos antiquioribus illis libellis subijcimus, hic modo agere supersedemus, de eis acturi suo loco. Legatur ipsius Cencii in librum censuum S. R. E. praefatio, apud Baronium, sub finem anni 1192, sub hoc titulo: *Incipit liber sensuum S. R. E. a Cencio camerario compositus secundum antiquorum Patrum regesta et memorialia diversa, anno Incarnationis dominicae millesimo centesimo nonagesimo secundo, pontificatus Coelestini papae tertii anno secundo*. Et paulo infra: *Ego Cencius quondam felic. record. Clementis papae tertii, nunc vero domini Coelestini papae tertii camerarius, sanctae Mariae Majoris canonicus*, etc. Haec de Cencio. Animus erat Petri Mallii de Vaticana sancti Petri basilica opusculum, Alexandro tertio inscriptum, praedictis auctoribus adjungere; sed quia pauca continet ritualis argumenti, quaedam tantum ex eo fragmenta, quae ad nostrum institutum pertinent, referemus. Omnino vero locum in his ritualibus libris merebatur Caeremoniale Romanum Augustini Patricii ad Innocentium VIII. Verum quia jam ab Electo Corcyrensi episcopo, paucis mutatis, editum est, saepiusque recusum, aliis novae ejus Editionis curam permittimus, contenti proferre nuncupatoriam auctoris epistolam ad Innocentium VIII, quae et tempus scripti operis praefert, id est, annum 1488, Kal. Martii, et ipsum opus genuino vindicat auctori, praeter ea quae ex Paride superius retulimus. Caeterum Augustinus Patricius, antea Piccolomineus appellatus per adoptionem, ex magistro caeremoniarum Innocentii VIII renunciatus fuit Pientis episcopus anno 1483 obiitque anno 1496, Alexandro VI pontifice, quod ascriptum legimus in Codice Chigiano, qui Lactantii opera complectitur. Idem Augustinus in opere suo quaedam de se ipse commemorat. Scilicet *quatuor annos servivit* Pio secundo, a quo Piccolominei cognomen habuit. Eidem adfuit morienti, cujus extrema verba refert. Memoratu dignum est id quod

scribit in libri tertii cap. 13 de reverentia episcoporum erga cardinales. Ait quippe «se audivisse quosdam ex cardinalibus permittere episcopos *ante se loqui genuflexos*; et in mensa, dum lavant manus, *serviliter mantile ministrare*, quod ipsi *valde absurdum videtur*. *Et quamvis saepe*, inquit, *apud plerosque reverendissimos dominos in conviviiis fuerim, et ante*, [XI] *et postquam inter episcopos, quamvis indignus, ascriptus sim, nunquam tamen id servari vidi*. Ascribendum est hoc (*pace illorum dixerim*) *ignaviae ac vecordiae praelatorum qui talia faciunt, qui supremam in Ecclesia Dei episcopalem dignitatem non cognoscunt; sive eorumdem ambitioni atque adulationi, qui ut gratiam cardinalium aucupentur, dignitatis suae rationem non habent, quam serviliter deturpant*. Cardinales autem qui talia, sive ex *inadvertantia, sive alid causa patiuntur; in charitate Dei*, ait, *obsecro, ut importunas huiusmodi adulationes rejiciant, et cogitent summum pontificem non alio titulo quam episcopali decorari; et cum hic publice, etiam in re divina, lavat manus, non episcopus aliquis, sed capellanus suus, auditor Rotae, mantile subministrat*. Quod si forte aliquos mei *similes indignos tanto fastigio viderint, non personam, sed sacrosanctam dignitatem in eis venerentur, et opera illorum utantur in illis rebus quae dignitati utriusque congruunt*. Addit idem auctor: *Decet tamen episcopos in rebus omnibus publice et privatim, quantum per dignitatem licet, reverendissimos dominos cardinales honorare, venerari, et eis pro viribus assistere, obsequi, et inservire; nec minus convenit cardinales ipsos benigne suscipere episcopos; et quos pontifex summus Fratres appellat, non ut servos, sed ut conservos honorare.*» Ita apposite religiosus auctor.

III. *De antiquis basilicis ac titulis Urbis, de diaconiis, et de septem regionibus ecclesiasticis, ubi de forma veterum basilicarum.*

Qui de Ordine Romano libellos ediderunt primi, quasi pro necessario fundamento, praemiserunt septem esse regiones ecclesiasticas in urbe Roma, et quem quisque ordinem in eis teneret, presbyteri scilicet, diaconi, caeterique ministri sacri. Eorumdem auctorum vestigiis insistentes, operae pretium duximus quaedam hic in antecessum observare de antiquis basilicis ac clero Romano, ut magis dilucide lector in his ritibus legendis procedat.

Atque ut ab ecclesiis ordiamur, earum quadruplex in Urbe classis distingui potest. Aliae quippe erant patriarchales, aliae titulares; aliae diaconiae, aliae oratoria seu coemeteria. Patriarchales sine titulo erant, quod essent proprie summi pontificis, quae definitum populum non habebant, sed omnium censebantur. [XII] Ejusmodi erant basilica Lateranensis, Vaticana, basilicae sanctae Mariae Majoris, sancti Pauli, et sancti Laurentii in agro Verano. His patriarchalibus accensebantur aliae majores ecclesiae, quae itidem titulo destitutae erant, quales erant basilicae sanctae Crucis in Jerusalem, sancte Agnetis extra muros, sanctae Mariae ad Martyres, et si quae aliae ejusmodi nonnullae. Honorius Augustus in rescripto ad Symmachum praefectum adversus Eulalium, distinguit *titulos et loca quae conventu celebri frequentantur*, et ante eum Arcadius, cum lege lata haereticis omnia Urbis loca interdicat, *sive*

sub ecclesiarum nomine, inquit, teneantur, sive quae diaconica appellantur, vel etiam decanica; ubi quid decanorum vocabulo intelligat non satis constat, nam hoc loco, ut alicubi alias, carceres significari haud simile veri est.

Titulos appellabant paroeciales ecclesias quibus animarum cura addicta erat, singulisque singuli primo presbyteri hanc curam gerentes; deinde plures, quorum qui principalior erat, cardinalis dicebatur. Tituli habebant dioeceses seu parochias sibi praefixas ac definitas. Horum porro titulorum numerum sensim ad XXVIII accrevisse, et circa tempora Innocentii primi, vel Zozimi, expletum fuisse affirmat cum multis Onufrius Panvinus in libello de episcopatibus, titulis et diaconiis urbis Romae; eumque numerum ad nostra fere tempora perseverasse, quod propius considerandum.

Cornelius papa, in epistola ad Fabium praesulem Antiochensem ab Eusebio relata testatur, «suo tempore, id est, medio seculo tertio, Romae fuisse presbyteros quatuor et quadraginta, septem vero diaconos, totidemque subdiaconos, acolythos duos et quadraginta, exorcistas et lectores cum ostiariis quinquaginta duos, viduas denique cum infirmis et egentibus plusquam mille et quingentas, quibus universis gratia et benignitas Dei alimenta suppeditabat.» Ita apud Eusebium, in lib. VI, cap. 43. Ex hoc autem loco vir magnae eruditionis, Henricus Valesius, colligit basilicas tunc Romae exstitisse quatuor et quadraginta. Cum enim tunc singuli presbyteri suas regerent basilicas, si quadraginta quatuor fuere presbyteri, totidem basilicas fuisse dicendum est. Et quidem Optatus (quod ipse Valesius observat) lib. VI agens de basilicis quae Romae exstabant tempore persecutionis Diocletiani, quo tempore Macrobius Donatista illuc accessit, quadraginta [XIII] et amplius ibidem fuisse tradit basilicas, ad quas accedere non permittebantur Donatistae, *qui inter quadraginta, et quod excurrit, basilicas locum ubi colligerent non habebant.* Quem locum si cum Cornelii epistola conferas, qui presbyteros Romae quatuor supra quadraginta fuisse tradit, totidem ex Optato basilicas tempore Diocletiani, id est, post annos a Cornelio quadraginta, illic exstitisse intelliges. Unde non immerito Cyprianus in epistola ad ipsum Cornelium, quae est novae Editionis 58, clerum Romanum *florentissimum* vocat.

Jam vero basilicae illae, quae suos quaeque presbyteros habebant, titulares haud dubie erant. Nam tituli nihil aliud sunt quam basilicae, quibus certi sacerdotes ac ministri ascripti et addicti habentur. Longe ergo supra XXVIII tituli ante Innocenti I tempora in Urbe erant. Id vero luculenter probatur, tum ex ordinatione Bonifacii papae I, quae *subscribentibus plus minus septuaginta presbyteris* anno 419 facta est, praeter alios qui per seditionem Eulalium tumultuarie elegerant; tum ex synodo Romana sub Symmacho anno 499 habita, cui subscripserunt Romani presbyteri numero LXVI, et quidem omnes titulati. Neque tamen tot eo tempore exstabant in Urbe tituli; sed jam tunc usus invaluerat ut uni titulo plures presbyteri essent ascripti. Unde in illa synodo aliquando unus, aliquando duo, tres, quatuorve unius ejusdemque tituli presbyteri subscripti inveniuntur, duo quidem tituli sanctae Caeciliae, Pudentis, Cyriaci, Pammachii, Nicomedis, Julii, sancti Clementis, sanctae Savinae, sancti Cyriaci, Tigridae, Gaii, Lucinae, Laurentii, et Marcelli; tres vero tituli Vestinae, sancti Chrysogoni, Aequitii, Aemilianae, Crescentiae, Eusebii, Anastasiae, et Apostolorum, et Marci: quatuor autem tituli Fasciolae. Sed quia istae subscriptiones aliquanti sunt momenti ad cognoscendos veteres Urbis titulos eas exhibere juvat, prout illas descripsimus ex Codice Vallicellano, apposito ad caput numero cujusque tituli, praeterquam ubi repetendus aliquis erit qui plures presbyteros habuerit.

1. *Caelius Laurentius archipresbyter tt. Praxidae hic subs.* 2. *Januarius presb. tt. Vestinae.* 3. *Marcianus praesb. tt. sanctae Caeciliae.* 4. *Gordianus presb. tt. Pammachii.* 5. *Petrus presb. tt. sancti Clementis.* [XIV] *Urbicus presb. tt. sancti Clementis.* 6. *Paulinus presb. tt. Juli.* 7. *Valens presb. tt. sanctae Savinae.* 8. *Petrus presb. tt. Chrysogoni.* *Seranus presb. tt. Vestinae.* 9. *Asterius presb. tt. Pudentis.* *Justinus presb. tt. Pudentis.* 10. *Felix presb. tt. Aequitii.* *Redemptus presb. tt. Chrysogoni.* 11. *Projectitius presb. tt. Damasi.* 12. *Jobinus presb. tt. Aemiliana.* 13. *Bonus presb. tt. Crescentiana.* 14. *Paschasius presb. tt. Eusebii.* *Joannes presb. tt. Pammachii.* 15. *Sebastianus presb. tt. Nicomedis.* 16. *Martinus presb. tt. Cyriaci.* *Epiphanius presb. tt. Cyriaci.* 17. *Andreas presb. tt. sancti Matthaei.* *Servus dei presb. tt. sancti Clementis.* *Opilio presb. tt. Vestinae.* *Petrus presb. tt. Chrysogoni.* 18. *Romanus presb. tt. Tigridae.* 19. *Marcellinus presb. tt. Juli.* *Domninus presb. tt. Criscentinae.* *Abundantius presb. tt. Savinae.* 20. *Marcellinus presb. tt. Romani.* 21. *Asellus presb. tt. Bizantis.* *Sebastinus presb. tt. Aequitii.* *Valentinus presb. tt. Eusebii.* 22. *Anastasius presb. tt. Anastasiae.* *Genesius presb. tt. Nicomedis.* *Dionysius presb. tt. Aemiliana.* 23. *Eiphanus presb. tt. Apostolorum.* *Paulinus presb. tt. Fasciolae.* *Adeodatus presb. tt. Aequitii.* 24. *Dominicus presb. tt. Prisca.* *Severus presb. tt. Gaii.* *Crescentius presb. tt. Apostolorum.* *Septimus presb. tt. Julii.* *Epiphanius presb. tt. Fasciolae.* [XV] 25. *Petrus presb. tt. Praxedis.* 26. *Hilarus presb. tt. Lucinae.* 27. *Laurentius presb. tt. sancti Laurentii.* *Julianus presb. tt. Anastasiae.* *Vincemalus presb. tt. Crescentiae.* 28. *Venantius presb. tt. Marci.* *Paulus presb. tt. sancti Laurentii.* *Acontius presb. tt. Fasciolae.* *Agapitus presb. tt. Apostolorum.* *Benedictus presb. tt. Gaii.* *Redemptus presb. tt. Tigridae.* 29. *Stephanus presb. tt. Marcelli.* *Julianus presb. tt. Anastasiae.* *Cyprianus presb. tt. Marci.* *Bonifacius presb. tt. Caeciliae.* *Timotheus presb. tt. Marcelli.* *Victorius presb. tt. Savinae.* *Eutyches presb. tt. Aemiliana.* 30. *Marcus presb. tt. Lucinae.* *Abundius presb. tt. Marci.* *Stephanus presb. tt. Eusebii.* *Subscripserunt presbyteri numero LXVI.*

In tanto subscribentium numero triginta duntaxat numerantur tituli, nempe quod presbyteri aliorum abessent, aut tituli ipsi vacarent. In illis titulis non computantur quinque patriarchales ecclesiae, nequidem intramuranae, Lateranensis et Liberiana; nedum extramuranae, Vaticana, sancti Pauli, et sancti Laurentii in agro Verano. Desunt etiam basilicae titulares sancti Silvestri, sanctae Susannae, sancti Xysti, sanctae Balbinae, sanctorum Marcellini et Petri, et sanctorum quatuor Coronatorum, quorum titulorum presbyteri in synodo Romana sub Gregorio Magno testes fuerunt, ubi titulus Pammachii appellatur sanctorum Joannis et Pauli. Desunt etiam tituli sanctae Priscae, sanctae Potentianae, nedum sanctae Mariae, qui in alia synodo subscribunt sub Zacharia pontifice.

Duas ob causas tituli illi instituti fuerunt, nempe *propter baptismum et poenitentiam eorum qui ex paganis ad fidem Christianam convertebantur, et propter sepulturas martyrum*, ut loquitur vulgatus Anastasius in Marcello papa XXXV, [XVI] qui XXV titulos in Urbe constituisse dicitur, *quasi dioeceses*, quod postremum etsi non est tantae auctoritatis, ut huic adhiberi possit certa fides, nihilo minus duplex illa instituendorum titulorum causa assignari potest. Atque adeo non omnes forte tituli erant paroeciales ecclesiae, sed quidam instituti fuerunt, ut sepulturis martyrum honor haberetur. Unde in concilio Chalcedonensi martyria, id est, basilicae martyrum, inter titulos censentur. Archipresbyter autem dicebatur qui prior erat ordinatione inter presbyteros illorum titulorum, qui *catholicae ecclesiae* ab Anastasio dicuntur in actis Benedicti III. Verum quia Innocentius primus in epistola ad Decentium manifeste distinguit titulos a coemeteriis, id est, ab ecclesiis super martyrum sepulcra

constructis, quod tituli *plebem haberent*, non vero coemeteria; et quod ad titulos fermentum seu eucharistia, non vero ad coemeteria martyrum mitterentur, id asserere licet, duplicis generis titulos fuisse, majores videlicet, id est parochiales ecclesias; et minores, qui solitariis basilicis Martyrum competeabant.

In illis omnibus ecclesiis Missae publicae nonnunquam dicebantur, imo etiam nonnunquam in aliis, quae titulorum nomine insignitae non erant, ubi scilicet populi concursus ob reliquias vel cultum martyrum id exigebat. Sic in basilicam sancti Pancratii, quae titularis non fuit ante Leonem X, *dominico die populi Missarum solennia audituri* conveniebant, testante Gregorio Magno in lib. III, epist. 18, qui et ibidem homiliam ad populum habuit, quae est 27 in Evangelia. Observat autem Pancirolus ideo non tributum fuisse a principio tituli honorem praedictae basilicae, propterea quod extra Urbem sita esset; tituli vero non tribuerentur basilicis extramuranis, neque etiam stationes, nisi essent ecclesiae patriarchales. Unde passim leguntur assignatae stationes ad sanctum Petrum, item ad sanctum Paulum, et ad sanctum Laurentium extra muros; de quibus ecclesiis Simplicius papa constituit, ut per unam hebdomadam *presbyteri manerent ibi propter poenitentes et baptismum*. Neque tamen in solis titulis aut ecclesiis patriarchalibus stationes fiebant, sed etiam (ut ex dicendis constabit) in diaconiis, de quibus modo paucis agendum est.

Apud Romanos, ait Sozomenus in lib. I, cap. 15, *diaconi non plures sunt hactenus quam septem, instar eorum qui ab [XVII] apostolis primum ordinati sunt. Apud alios vero haudquaquam definitus est numerus diaconorum*. Id certum est de Romanis diaconis, qui *regionarii* appellabantur; sed alii diaconi erant in illis ecclesiis quae titulorum nomine erant insignes. Regionarii praecipui censebantur, neque presbyteris titularibus, ut alii, sed archidiacono, qui primus inter illos septem erat, subijciebantur. Hi sub cura sua singuli illas diaconias habebant, quae in sibi assignata regione erant sitae. In diaconiis nosocomia et pauperum diversoria erant, ubi viduae alique egentes ecclesiastica stipe alebantur. Cuilibet hospitio adjuncta erat ecclesia, cui praeerat *Pater diaconiae*, de quo mentio est in primo Ordine Romano hic edito, et in Itinere nostro Italico, pag. 151, ubi Ustathius dux quosdam fundos diaconiae sanctae Mariae in *Cosmedin* legat ea conditione, *ut presbyter, qui pro tempore fuerit factururus quotidianas Missas, accipiat a Patre solidos tres*. Pater ille temporalium rerum curam sub diacono regionario habebat, eratque aliquando ex ordine clericorum, aliquando saecularis. In his fuit *Theodatus olim dux*, tunc *primicerius sanctae sedis apostolicae*, id est primicerius notariorum, et *Pater diaconiae* sancti Angeli in Piscina sub Gregorio II, ut legitur in veteri inscriptione apud Torrigium de cryptis Vaticanis. Temporum decursu in collegia clericorum conversae sunt ejusmodi diaconiae, inde adeo facultatibus deminutae, ut nihil subsidii afferant pauperibus, in quorum gratiam primitus institutae fuerant. Nunc tituli dicuntur diaconorum cardinalium, tametsi quando cardinales diaconi nomen suum subscribunt a tituli vocabulo abstinere, sed omitta regione ecclesiam solam exprimunt. Antiqui porro diaconi regionarii, cum nomen suum in conciliis apponerent, non servabant ordinem regionum, sed suae ordinationis, ut patet ex synodo Romana sub Symmacho, cui primus subscripsit *Cyprianus diaconus S. R. E. regionis 7*, secundus *Anastasius regionis 1*, tertius *Citonatus reg. 5*, quartus *Joannes diaconus reg. 2*, quintus *Tarrensis diac. reg. 1*, sextus *Tertullus diaconus reg. 4*. Ubi cum legimus diaconos duos regionis primae, Anastasium et Tarrensem, id argumento est, unum fuisse regionarium, alium titularem ejusdem regionis. Nam principio septem tantummodo diaconi regionarii erant pro numero septem regionum ecclesiasticarum; postea vero, nimirum a tempore

Honorii II, numerus [XVIII] ad XVIII accrevit, cui duae aliae demum additae diaconiae numerum XX constituerunt. In isto diaconorum augmento, alii regionarii dicebantur, numero duodecim; alii palatini, numero sex, regionariis praefecti. Omnes diaconias numero octodecim comprehendit Cencius, pag. 173, quas enumerat Petrus Mallius, hic, pag. 160.

Subdiaconos in tres ordines distinguit vetus libellus a Baronio laudatus, ad annum 1057, in haec verba: *Subdiaconi sunt omnes numero viginti et unus; septem regionarii, qui epistolas et lectiones cantant in stationibus; septem palatini, qui idem munus praestant in ecclesia Lateranensi; septem alii, qui dicuntur schola cantorum, qui cantant tantummodo quando summus pontifex celebrare consuevit.* Ex primis erat Joannes ille *subdiaconus primae regionis*, qui e collo Silverii papae pallium abstulisse perhibetur, et exutum veste monastica induisse, quod Sixtus *subdiaconus regionis sextae* clero nuntiavit.

Denique erant etiam acolythi regionarii, erant et titulares, de quibus plura dicturi sumus, cum nonnulla praemiserimus de distinctione regionum ecclesiasticarum, quarum notitia ad hunc locum necessaria est.

Explorata est Urbis divisio in septem regiones ecclesiasticas, cum ex Augusti decreto in quatuordecim fuisset distributa; sed longe obscurior est, quae tamen longe posterior fuit, divisio illa ecclesiastica, utpote modo obsoleta, quam civilis, hactenus retenta. Omnium optime Nardinus situm ac limites cujusque regionis ecclesiasticae assignavit ex Anastasio, qui montem Aventinum in prima, in secunda viam Mamertinam, basilicam sancti Laurentii super sanctum Clementem in tertia, et caput Tauri in quinta collocat. Alias designat idem auctor ex conjectura. His adde in regione quarta titulum Vestinae, ex veteri inscriptione quae legitur in Romae subterraneae, tomo II, seu lib. IV, cap. 25, ubi laudatur *Abundantius acolythus reg. quartae tt. Vestinae*, qui titulus sanctorum Gervasii et Protasii, seu sancti Vitalis postea est appellatus.

Ad hunc locum Paulus Aringhus observat acolythorum tria genera Romae olim fuisse: palatinos, qui pontifici maximo in apostolico palatio ac Lateranensi basilica inserviebant; stationarios, quorum id potissimum munus erat, eidem pontifici in ecclesiis in quibus stationes de more haberentur ministerium exhibere; regionarios demum, qui diaconis [XIX] in titularibus eorumdem regionibus ad sacra obeunda munia sedulo ministrabant, ex quorum numero fuerit Abundantius mox laudatus. Verum duo tantum acolythorum genera primis illis temporibus fuisse ex Ordine Romano primo et tertio manifeste intelligitur, regionarios scilicet ac titulares, quorum illi diaconis regionariis et pontifici, hi presbyteris titularibus serviebant. Palatini erant Lateranenses, stationarii ex regionariis assumpti. Ordo Romanus ab Hittorpio vulgatus *parochianos clericos* vocat, pag. 31. Idem agens de ordinatione eorumdem, pag. 89, singulos *ad titulum* fuisse ordinatos aperte declarat; idemque de subdiaconis, diaconis et presbyteris, pag. 91. Gregorius Magnus, referente Joanne Diacono, in lib. II Vitae ejus, cap. 11, *remotis a cubiculo suo saecularibus, clericos et monachos sibi consiliarios familiaresque delegit, cum quibus Gregorius, diu noctuque versatus, nihil monasticae perfectionis in palatio, nihil pontificalis institutionis in ecclesia dereliquit.*

Post titulos et diaconias res exigit ut de oratoriis quaedam hic observemus. Ea duplicis generis erant: quaedam cardinali, alia nulli presbytero addicta. Gregorius Magnus in epistolis suis, ubi de oratoriis dedicandis agit, quinque conditiones passim requirit: nempe ut nullum corpus

eo in loco sit humatum; ut dos sufficiens assignetur; ut nullum ibi constituatur baptisterium; nullus etiam presbyter cardinalis, ac proinde nullae ibidem Missae publicae celebrarentur, quas solis presbyteris cardinalibus celebrare licebat: Adeo ut si quando sacra in ejusmodi oratoriis fierent, ab episcopo presbyter deberet impetrari, *quatenus nihil alia a quolibet sacerdote alio ullatenus praesumeretur*, quae omnia leguntur in lib. II, epist. 9, ind. 10, et in aliis. Verum quaedam oratoria erant in quibus licebat presbyterum habere cardinalem, non qui parochus esset, sed veluti capellanus. Hujus generis erat oratorium illud, quod idem pontifex Passivo episcopo Firmano dedicare permittit in lib. X, epistola 12: *Presbyterum quoque te illic constituere volumus cardinalem, ut quoties praefatus conditor fieri sibi Missas voluerit, vel fidelium concursus exegerit, nihil sit quod ad Missarum sacra exhibenda solemnia valeat impedire*.

Ejusmodi tituli minores dici possunt, alii majores, quibus scilicet animarum cura annexa erat. In his presbyter unus, aliquando plures, cum aliis ministris; in illis unicus incardinatus erat, [XX] quo nomine Gregorius utitur in lib. I, epistola 81. Anastasium, qui in ordinem redactus est a Leone papa IV in synodo Romana, ob relictam parochiam suam, id est urbis Romae, presbyterum *cardinis nostri* appellat pontifex in ipsis synodi actis ab Holstenio vulgatis. Sic Gregorius Magnus Petrum acolythum ecclesiae Romanae, quem Sabiniano diacono in legatione socium dederat, postea fugitivum communionem privat, ex lib. VII, epist. 7, ind. 1.

Hic opportune agendum esset de ecclesiis Urbis, earumque numero, quas ad trecentas et decem numerat Cencius, quem hic consulat qui volet, a pag. 190. Nec praetermittendum id quod ea de re scribit saeculo undecimo Arnoldus ex comite monachus Ratisponensis, ubi de cultu religionis, qui tunc in Urbe vigeret, agens: *in tantum crevit, inquit, in divino cultu, ut pro ruinis murorum et veterum fanorum surgant quotidie innumera aedificia ecclesiarum, sive monasteriorum, e quorum incredibili numero, ut audivi a quodam sene, qui se dixit nutritum in eadem civitate, viginti possidentur a sanctimonialibus, quadraginta a monachis, exceptis iis quae extra civitatem sunt, et in aliis ecclesiis sive capellis, quae in eadem urbe abundant*. Verum non tot virorum monasteria, neque tot canonicorum collegia tunc fuisse colligere licet ex Cencii et Petri Mallii enumeratione, qui non ultra viginti duas virorum abbatias numerant. Saeculo ipso undecimo canonicorum coetus erat in ecclesia Lateranensi. Unde Petrus Damiani *Petro Lateranensis canonicae archipresbytero* scribens, eum *sancti conventus rectorem* vocat, quod quidem de canonicis regularibus forsitan intelligendum. Idem auctor alibi *canonicam sanctae Caeciliae* laudat.

Etsi vero apud Lateranum erant eo tempore canonici regulares, hi tamen illius ecclesiae titulos non ita occupabant, ut alii clerici, imo et monachi ab ejusmodi titulis excluderentur. Quippe Oderisius monachus Casinas a Nicolao II factus est diaconus ecclesiae Lateranensis, teste Leone Marsicano, atque Alexander II Todinum itidem Casinatem, Romam accersitum, *in Lateranensi patriarchio levitam constituit*, ex eodem auctore. Alia exempla afferre licet, sed haec longius nos ferunt.

Antequam tamen ulterius progrediamur, juvat in transcurso ob oculos ponere formam veterum Urbis basilicarum. Pleraque Orienti, [XXI] quaedam Occidenti obversae erant. Navis columnis fulta, aut tabulato picto, aut ipsa tecti fabrica terminata: in qua viri ad Austrum, mulieres ad Septentrionem residebant. Sequebatur schola cantorum, nobis chorus appellatus, cujus peribolum seu saeptum ex marmore constabat, ad hominis ferme

altitudinem. Ambon sive lectorium unum aut alterum adjunctum erat, quatuor aut quinque hinc inde gradus duplices habens pro ascensu et descensu. Ex quo videas, longe disparem fuisse formam ambonum a forma odeorum nostrorum, quorum situs etiam diversus, cum ambones illi plurimum ad Septentrionem positi essent, odea vero nostra ea parte quae chorum a navi disternat. Ambones illi Romani ad eum modum accedebant quem describit Gregorius Turonensis antistes, in lib. de Gloria martyrum, cap. 94, ubi agit de beatissimo Cypriano episcopo Carthaginensi, *in cujus basilica, inquit, analogius, in quo libro supra posito cantatur aut legitur, mirabiliter compositus esse refertur. Nam ex uno lapide marmoris totus sculptus aseritur, id est, mensa desuper, ad quam per quatuor gradus ascenditur. Cancelli in circuitu; subter columnae, quia et pulpitum habet, sub quo octo personae recipi possunt.* Haec Gregorius Turonicus antistes, cujus descriptioni consentit Ordo Romanus nono loco a nobis editus, in quo ordinandi sub pogii seu ambonis gradibus constitisse dicuntur num. 2 et 8, dum lectiones legebantur. *Pulpitum, id est, tribunal ecclesiae,* vocat Cyprianus in epistola ad presbyteros et diaconos ecclesiae, quae epistola est 34 in Editione Pameliana, in Oxoniensi 39, ne quid dicam de canone 14 concilii IV Toletani, in cujus canone 39 duplex chorum, primus et secundus, distinguitur, ut apud Romanos.

Post chorum cantorum, sensim assurgebant gradus sanctuarii, quod ab eodem choro dirimebant cancelli. *Rugas* seu *regias* appellabant vel cancellorum aditus seu portas, vel cancellos ipsos, easque acolythi observabant, ut in primo nostro libello legitur, ubi pontificis in secretarium post Missam reditus describitur. De rugis plura inferius in c. 20. Sub ciborio erectum erat altare, sub altari vero confessio, et post altare in coronae modum dispositum erat presbyterium seu chorum sacerdotum, in quo sedebant episcopi a dextris, a sinistris presbyteri, in capite habentes pontificis thronum, passim ex marmore; cum duobus accubitis, [XXII] tantisper aliis sedibus altiore, et linteo ornatum. Unde apud Pacianum *lintheata sedes*, quod etiam Cypriani aevo jam obtinuisse Pontius innuit. In basilica sanctae Mariae ad Praesepe thronus papae stabat ex parte mulierum, ita *ut post sedem pontificis mulieres, ad sacra Missarum solemnias stantes, prope assistere juxta pontificem viderentur.* Sed eam in superiori loco Paschalis primus pro more collocavit, teste Anastasio. Infra presbyterii cancellos senatorium erat in parte australi, cancellis proximior, ubi senatores et principes consistebant, ex adversa parte matronae.

Presbyterium itaque situm erat sub apside, quae fornice et musivis picturis solebat esse instructa, ex qua pendebant ad ornatum calices, coronae, et alia id genus. Altare ornatum ciborium, quatuor columnis innixum, quod *propitiatorium* Anastasius quandoque videtur appellare. *Umbraculum altaris* vocat Ordo Romanus vulgatus, pag. 122. Sub ciborio posita confessio, qui locus est in quo sanctorum reliquiae et corpora servabantur. Vela ad portas basilicae, itemque ad altare quadruplicia, quae Anastasio *tetravila* dicuntur.

Secretarium, vulgo sacristiam, in inferiori parte navis ad austrum collocabant, scilicet ex parte virorum. Unde in veteri basilica Vaticana et in Lateranensi secretaria erant ad sinistram ingredientium in easdem basilicas, quia basilicae ipsae orienti obversae, austrum habebant ad sinistram. Contra vero vetus sacrarium diaconiae sanctae Mariae Cosmedinae stabat ad dexteram ingredientium, propterea quod auster ejusdem ecclesiae ingredientibus dexter erat. In illis porro secretariis oratorium etiam habebatur, ut in Lateranensi sancti Thomae, in Vaticana sancti Gregorii, quod oratorium nunc sanctae Mariae de Febre appellatur; sed neutrum modo pro secretario est. In his secretariis Romani pontifices sacra facturi vestes

quibus in sacrificio uterentur induebant, et inde ad altare solemni ritu procedebant. Ibidem concilia celebrari mos erat, aliquando in sanctuariis seu presbyteriis, quae nonnunquam etiam secretaria vocantur. Huc spectat canon 15 concilii secundi Arelatensis, *ut in secretario diacono inter presbyteros sedere non liceat, vel corpus Christi praesente presbytero tradere non praesumat*. Caeterum secretaria illa ex imitatione antiquorum Romanorum, uti et pleraque alia, accepta fuisse ex eo intelligitur, quod vetus sanctae Martinae basilica [XXIII] senatus Romani secretarium fuisse testatur vetus inscriptio, ejus apsi insculpta in hunc modum: *Salvis dominis nostris, Honorio et Theodosio, victoriosissimis principibus, secretarium amplissimi senatus, quod vir illustris instituerat, et fatalis ignis absumpsit, Flavius Annius Eularius Epifanius V. C. praefect. Urbi vice sacra ind. reparavit, et ad pristinam faciem reduxit*. Sic etiam ex imitatione ethnicorum, qui templorum muros et concamerationem pingere solebant, teste Plinio in lib. XXXV, cap. 3, nostri etiam apsidas et parietes basilicarum picturis exornari curarunt. De basilica sancti Hippolyti lege Prudentii hymnum 11, de coronis.

[XXVII] IV. *De clero Romano, et de prisco ritu celebrandi officia divina in ecclesia Romana.*

Primis novem Ecclesiae saeculis rara in Urbe, et forte nulla, praeterquam in basilica Vaticana, clericorum collegia erant. In titulis, ut superius vidimus, unus aut duo tresve presbyteri cum pari fere numero sacrorum ministrorum rem divinam agebant. In patriarchalibus adhibebantur mansionarii seu custodes ecclesiarum, ad eas ornandas, emundandas, aliaque praestanda quae necessaria erant; caetera quae divini cultus erant aliarum basilicarum titulares a pontifice designati obire solebant. Basilicae sancti Petri saeculo nono *ministri*, id est clerici, jam addicti erant, quos Amalarius se interrogasse dicit in praefatione altera ad libros de ecclesiasticis officiis, *quot Orationes soliti essent celebrare ante epistolam Missae per dies festos*.

Neque tamen putes officia divina per id tempus in Ecclesia Romana defuisse. Et quidem quotidiana fuisse celebrata intelligimus ex cap. 13 regulae sancti Benedicti, qui in privatis seu feriatis diebus ad Matutinos, id est ad Laudes, assignat *canticum unumquodque die suo ex prophetis, sicut psallit Ecclesia Romana*. Et vulgatus Anastasius ait Gregorium tertium in ecclesia sancti Chrysogoni constituisse *abbatem et monachorum congregationem ad persolvendas Deo laudes in eodem titulo diurnis atque nocturnis temporibus, ordinatam secundum instar officiorum Ecclesiae beati Petri apostoli*; additque praedictum abbatem cum sua congregatione [XXVIII] fuisse *segregatum* seu *exemptum a jure potestatis presbyteri praedicti tituli*.

Praevisse Lateranensi basilicae exemplum Ecclesiae Vaticanae, colligitur ex ejusdem auctoris verbis subsequentibus, ubi idem pontifex renovasse memoratur *monasterium*

sanctorum Joannis evangelistae, Joannis Baptistae, et sancti Pancratii, secus ecclesiam Salvatoris antiquitus institutum, quod ab omni ordine monachico extiterat nimia incuria destitutum; in quo congregationem monachorum et abbatem constituit ad persolvenda quotidie sacra officia laudis divinae in basilica Salvatoris, quae Constantiniana nuncupatur, juxta Lateranis, diurnis nocturnisque temporibus ordinata juxta instar Ecclesiae beati Petri apostoli. Defecerant igitur tunc temporis eo in loco nostri ordinis monachi, quos, everso per Langobardos Casinensi monasterio, Pelagius papa Laterani constituerat, cujus loci abbas erat Valentinianus tum, cum Gregorius Magnus librum secundum Dialogorum scribere meditaretur. Is enim quaedam de sancto Benedicto se dicit accepisse a Valentiniano, *qui annis multis Lateranensi monasterio praefuit.* Tertius post eum Lateranensis monasterii congregationem rexit Theodorus, cujus mentionem facit Faustus monachus in praefatione ad libellum de vita sancti Mauri abbatis. Aliud erat monasterium Honorii, basilicae Lateranensi adjunctum, quod Adrianus I pari modo instauravit.

Redeo ad basilicam sancti Petri, in qua monachi quatuor monasteriorum divina officia persolvebant. Haec erant monasteria sancti Martini, ac sancti Stephani minoris a dextro basilicae latere; sancti Stephani majoris, atque sanctorum Joannis et Pauli a sinistro. Monasterium sancti Stephani majoris alio nomine *Catafarfara* seu *Catagalla patricia* dicebatur, sancti Stephani minoris *Catabarbara patricia*. De tribus ex his monasteriis Gregorius tertius constitutum edidisse memoratur apud vulgatum Anastasium, qui unum ex illis, nempe sanctorum Joannis et Pauli, a Leone Magno conditum fuisse testatur.

Basilica sancti Pauli, quae tertia patriarchalis est, tempore Gregorii Magni per praepositos regebatur; quod patet ex lib. X, epist. 9, sed a Gregorio secundo monachis concessa, aut potius restituta est. *Hic enim monasteria quae secus basilicam [XXIX] sancti Pauli erant ad solitudinem deducta, innovavit, atque ordinatis servis Dei monachis congregationem post longum tempus constituit, ut ibidem die noctuque Deo redderent laudes.* Idem praestitum ab eodem pontifice in basilica sanctae Mariae ad Praesepe, ubi ex gerontocomio monasterium instituit; idem ab aliis pontificibus institutum in basilica sancti Laurentii extra muros. Exstat in tabula marmorea in basilica sanctae Mariae ad Praesepe vetus inscriptio, tempore Gregorii IV marmori incisa, compendio referens donationem eidem basilicae factam a Flavia filia Xanthippi, quondam Egisti imperialis a secretis, in gratiam mansionariorum qui in eadem ecclesia tunc degebant. Subscribunt inter alios *Theodorus adorator numeri Theodosiae, Gregorius Optius numeri militum, Epiphanius aurifex, Theodorus acolythus S. R. E.* Tempus factae donationis a breviatore omissum est. In his subscriptionibus *numerus* pro legione sumitur, atque adeo *Adorator* forte idem erit ac tribunus sive comes, quae conjectura est illustriss. Ciampini et Fabretti, quibuscum hanc inscriptionem eruditus atque optimus Pater Thomasius, priusquam eam ad nos transmitteret, communicavit. Itaque illam basilicam Liberianam mansionarii curabant; sed vicini monachi, ut in caeteris aliis patriarchalibus ecclesiis, divinas laudes noctu et interdium persolvebant.

Quod attinet ad Missas, iis celebrandis ibidem adhibebantur in Lateranensi quidem basilica septem episcopi suffraganei Romani pontificis; in aliis vero presbyteri hebdomadarii ex titulis asciti. Hunc morem esse antiquum manifestum est ex gestis Stephani papae IV, qui statuit *ut omni die Dominico a septem episcopis cardinalibus hebdomadariis, qui in ecclesia Salvatoris observant Missarum solemnia, super altare beati Petri celebraretur, et Gloria in excelsis Deo diceretur.* Jam ergo tunc usus invaluerat, ut septem illi episcopi cardinales, sua

quisque hebdomada, in Lateranensi ecclesia sacris operarentur. Hanc ob praerogativam Petrus Damiani maxime extollit Lateranensem ecclesiam, quae *sicut Salvatoris est insignita vocabulo, qui nimirum omnium caput est electorum, ita mater et quidam apex et vertex est omnium per orbem ecclesiarum. Haec septem cardinales habet episcopos, quibus solis, post apostolicum, sacrosanctum illud altare licet accedere, ac divini cultus mysteria celebrare.* Ita Petrus, in lib. II, [XXX] epistola 1, quae *sanctis episcopis Lateranensis ecclesiae cardinalibus* inscripta est. Hi episcopi erant Ostiensis, Portuensis, sanctorum Rufinae et Secundae, alias Silvae Candidae, Sabinensis, Praenestinus, Tusculanus, et Albanus. Quinam presbyteri ex titulis urbanis ministrarent aliis patriarchalibus ecclesiis, docet appendix nostra ad Ordinem Romanum 11, infra pag. 160.

Praeterea certis diebus festis clerus Romanus conveniebat cum pontifice in illas basilicas, ubi stationes indictae erant, ibique sacra faciebant, imo aliquando vigiliis nocturnas pro festorum celebritate agebant. Quin etiam in pervigilio Paschae ecclesiae suburbanae in illis conventibus se sistebant: cujus rei argumento est appendix nostra ad primum libellum de Ordine Romano, pag. 34 et 35. In caeteris festis et Dominicis diebus Vesperas in suis titulis celebrabant presbyteri titulares cum acolythis regionum, ut in eadem appendice legitur, de hebdomada paschali, pag. 38. Item Missam publicam iisdem diebus cum sua plebe celebrabant iidem presbyteri; nec propterea opus erat clericorum collegio aut schola cantorum, sed diaconi ac subdiaconi ministerium sufficebat, qui praeter epistolam et evangelium, caetera facile explere poterant, omissis forte Antiphona ad Introitum, Offertorio, et Antiphona ad communionem.

Quodnam fuerit ante saeculum nonum Romanae Ecclesiae officium nocturnum ac diurnum, ex Amalarii Antiphonario intelligitur. Numerum lectionum in vigiliis assignat liber Diurnus in cautione episcopi. Ea autem erat per id tempus Romanorum religio, ut si quando tempus vigiliarum ex incuria fuisset elapsum, omisso aut breviato nocturnali officio, Laudes ad auroram inciperent. Habemus hac de re testem luculentum Amalarium, in Antiphonarii cap. 4, ubi hanc consuetudinem magnopere laudat. *Ipsa enim Romana Ecclesia quotocunque ordine vel numero lectionum viderit matutam, id est auroram, procedere, ut audivi, dimittit nocturnale officium, et incipit matutinale. Periculosum est enim transgredi terminos Patrum,* etc. Eadem religione ductus sanctus Pater Benedictus statuit in regulae suae cap. 11, ut si forte aliquando fratres *tardius* surrexerint, quod maxime cavendum ait, aliquid de lectionibus aut responsoriis detrahatur, ut scilicet Matutini seu Laudes, quae ineunte aurora canendae sunt, debito tempore [XXXI] compleantur. Optandum esset ut haec religio postliminio restitueretur in Italiae plerisque Ecclesiis, ubi nocturnae vigiliae, lucente adhuc sole diei praecedentis, non tam canuntur quam recitantur.

Quod diximus de more Urbis, ut episcopi cardinales et presbyteri titulorum certis hebdomadis ad patriarchiales ecclesias venirent ad sacra celebranda, non caruit etiam exemplo in Ecclesiis Gallicanis. Id enim in Viridunensi usu venit saeculo septimo, uti ex Pauli episcopi Actis discimus, qui ordinavit ut forenses presbyteri per certas vices ad cathedralem ecclesiam accederent, officia divina persoluturi. Sed praeclarum est in primis exemplum Ecclesiae Antissiodorensis, in qua ex institutione Tetrici antistitis, qui ineunte octavo saeculo devixit, abbates, archipresbyteri, imo et rectores ecclesiarum ruralium, per suas quique vices *divinum persolvebant officium*, ea lege, ut ex *dominico cellario ab ecclesiae oeconomo stipendium sufficiens acciperent.* Haec ipsa verba refero ex Actis ejusdem Ecclesiae episcoporum, in

quibus Actis qua quique singulorum mensium hebdomada deservire debeant diserte explicatur. Quae pro mense Septembri desunt apud Labbeum, supplenda sunt ex saeculi quarti Benedictini part. II, pag. 575. Similes aliarum Ecclesiarum ritus omittimus.

V. *De collectis et stationibus, deque litaniiis Romanis.*

Stationis vox ambigua aliquando pro jejunio voluntario, quandoque pro statu orantium usurpatur. In utroque significato occurrit passim apud Tertullianum aliosque auctores. Hoc loco sumitur pro concursu populi ad locum indictum, id est ad ecclesiam, in qua Processio clericorum consistit statis diebus, ad statas preces faciendas. Antiquus quippe in Urbe ritus est ut certis diebus clerus Romanus in unam aliquam ecclesiam conveniat supplicationis causa, ubi sacra fiunt, aliaque divina officia.

Cleri Romani Processio in illas stationes duplex est, solemnis aut privata. Haec fit cum unusquisque privatim in locum indictum se recipit; solemnis vero cum solemni more, decantando litanias aliasque preces, pontifex aliique omnes eo sese recipiunt. Processiones solemnes praecedunt Collecta, id est coadunatio clericorum in una ecclesia, ut ex ea, quasi [XXXII] agmine facto, in locum stationis procedatur; sic dicta, quod in eo loco clerus cum populo colligatur ad faciendam Processionem solemnem. Et quia in loco ubi fit collecta Oratio super populum funditur ante Processionem; inde fit quod ejusmodi Orationes etiam Collectae appellantur, quoniam *super Collectam populi fiunt, dum colligitur, ut procedat de una ecclesia in aliam ad stationem faciendam*, ut loquitur Micrologus, in cap. 3. Sic *in capite jejunii illa Oratio, Concede quaesumus apud sanctam Anastasiam super Collectam populi dicitur, qui stationem apud sanctam Sabinam celebraturus est*. Sed ejusmodi Collectae fiebant praecipue in Quadragesima, et in singulis triduis quatuor temporum, propterea quod illis diebus solemnis Processio celebrabatur; at quia forte privata erat aliis temporibus Processio, nullae Collectae assignantur in veteri indice Collectarum et stationum, quem inferius suo loco exhibebimus. De Collectis quae saeculo duodecimo in usu erant ita scribit Benedictus canonicus sancti Petri: *Collecta fit secunda feria, quarta et sexta, et Sabbato per totam Quadragesimam, et in quatuor temporibus totius anni, et in quinta feria ad sanctam Mariam trans Tiberim, et ad sanctam Apollinarem*.

Gregorius Magnus stationes, antea vagas vel certis ecclesiis scripto non addictas, in suo Sacramentario constituit, *ordinavitque per basilicas vel beatorum martyrum coemeteria*, testante Joanne Diacono, in ejus Vitae lib. III, cap. 18. Primitus vero stationes illae institutae fuerant vel ob sanctorum natalitia, vel ob dies publicae Processionis, sive Missae sacrationi tempore celebrandae. Stationes ob sanctorum natalitia fiebant in eorum memoriis vel in coemeteriis, id est in ecclesiis super eorum tumulos constructis, quae ob id coemeteria quandoque appellantur. Hinc cum notissimae essent sanctorum festivitates et memoriae, non erat necessarium harum stationum diem et locum assignare in Sacramentariis in quibus quaecunque propriae sanctorum Missae habebantur, publicas olim stationes

exigebant. At vero stationes aliorum dierum, puta Quadragesimae, quatuor temporum, Adventus, Natalis Domini, Paschatis et similium, cum incertae essent, eas designari oportebat, ne qua oriretur dubitatio ad quamnam ecclesiam esset procedendum ad publicam stationem. Unde Gregorius eas certis diebus in suo Sacramentario addixit, ut a cunctis cognosci [XXXIII] possent. Eas porro constituit passim in basilicis praecipuis, scilicet patriarchalibus et titulis; aliquando tamen in diaconiis et in oratoriis, ut in oratorio sancti Pancratii, in qua idem sanctus pontifex homiliam habuit. Gregorius secundus supplevit vacantes aliquot Quadragesimae dies, nempe in feriis quintis; quas stationes, ne repeterentur in titulis, in aliis ecclesiis statuit. Hoc est quod significare voluit scriptor libri de Gestis pontificum his verbis: *Hic Quadragesimali tempore ut in quinta feria jejunium, id est statio, atque Missarum celebritas fieret, in ecclesiis (quod non agebatur) instituit.* Attamen singulas Quadragesimae ferias quintas ante Gregorium II festivas fuisse instar Dominicae Micrologus auctor est in cap. 50.

Etsi autem fixae ac ratae essent in Sacramentario stationes, eas tamen populo denuntiari mos erat. Id fiebat ab archidiacono in publica Missa praecedente. Postquam enim pontifex communicaverat, veniebat *archidiaconus cum calice ad cornu altaris, et annunciabat stationem*; quae verba leguntur in primo libello Ordinis Romani, num. 19. Non dubium quin etiam denuntiaretur Collecta, ubi res exigebat. Aliquando tamen notarius id muneris praestabat loco archidiaconi; cuius rei insigne est exemplum in Actis Leonis tertii, qui *cum die quadam more solito in litanis quae ab omnibus majores appellantur procederet, ubi sibi populus obviam occurrere deberet, et secundum annuam consuetudinem litanias et Missarum solemnias cum sacerdotibus celebraret, et secundum antiquam traditionem a notario S. R. E. in ecclesia beati Georgii martyris in ejus natali ipsa litania praedicata fuisset, omnes, tam viri, quamque feminae, devota mente catervatim in ecclesia beati Christi martyris Laurentii, quae Lucinae nuncupatur, ubi et Collecta praedicta inerat, occurrerunt.* Collecta itaque etiam in litanis majoribus fiebat, tametsi nulla huic temporis in nostro indice assignatur. Pergit liber Pontificum narrare de Leone tertio, qui *cum a patriarchio egressus fuisset, obviam illi sine planeta iniquus, nec dicendus paschalis primicerius occurrit, et in hypocrisi veniam ab illo petebat, dicens, quia infirmus sum, et ideo sine planeta veni.* Ex quo intelligitur ministros sacros planetis ornatos in illis Collectis pontifici occurrisse.

Ad locum stationum deferebantur ex patriarchio Lateranensi vasa sacra, praeunte cruce stationali pontificem in sella gestatoria eo portari mos erat. Aliquando tamen equo vehebatur. [XXXIV] Leo IV instauravit *crucem auream*, quae (*ut mos antiquitus est*, ait Anastasius) *subdiaconi manibus ferebatur, praedecessorum pontificum.* Presbyteria etiam, id est erogationes, fiebant, tum ob ministrorum obsequia, tum ob laudes et acclamationes. Imo pontifex quandoque in ipso itinere causas finiebat, aut certe ad ejus nutum nomenclator et sacellarius, ut in primo Ordine Romano, num. 2. Caetera explicant libelli nostri, in quibus videas quatenam fuerint olim apud Lateranum, quatenam ad sanctum Petrum stationes.

Caeterum ejusmodi Processiones non raro litaniae appellantur apud antiquos auctores. Inter primos numerandus est Arcadius Augustus, qui in rescripto adversus haereticos, dato ad Clearchum Urbis praefectum, *interdicit iis omnibus ad litaniam faciendam intra civitatem, noctu vel interdiu, profanis coire conventibus.* Ubi litania pro supplicatione, seu Processione, videtur usurpari. Quanquam temporis processu preces et rogationes quae in ejusmodi

supplicationibus fiunt litaniae vocabulo magis proprie significari mos fuit, sed maxime sanctorum invocationes. Apposite Walafridus Strabo, in cap. 28: *Notandum autem litanias non tantum dici illam recitationem nominum qua sancti in adiutorium vocantur infirmitatis humanae, sed etiam cuncta quae in supplicationibus fiunt rogationes appellari*. Principio tamen litaniae nomine significabatur solummodo initium nostrarum litaniarum, ita ut *Kyrie eleison* pluries frequentaretur, quo sensu accipitur non semel in regula sancti Benedicti. Eodem sensu usurpatum legitur in vetusto Rituali Romanae Ecclesiae, quod nobis exhibet Codex Casinensis, ubi de Assumptione beatissimae Virginis supplicatio praescribitur cum ter centena repetitione litaniae nostrae initialis. Verba ipsa huc ascribo. *In Assumptione sanctae Mariae, in ipsa vespera vigiliarum, praeparatur quoddam portatorium in sancto Laurentio apud Lateranos, suppositaque tabula, imagine Christi Domini nostri insignita, a medio noctis concurrente populo, exeunt cum litania ad sanctam Mariam Minorem, mundatis per viam plateis, et suspensis per domos lucernis; ibique in gradibus sanctae Mariae deposita aliquandiu icona, omnis chorus virorum ac mulierum, genibus humiliter ante eam flexis, pugnis etiam pectora coedentes, una voce per numerum dicunt centies Kyrie eleison, centies Christe eleison, [XXXV] item centies Kyrie eleison; fusisque lacrymis et precibus, per sanctum Adrianum recta via vadunt ad sanctam Mariam Majorem; auditaque Missarum celebritate, ad palatium revertuntur. Unde quidam cum interesset, ita mirando*

Sancta	Maria,	quid	est?	si	coeli	climata	scandis,
Esto				benigna			tuis.
Et post	aliquot	versus,	tempus	scripti	carminis	indicatur	his versibus:
Tertius	Otto	tuae		nixus		solamine	palmae
Praestoque				sit			veniae.
Hic tibi,	si	quid	habet,	devoto	pectore		praestat,
Spargere			non				dubitat.
Gaudeat	omnis	homo,	quia	regnat	tertius	Otto.	

Hactenus Codex ille Casinensis.

Caeterum in basilica Lateranensi sunt tantum stationes octo, quarum duae antiquissimae, nempe Dominica prima Quadregesimae, et Dominica in albis; feria tertia ante Ascensionem recentior. In basilica sancti Petri stationes viginti, pleraeque antiquissimae; in basilica sancti Pauli extra muros stationes quinque: in basilica sanctae Mariae Majoris duodecim; in basilica sancti Laurentii extramurana tres. Sed has aliasque aliarum ecclesiarum stationes veteres inferius exhibebit libellus singularis. Onufrius, in Historia basilicae Vaticanae enumerat quadraginta quatuor ecclesias in quibus hodie stationes fiunt; stationes autem octoginta septem, diebus octoginta tribus. De his hactenus; nunc ad majora veniamus.

VI. *Singulares ritus Missae pontificalis secundum Ordinem Romanum; et primo ab initio ad Canonem.*

Praetermissis communibus sacrosancti Missae sacrificii caeremoniis, utpote quae ab expositoribus, praesertim a pia memoriae cardinale Joanne Bona illustratae sunt, singulares duntaxat hoc loco persequemur Missae pontificiae aut episcopalis ex Romano Ordine ritus, ne actum agere videamur. Sic autem hoc argumentum tractabimus, ut si quid nobis occurrat ad singularia haec illustranda, breviter afferamus, sin minus, rem uti est indicare nobis satis fuerit.

1. Insigne est in primis venerandae antiquitatis momentum, [XVXVI] quod in primo nostro Romani Ordinis libello occurrit, num. 8, in Processione pontificis ad altare, nempe quod *duo acolythi tenentes capsas cum Sanctis apertas, et subdiaconus sequens cum ipsis tenens manum suam in ore capsae, ostendit Sancta pontifici, vel diacono qui praecesserit*, id est et diacono. *Tunc inclinato capite pontifex vel diaconus salutat Sancta, et contemplatur, ut si fuerit superabundans, praecipiat ut ponatur in conditorio.* Quid sint haec *Sancta*, nemo hactenus, ni fallor, exposuit. Attendat velim lector, an ea quae allaturi sumus probent hoc vocabulo Eucharistiam significari.

Principio, ubicunque hoc nomen *Sancta* in plurali solitarie occurrit, maxime in his libris, aut semper, aut fere semper Eucharistiam significat, exemplo Graecorum, qui τὰ Ἁγία appellant; et Tertullianus *Sanctum* absolute appellat tum in libro de Oratione, tum in alio de Praescriptione. Idem Ordo Romanus, num. 17: *Cum dixerit Pax Domini sit semper vobiscum, faciens crucem tribus arcibus manu sua super calicem, mittit Sancta in eum.* Hunc locum de Eucharistia intelligendum nullus dubitaverit. Mihi vero nihil aliud esse videtur quam particula consecrata ex illis *Sanctis* quae pontifici ad altare procedenti in capsula ostensa sunt, quae et cum diacono adoravit. Neque enim particula haec in calicem sic immissa facile explicari potest de parte Hostiae in ea Missa quae tunc peragitur consecratae, siquidem proxime post superiora subditur pontificem *rumpere oblatam, et de ipsa Sancta, quam momordorit ponere in manus archidiaconi, dicendo in calice, Fiat commistio*, etc. Duplex itaque particula mittebatur in calicem, una scilicet ante oblatae fractionem, alia post fractionem, ex ipsa Oblata; adeoque prima nihil aliud esse videtur quam particula ex antea consecrata Eucharistia, quam pontifex ad altare procedens adoraverat, in capsula ostensam; ex qua partem quae *superabundans* fuisset praeceperat reponi *in conditorio*, id est in eo loco ubi Eucharistia soleret asservari. In secundo libello duplex etiam particulae sacrae in calice commistio praescribitur, sed utraque ex praesente sacrificio: contra quam in primo libello, ubi prima commistio, meo quidem iudicio, fit ex praecedente, altera ex praesente. Et ne quis dubitet duplicem particulam missam fuisse in calicem, id diserte notavit Amalarius, qui, relato hoc ritu, ita commentatur [XXXVII] in lib. III, cap. 31. *Si hoc ita agitur in Romana Ecclesia, ab illis potest addisci quid significet bis positus panis in calicem. Non enim vacat a mysterio quidquid in officio agitur juxta constitutionem Patrum.*

Constat itaque duplicem Eucharistiae particulam fuisse immissam in calicem, unam ex priori (ut quidem opinor) consecratione, alteram ex praesente. Cur autem particula ex Eucharistia asservata immissa fuerit in calicem? fortasse ut sacrificii unitas et perpetuitas hoc ritu inculcetur. Id enim colligi potest ex alio persimili ritu, qui in eodem primo libello nostro subsequitur, num. 21, ubi contigerit, pontifice absente, Missam in loco in quo statio fuerit ab episcopo celebrari. *Sexto loco quando dici debet Pax Domini sit semper vobiscum, deportatur a subdiacono oblationario particula fermenti quod ab apostolico consecratum est, et datur archidiacono; ille vero porrigit episcopo. At ille consignando*

tribus vicibus, et dicendo Pax Domini sit semper vobiscum, mittit in calicem. Hic locus insignis est ad probandum id quod alias diximus, fermentum illud, de quo agit Innocentius primus in epistola ad Decentium, esse ipsammet Eucharistiam consecratam, non eulogias seu panem benedictum; deinde ex hoc ritu Missae episcopalis, absente pontifice celebratae, illustrari similem ritum Missae pontificalis, in qua particulam Eucharistiae antea consecratae deferri ad altare, et postea immitti in calicem modo observabamus; denique hoc ritu sacrificii unitatem commendari, atque unionem pontificis cum sacerdote qui *Sancta* prius consecrasset, et episcopi cum pontifice fermenti, id est Eucharistiae, particulam a pontifice antea consecratam in calicem immittentis.

Ex his non obscure conficimus *Sancta* haec quae pontifici ad altare procedenti praeferebantur Eucharistiam fuisse. Consimilis ritus in Parasceve observabatur saeculo XIV, teste Jacobo Gaetano in Ordinarii sui cap. 92, ubi cum descripsit Processionem papae cum suo clero ab Ecclesia Lateranensi ad basilicam sanctae Crucis cum corpore Domini, haec subdit: *Presbyter, qui portat corpus Domini, ponat illud in secretario, dum dominus papa praeparat se. Illo praeparato, reportet illud ante papam in Processione ad altare.* Hinc illustrari et confirmari possunt ea quae hac de re superius diximus.

[XXXVIII] 2. De fermento per titulos Dominicis diebus singulis mittendo ita scribit Innocentius primus in epistola 29 ad Decentium: *De fermento vero, quod die Dominica per titulos mittimus, superflue nos consulere voluisti, cum omnes ecclesiae nostrae intra civitatem sint constitutae: quarum presbyteri, quia die ipsa, propter plebem sibi creditam, nobiscum convenire non possunt, idcirco fermentum a nobis confectum per acolythos accipiunt, ut se a nostra communione, maxime illa die, non judicent separatos.* Unde videas fermentum illud fuisse communionis ecclesiasticae Symbolum, uti mox dicebamus. Addit pontifex: *Quod per parochias fieri debere non puto, quia non longe portanda sunt sacramenta, nec nos per coemeteria diversa constitutis presbyteris destinamus, cum presbyteri eorum conficiendorum jus habeant atque licentiam.* Mittebatur itaque fermentum illud singulis Dominicis per titulos, id est per titulares Urbis ecclesias; non vero per parochias, seu per ecclesias suburbanas; neque per coemeteria, seu per ecclesias super martyrum tumulis erectas. Innocentii decretum praecessisse fertur Miltiadis constitutio, *ut oblationes consecratae per ecclesias ex consecratu episcopi dirigerentur, quod declaratur fermentum.* Similis Siricii papae circumfertur constitutio, ut nullus presbyter Missas celebraret per omnem *hebdomadam* seu Dominicam, *nisi consecratum episcopi loci designati susciperet declaratum, quod nominatur fermentum.*

Hoc porro fermentum nihil aliud esse quam Eucharistiam, jam superius observavimus, constatque ex vetustissimo Codice Ratisponensi, in quo habentur glossae super decretales pontificum epistolas, cujus Codicis haec verba sunt, in Itinere nostro Germanico jam relata. *De fermento quod dicit, mos est Romanis, ut de Missa quae cantatur in Coena Domini, et in Sabbato sancto, et in die sancto Paschae, et in Pentecosten, et in Natali Domini, de Sancta* (sic legendum, non *die sancto*) *per totum annum servetur; et ubicunque per stationes, si ipse papa ad Missam praesens non fuerit, de ipsa Missa (forte Sancta) mittitur in calicem, cum dicitur, Pax Domini sit semper vobiscum. Et hoc dicitur fermentum.* Hinc illustrantur ea quae superius notavimus, tum de fermento sumpto pro Eucharistia, itidemque de *Sancta*; tum de asservata Eucharistia ex priori sacrificio ad immittendam particulam consecratam in Missis [XXXIX] subsequentibus: tum denique de ritu usitato in Missa

episcopali, ubi statio fuisset absente pontifice. Ejusdem glossae verba proxime addita subjungo: *Tamen Sabbato sancto Paschae nullus presbyter per ecclesias baptismales neminem communicat, antequam mittatur ei de ipsa sancta, quam obtulit dominus papa.* Verum non tantum Sabbato sancto, sed etiam qualibet Dominica id fiebat, ut ex praemisso Innocentii testimonio intelligimus. Secus fiebat in coemeteriis, id est in ecclesiis super tumulos martyrum erectis, in quibus, non exspectato pontificis fermento, presbyteris sacra licebat celebrare, quemadmodum in parochiis, id est in ecclesiis suburbanis.

Consimilis ritus servabatur in ordinatione episcoporum et presbyterorum, ut postea videbimus, quibus ab ordinatore porrigebatur integra oblata consecrata, ex qua communicabant in certos a sua ordinatione dies, immittendo scilicet particulam ex accepta prius oblata in calicem a se consecratum, ut sic suam cum suo ordinatore communionem atque sacrificii unitatem protestarentur, quae duplex ratio erat pontifici mittendi Eucharistiam ad titulos Urbis singulis Dominicis per acolythos. Tertiam afferre licet ex Innocentii verbis mox relatis, ut scilicet potestas fieret presbyteris titularibus Missam celebrandi, secus quam presbyteris parochiarum seu ecclesiarum suburbanarum, atque coemeteriorum, quod *presbyteri eorum conficiendorum jus haberent atque licentiam.*

Cur autem, inquires, per acolythos deferebatur fermentum, si ipsa Eucharistia erat, et non per majores ministros? aut cur tandem Eucharistia *fermenti* nomine donata est? an quia panis ex quo conficiebatur fermentatus erat?

Ad primum, acolythorum id officium erat, ut sacculos ad confringendas in Missa oblatas consecratas portarent, easque sacerdotibus confracturis exhiberent, uti patet ex libellis Ordinis Romani. Quapropter in sua ordinatione sacculos ab episcopo antiquitus accipiebant in signum hujus muneris et officii. Id probat libellus octavus hic editus de Ordinationibus sacris. Unde acolythi duo in Missa pontificali, cum pontifex procedebat ad altare, deferebant *capsas cum Sanctis*, id est Eucharistia, easque tenebant *apertas*, dum pontifex *Sancta* adorasset, atque ex eis particulam assumi jussisset in usum sacrificii quod mox ab ipso celebrandum erat. Huc forte spectat id quod in Propyleo ad tomum I Aprilis, Bollandiani [XL] legitur de Zephyrino papa, cujus fuit hoc constitutum, *ut patenas vitreas ante sacerdotes in ecclesia ministri portarent, dum episcopus Missam celebraret.* Sane Tharsicius martyr ex illorum acolythorum numero erat: *qui cum quodam die deferret Christi corporis sacramenta, nec vellet ea discutientibus prodere paganis, tam diu est fustibus ac lapidibus maceratus ab eis, quousque exhalaret spiritum,* testante Usuardo ad XVIII Kal. Septembris.

Jam vero quam ob causam fermenti nomen Eucharistiae hoc in loco impositum sit, an quia ex pane fermentato confecta esset, an potius ob mysticam aliquam rationem, non est facile definire. Illud certum videtur, hac in sola occasione fermenti vocabulum Eucharistiae in tota antiquitate tributum. Erat ergo praecipua et singularis in ipso facto hujus appellationis causa. Quid si ad tegendum profanis rei sacrae arcanum pro more illorum temporum? Quid si ad designandam communionem ac vinculum unitatis hoc vocabulum aptius visum est? Nam Eucharistia in ejusmodi occasione hujus rei gratia ad titulos mittebatur, ex dictis, ne presbyteri titulares, qui diebus Dominicis propter plebem sibi creditam una cum pontifice convenire non poterant, *ab ejus communione separati* viderentur. In hujus rei signum nulla vox convenientior afferri poterat quam *fermenti*. Sicut enim modicum

fermentum, ut recte monet apud illustrissimus Ciampinum Josephus Thomasius, totam farinae cui injicitur massam fermentat, sic unicum illud divinumque pontificis fermentum, per titulos missum, veluti unam massam et corpus fideles unius urbis copulabat. Nihil ergo facit hic locus ad probandum panis fermentati usum in Ecclesia latina. Sive enim azymus fuerit panis ille, sive fermentatus, Eucharistia fermenti vocabulo designata est, non a materia ex qua constaret, sed a causa morali ac mystica, quod idem prestaret in corpore Christi mystico, quod praestat fermentum in pane materiali.

Caeterum hunc morem transmittendi fermentum seu Eucharistiam per titulos Urbis ante saeculum nonum in desuetudinem abiisse, colligimus ex libellis Ordinis Romani, in quibus nulla istius missitationis memoria superest, sicut neque apud Alcuinum aliosque Ordinis Romani commentatores.

Ex his conjicere licet recentiore morem Eucharistiam praeferendi pontifici, cum aliquo proficiscitur, forsitan manasse [XLI] non solum ex communi primorum Christianorum more, qui peregrinantes Eucharistiam secum gestare solebant, sed etiam ex veteri consuetudine deferendi sacrosancta mysteria ante pontificem, cum ad Missarum solemnia celebranda ad altare procederet; qui tamen ritus in primo tantum Romani Ordinis libello praescribitur, non in aliis. Nam secundus libellus praecipit ut pontifex, cum pervenerit ad altare, *primo adoret Sancta*, quae proinde ibidem antea exstitisse necesse est.

3. Gregorius Magnus initio Sacramentarii sui ita Missae ordinem explicat paucis. *In primis ad Introitum Antiphona, qualis fuerit statutis temporibus, sive diebus festis, seu quotidianis, deinde Kyrie eleison. Item dicitur Gloria in excelsis Deo, si episcopus fuerit, tantummodo die Dominico, sive diebus festis; a presbyteris autem minime dicitur, nisi solum in Pascha. Quando vero litania agitur, neque Gloria in excelsis Deo, neque Alleluia canitur. Postmodum dicitur Oratio. Deinde sequitur Apostolus. Item gradale, seu Alleluia. Postmodum legitur Evangelium; deinde Offertorium; et dicitur Oratio super oblata.* Sic fere perpetuo vocatur haec Oratio in antiquis libris, quae in Editis et ab Amalario *Secreta* dicitur. *Qua completa, dicit sacerdos excelsa voce, Per omnia saecula saeculorum, etc.* Confer Micrologi caput 23, ubi brevis descriptio Missae affertur.

Multa in superioribus Gregorii verbis essent notanda; sed aliis haec permittimus, insigniora tantum observaturi.

In primis *Kyrie eleison* toties repetebatur, quoad pontifex aliquo nutu finem designaret. Unde Paris de Crassis observat *Kyrie* in Missis pontificiis tandiu protrahi, quandiu reverentia papae a cardinalibus facienda durat. Verum in iis Missis quae litanias subsequebantur *Kyrie eleison* omitti mos erat, ut ex libellis nostris patet, ob eam videlicet causam quod in litaniiis jam cantatum fuisset.

Cum dicendum est *Pax vobis*, pontifex se convertit ad populum, ubi ecclesia directa est versus orientem; secus si versus occidentem, ut in basilicis Lateranensi, Vaticana, aliisque similibus, in quibus pontifex sacra faciens vultum habet conversum ad populum, nec se vertit ad clerum, cui obversus est. Vide Ordinarium Jacobi Gaietani, pag. 415.

Deinde in Missa non sedebat pontifex ante absolutam Orationem [XLII] quae Epistolae praemittitur; eoque sedente ac annuente, episcopi et presbyteri sedebant, non vero diaconi aut subdiaconi, aliive ministri. Huc spectat Hieronymi ad Evagrium epistola 85. *Caeterum etiam in Ecclesia Romae presbyteri sedent, et stant diaconi, licet paulatim, increbrescentibus vitiis, inter presbyteros, absente episcopo, sedere diaconum viderim, et in domesticis conviviis benedictiones presbyteris dare. Discant qui hoc faciunt non se recte facere.* Id vero ex superbia ortum esse scribit vetus auctor apud Augustinum: *Sed quia Romanae Ecclesiae ministri sunt, idcirco honorabiliores putantur quam apud caeteras Ecclesias, propter magnificentiam urbis Romanae, quae caput esse videtur omnium civitatum.* At propter eandem causam presbyteri Ecclesiae Romanae sibi etiam plus tribuere debere recte infert Hieronymus, qui hanc diaconorum temeritatem in eorum paucitatem eodem loci refundit. *Diaconos paucitas honorabiles, presbyteros turba contemptibiles facit.* Plura de his apud Baronium ad annum 402.

Ad haec ante Gregorii Magni pontificatum *Alleluia* in Missa non dicebatur extra Pentecosten, id est extra illos quinquaginta dies qui a Paschate ad festum Spiritus sancti intercedebant. Testis est lib. VII, epist. 64, indict. 2 ad Joannem episcopum Syracusanum. Confer ea quae inferius dicturi sumus de ritibus Sabbati sancti.

Si vulgato de Romanis pontificibus libro fides est, Anastasius papa I *constituit ut quotiescunque sancta Evangelia recitarentur, sacerdotes non sederent, sed curvi starent.* Huc spectat id quod tanquam *insolens* factum de Alexandrina Ecclesia Sozomenus refert, nempe *quod ad Evangelium episcopus non assurgat.* Id vero cum quidam Romani presbyteri attentarent, Anastasius decreto suo hoc emendavit.

Post Evangelium Gregorius in rubrica superiori nullam facit mentionem de Symbolo, nec de concione. Et quidem plerique existimant Symbolum in Romana Ecclesia non fuisse recitatum ante Henrici primi imperatoris tempus; atque ad id probandum afferunt Bernonis abbatis Augiensis, testis oculati, auctoritatem, qui re vera id diserte affirmat; additque Romanos hujus rei causa ab imperatore interrogatos respondisse, *videlicet quod Romana Ecclesia non fuisset aliquando ulla haereseos feci infecta.* Sed tamen imperatorem a Benedicto papa id impetrasse, ut Symbolum in posterum *ad publicam Missam* [XLIII] *decantaretur*, quod anno 1014 contigit. Verum longe ante id tempus Symbolum in Missa pontificali decantari mos erat, ut fidem facit libellus secundus de Ordine Romano. Et ne quis interpolationem hoc in loco causetur, Amalarius in Egloga super hoc libello, eundem locum commentatur. Quin etiam in libellis V et VI de Missa episcopali secundum Romanos, qualis in usu erat ante saeculum nonum, Symbolum post Evangelium assignatur. Itaque per illud intervallum quod a saeculo nono ad undecimum effluxit, Symboli recitationem in Missa intermissam a Romanis fuisse dicendum est. Quod etiam de Oratione dominica contigisse veri simillimum, siquidem eam in Missa post canonem Gregorius Magnus recitari praecepit, ex lib. VII, epistola 64, indict. 2. Certe Walafridus Strabo, in cap. 22 ait usum decantandi Symboli CP. ex ea urbe *ad Romanos* credi pervenisse, apud Gallos autem ac Germanos *idem Symbolum latius et crebrius* in Missarum officiis coepisse recitari; quod praeter alios attestatur Aeneas Parisiensis episcopus in lib. adversus Graecos, cap. 1, ubi fidem catholicam vocat *quam die Dominica decantat ad Missam universalis Galliarum Ecclesia.* Denique Cencius affirmat ita scriptum esse ad Coenam Domini *in libro Gelasii: Non dicant Symbolum;* quod argumento est aliis diebus dici potuisse Gelasio primo pontifice, de quo hunc locum intelligendum

existimamus. Sed quia nihil ejusmodi legitur in Sacramentario Gelasiano apud Thomasium vulgato, suspendenda tantisper sententia est de Symboli recitatione Gelasii pontificatu, maxime cum Patres Concilii III Toletani, in canone 2, usum recitandi in sacris Symboli inducant *secundum formam orientalium Ecclesiarum*, dicturi secundum Romanae, si hic ritus apud Romanos tum usitatus fuisset eo tempore, id est aera Hispanica 627.

Post Evangelium aut Symbolum nonnunquam pontifex sermonem ad populum habebat, quod a Leone Magno primum fieri coeptum colligitur, tum ex eo quod nullae pontificum Romanorum ante eum homiliae exstant, tum ex Sozomeni lib. VII, cap. 19, ubi, de Roma agens: «In eadem Urbe, inquit, nec episcopus, nec alius quisquam in ecclesia populum docet; sed apud Alexandrinos solus civitatis Alexandrinae episcopus concionatur. Quam consuetudinem, cum antea introducta non fuisset, introductam esse ferunt ex quo Arius presbyter, [XLIV] de doctrina fidei disserens, nova dogmata invexit.» Idem auctor quaedam alia ibidem observat, quae hoc loco referri possunt. «Est etiam hoc, inquit, Alexandriae insolens. Ad Evangelium episcopus non assurgit. Et illic quidem solus archidiaconus Evangelium legit; alibi vero diaconi, in multis autem locis presbyteri, in quibusdam episcopus in praecipuis festis, ut Constantinopoli die sancto Paschae.» Verumtamen Prudentius, Leone Magno et Sozomeno antiquior, in hymno 11, de coronis, ubi Romanam sancti Hippolyti basilicam describit, Pontificem in tribunali ad populum verba facere solitum fuisse testatur.

Fronte	sub	adversa	gradibus	sublime	tribunal
Tollitur,		antistes	praedicat	unde	Deum.

Verum id fortasse rarius. Certe post Gregorium Magnum paucas habemus Romanorum pontificum homilias; tametsi nonnulli aliquando concionati sunt, quos inter Innocentius III, et post eum Clemens VI multas conciones habuit.

Observatu dignum est id quod scribit Optatus in lib. III, omnem *episcopalem tractatum* seu concionatorium sermonem praeditum fuisse *salutatione geminata*. *Non enim, inquit, aliquid incipit episcopus ad populum dicere, nisi primo in nomine Dei populum salutaverit. Similes sunt exitus initiis. Omnis tractatus in ecclesia a nomine Dei incipitur, et ejusdem Dei nomine terminatur.* Ab aliquot saeculis exordium fit a salutatione angelica, qui ritus jam invaluerat saeculo XV, ut patet ex Caeremoniali Petri Amelii, cap. 42 quod hic habetur ordine 15.

4. Oblationem quisque suam, non modo laici utriusque sexus, sed etiam sacerdotes et diaconi in Missa pontificali faciebant. Id quo ritu fieret, singillatim explicant libelli de Ordine Romano. Principum oblationes, panis scilicet, accipiebat pontifex *in senatorio*, qui locus erat ipsis ad australem partem assignatus; archidiaconus autem post pontificem amulas vini accipiebat ab eisdem. Aliorum laicorum oblatas episcopus hebdomadarius; amulas diaconus, quas in scyphum refundebat. Idem fiebat tum a Pontifice, tum a diaconis, in parte feminarum. Panem solum absque vino sacerdotes et diaconi offerebant.

De forma panis oblati Onufrius ita scriptum legit a Joanne Diacono in *expositione Ordinis Romani*, quam expositionem [XLV] reperire minime potuimus: *Oblationum forma atque mensura, cum videatur fuisse antiquitus, prout erat cujusque studium atque devotio in religione divina, possumus tamen ex scriptis beati Gregorii certiora quaedam capere illius rei indicia, qui scribit in libro IV Dialogorum, cap. 55: «Quendam presbyterum detulisse duas oblationum coronas cuidam personae, quales coronas solebat tunc Christiana religio*

offerre Deo pro se suisque omnibus.» Et paulo post: «Manifestum cujus mensurae vel formae debeant esse sacerdotum oblatae, quae ex pugilio similiae fieri jubentur, et ad speciem coronae.» Notum est factum matronae illius Romanae, quae, cum communionem a Gregorio acciperet ex pane a se oblato, risit corpus Christi dici quod esset ex illa oblatione, *quam ego, inquit, manibus meis feci, et tibi obtuli.* Moris quippe tunc erat ut unusquisque suam ipsius oblatam (quam vocabant) propria manu conficeret. Unde Valens imperator dona quae ipsemet fecerat, ὧν αὐτοῦργος ἦν, divinae mensae obtulisse perhibetur a Gregorio Nazianzeno in funebri oratione Basilii Magni.

Neque praetermittendum hoc loco est id quod Humbertus cardinalis in libro contra Michaellem Cerularium scribit, *quod diaconi cum subdiaconis, seu ipsi sacerdotes, sacris amicti vestibus, cum melodia Psalmorum conspersum, id est panem infermentatum ad sacrificium, et in secretario paratum ex secretario proferebant.* Qua de re legendae Consuetudines Cluniacenses.

Ad vinum quod attinet, amulas oblatas fundebat archidiaconus in calicem, quo utebatur pontifex ad consecrationem; et cum ad summum repletus erat, in alium calicem ministerialem, quem tenebat unus acolythus, deplebat. Hic calix in libellis nostris scyphus appellatur, praeter quem alius calix major assignatur in tertio libello. Haec observatio necessaria est ad ea illustranda quae de laicorum sub altera specie communione postea dicturi sumus. Porro cantor aquam linteo coopertam offerebat diacono, qui eam cum vino in calice miscebat, infundendo in modum crucis.

Joannes III statuit *ut oblationes, et amulae, vel luminaria in coemeteriis per omnes Dominicas de Lateranis ministrarentur.* Gregorius III item instituit *ut in coemeteriis circumquaque positis Romae, in die natalitiorum eorum, luminaria ad vigiliis faciendas et oblationes de patriarchio per oblationarium [XLVI] deportarentur ad celebrandas Missas per quem providerit pontifex, qui pro tempore fuerit, sacerdotem.* Exstat ejusdem Gregorii III diploma de oblationibus quotidianis per eum factis ad sanctum Paulum, nempe *in prima Missa ad corpus oblatam unam; in secunda Missa ad sanctum Timotheum oblatam unam; in tertia Missa ad imaginem Salvatoris, quae et Apostolorum, oblatam unam; in quarta Missa ad sanctum Gregorium ad januas oblatam unam; deinde in Missa quinta ad altare majore oblatas duas.* Ex quo videas jam tunc in illa basilica sex missas *per singulos dies*, et quidem in diversis altaribus solitas celebrari. Diploma ita concludit pontifex: *Nos vero ideo dedimus hoc majore altare monachis, ut haec omnia fiant omni tempore.* Confer Typicum Irenae Ducae imperatricis, cap. 34, quae singulis diebus in divina liturgia *septem panes* offerri praecepit, Analectorum Graecorum tomo primo, qui nostrorum studio nuperrime prodiit in lucem.

Ab annis amplius quadringentis desita est offerri a laicis materia sacrificii; sed Augustinus Patricius, in suo Caeremoniali describit modum qui ante annos ducentos observandus erat in oblatione ad Missam pontificalem. Quippe lecto Evangelio, *diaconus Evangelii latinus accipit Hostiam unam de tribus quae sunt super patenam, et cum ea alias duas Hostias tangit, et eam dat sacristae comedendam. Deinde accipit atiam Hostiam de duabus quae remanserant, et cum ea tangit patenam et calicem per totum, intus et extra; et similiter dat eam sacristae comedendam.* Id fit ad vitandum veneni periculum, quod in caput sacristae, qui omnia parare debet, hoc pacto redundaret. *Post haec, ob eandem rationem de ampullis*

vinum et aquam in taxeam dat sacristae ad praegustandum; et deinde accipiens patenam cum Hostia, eam dat in manibus papae, qui illam Deo offerens dicit: Suscipe, sancte Pater, etc. Haec ex Augustino, ubi de Missa majore in die Natalis Domini, quod iterum repetit in Sabbato sancto.

Hic agendum esset de vasis sacris, quorum usus in sacrificio Missae apud Romanos. Verum consulendus hac de re prae aliis pia memoriae cardinalis Bona. Unum hic addere lubet de vasis sacris basilicae Vaticanae, de quibus fit mentio apud Orosium, qui, de Romanae urbis direptione per Alaricum facta agens, in lib. VII, cap. 39, ait militem Arianum vasa sacra extorquere voluisse a virgine quadam, cui commissae erant. [XLVII] Tum, *expositis opibus, attonitum fuisse barbarum magnitudine, ac pondere, ac pulchritudine, ignota etiam vasorum qualitate.* Cui virgo illa dixit: *Haec Petri apostoli ministeria sunt.*

Inter varia instrumenta quae rei sacrae inserviebant censendum est *flabellum ad abigendas muscas*, quod tenebat is qui mitram pontifici ministrabat, testante Jacobo Gaetano, pag. 297. Duplex ejusmodi flabellum idem auctor memorat pag. 305, unum scilicet ad refrigerandum aerem, aliud ad abigendas muscas. Etsi vero nulla de hisce flabellis mentio fiat in antiquioribus nostris libellis, eorum tamen antiquitas probatur ex Vita Fulgentii episcopi Ruspensis, qui, cum esset monachus, *ex palmarum foliis flabellos saepissime contexebat.* Λειτουργικὸν ῥπιστήριον vocat Cyrillus monachus in libro de vita Euthymii abbatis, tomo I Analectorum Graecorum, pag. 60. Sed ad alia progrediamur.

5. Innocentius primus, in epistola 29, duo reprehendit in sacris mysteriis praepostere (ut ipse sentiebat) observata. Primum est quod pacem *ante confecta mysteria* quidam tradebant: *Cum post omnia, inquit, quae aperire non debeo* (sic tunc sacra illa arcana tegebant), *pax sit necessario indicenda, per quam constet populum ad omnia quae in mysteriis celebrantur atque in ecclesia aguntur praebuisse consensum, ac finita esse pacis concludentis signaculo demonstretur.* Alterum est quod nomina offerentium recitentur, *antequam precem sacerdos faciat*, id est ante Orationem factam super oblata, imo ante Canonem, quem *precis* nomine etiam designat Vigilius papa infra. Prius ergo, ait Innocentius, *oblaciones sunt commendandae; ac tunc eorum nomina, quorum sunt oblaciones, edicenda, ut inter sacra mysteria, id est post consecrationem, nominentur, non inter alia, quae ante praemittimus, ut ipsis mysteriis viam futuris precibus aperiamus.* Utrumque ritum, quem hic improbat Innocentius, servabant Gallicanae et Hispanicae Ecclesiae, et quidem priorem astruit Justinus martyr in Apologia secunda. Haec autem Innocentii constitutio a Gallis recepta fuit anno 789, in Capitulari Aquisgranensi, cap. 53 et 54.

[XLVIII] VII. *Continuatio rituum in Missa pontificali singularium a Canone ad Communionem.*

Omissa Praefatione, in qua nihil singulare occurrit, progredimur ad Canonem, quem sacerdos non inchoabat ante absolutum a choro trisagii cantum. Id enim libelli nostri praecipunt, et post eos Herardus episcopus Turonensis, cap. 16: *Ut Secreta presbyteri non inchoent antequam Sanctus finiatur*. Secreta vocat Canonem, quod eum sacerdos submissa voce, et quidem solus, recitaret. Eodem modo appellatur in veteri Missali Gallicano, mihi pag. 335, ubi *Collectio post Secreta* ea dicitur quae consecrationi proxime succedebat; quod argumento est Canonem Missae submissa voce etiam in Ordine Gallicano fuisse recitatum. Ita etiam in Romano; unde in secundo Ordine Romano hic legitur, quod pontifex *secrete intrat in Canonem*.

Preces et canonicam precem appellant veteres, in primis Vigilius papa, in epistola ad Profuturum episcopum Bracarensem: *Ordinem quoque precum in celebritate Missarum nullo nos tempore, nulla festivitate significamus habere diversum; sed semper eodem tenore oblata Deo munera consecrare. Quoties vero Paschae, aut Ascensionis Domini, vel Pentecostes et Epiphaniae, Sanctorumque Dei fuerit agenda festivitas, singula capitula diebus apta subjungimus, quibus commemorationem sanctae solemnitatis, vel eorum facimus, quorum natalitia celebramus; caetera vero ordine consueto prosequimur. Quapropter et ipsius canonicae precis textum direximus subter adjectum, quem Deo propitio ex apostolica traditione accepimus*. Varietas illa, de qua loquitur Vigilius, hactenus servatur in illa Canonis parte quae incipit a verbo *Communicantes*.

Precem illam *Canonem* primus, aut inter primos absolute vocat Gregorius Magnus, in lib. XI, epistola 59, ubi notat Januarium episcopum, *tempore quo sacrificium celebrat, tantam pati frequenter angustiam, ut vix post longa intervalla ad locum Canonis redire valeat quem reliquit; atque ex hoc multos dubitare si communionem debeant de ejus consecratione percipere*. Quos admonendos dicit, *ut nullatenus pertimescant, sed cum omni fide et securitate communicent, quia aegritudo personae [XLIX] sacri mysterii Benedictionem nec mutat, nec polluit; imo nec peccatum sacerdotis, attestante Optato Milevitano, in lib. VI. Ergo liquido apparet ex invocatione nominis Dei posse aliquid sanctificari, etiamsi peccator invocet Deum*. Canonem fere integrum, sed verbis aliquantisper immutatis, refert vetustissimus auctor, lib. IV de Sacramentis, apud Ambrosium. In antiquissimo Codice Reginae Sueciae, num. 1454, deest enim in verbis consecrationis corporis Christi. In quibusdam Ecclesiis *Amen* post verba consecrationis a populo dicebatur; sed nihil hac de re nec in libellis nostris, nec in Sacramentario Gregoriano, tametsi ejus rei meminit Augustinus in epistola ad Januarium.

Per totum Canonem *episcopi, diaconi, subdiaconi* pontifici servientes, *et presbyteri in presbyterio permanebant inclinati*, nisi quod ad verba Nobis quoque peccatoribus, *surgebant diaconi*. Hac corporis inclinatione adorabant sacram Actionem et sacra mysteria, quae vulgatus Anastasius in Martino papa adorandam Hostiam vocat.

Non statim post consecrationem in altum a sacerdote Hostia, itemque calix primis illis temporibus efferebantur, sed sub finem Canonis, cum diceret sacerdos *Per quem haec omnia*, etc., erigebat se archidiaconus solus; et cum diceretur *Per ipsum et cum ipso, levabat cum offertorio calicem per ansas, et tenebat exaltans illum juxta pontificem*. Micrologus *corpus cum calice tunc levatum* fuisse dicit in cap. 15, ubi nullam alterius post consecrationem levationis mentionem facit. Orientales id praestant paulo ante

communione. Porro elevatio post consecrationem in Gallia post medium saeculum undecimum videtur fieri coepta, haud scio an paulo serius in Ecclesia Romana, tametsi utrobique ad consecrationem sacra mysteria adorarentur. Huc spectat Ivonis episcopi Carnutensis epistola 142, ad Mathildem Anglorum reginam, cui gratias agit, ob campanas ecclesiae suae concessas, quarum sonitu ait renovari ipsius reginae memoriam, tunc praesertim, *quando illa salutaris Hostia, pro nobis redimendis in ara crucis oblata, per novi sacerdotii ministros in Domini mensa quotidie consecratur*; ubi nulla mentio elevationis, uti nec in Usuum Cisterciensium, cap. 53. Sic vero in Institutionibus Capitulum generalium, cap. 25, dist. 3, ubi in Capitulo generali anni 1215 statutum legitur *ut, consecratione peracta, [L] Hostia elevetur*; quo fere tempore Guillelmus episcopus Parisiensis, et in Germania Guido cardinalis statuerunt ut ad elevationem campanula pulsaretur. Hoc loco in memoriam redit sancti Malachiae Hiberniae primatis calix sacer, in thesauro Claraevallensi asservatus, ex cujus labio dependent aliquot campanulae, quibus ad motum calicis astantes ad adorandum excitarentur. Denique saeculo XIII, in Caeremoniali Gregorii X hic edito, pag. 235, praescribitur ut *in elevatione corporis Christi prosternant se ad terram, et adorent reverenter in facies cadendo, et sic prostrati stent usque ad Per omnia*. Quod hodie quoque actitant Cartusiani. Adde Jacobi Gaietani Ordinarium, in quo etiam mentio fit elevationis et adorationis, hic pag. 285.

In canone duplex commemoratio fiebat, fitque hodie quoque, vivorum ante consecrationem, mortuorum vero post eam. In utraque recitabantur nomina Ecclesiarum apostolicarum, cum nominibus vivorum antistitem in priori commemoratione, et mortuorum in posteriori. Id colligimus ex Augustini epistolis 43, 52 et 53. *De Codicibus non tantum nostris*, ait ille in epistola 43, num. 21, *sed etiam illorum*, scilicet Donatistarum, *recitamus Ecclesias, quarum nomina hodie legunt, et quibus hodie non communicant; quae cum recitantur in conventiculis eorum, lectoribus suis dicunt Pax tecum, et cum ipsis plebibus quibus illae litterae scriptae sunt non communicant*. Haec nomina Ecclesiarum apostolicarum, id est quibus apostoli scripserunt, ex epistola 53, num. 3, scripta erant *in libris sanctis in Codicibus sanctis*, nempe in libris Sacramentorum, quo nomine libros sacrosancti sacrificii modum continentes solebant designare.

Canonem subiungitur Oratio Dominica, de qua quidam e Sicilia Graeci vel Latini conquerebantur, quod eam Graecorum exemplo *mox post Canonem* Romani pontifices dici statuissent. Respondet Gregorius: *Orationem Dominicam mox post precem*, id est Canonem, *dicimus, quia mos apostolorum fuit ut ad ipsam solummodo orationem oblationis Hostiam consecrarent*. Gregorius autem huiusce institutionis auctorem se innuit his verbis subsequentibus: *Et valde mihi inconveniens visum est ut precem, quam scholasticus composuerat, super oblationem diceremus; et ipsam traditionem (forte Orationem) quam Salvator noster composuit, super ejus corpus et sanguinem taceremus*. [LI] Addit tandem modum esse diversum a Graecis in Ecclesia Romana, quod *Dominica Oratio apud Graecos ab omni populo dicitur, apud nos vero a solo sacerdote*. Ex illis, inquam, verbis, *valde mihi inconveniens visum est*, colligitur Gregorium auctorem fuisse ut Oratio Dominica in Missa diceretur apud Romanos, aut potius restitueretur. Neque enim verisimile est Orationem illam divinam, quam in omnibus aliis liturgiis, tam orientalibus, quam occidentalibus, Gallicanis, Hispanicis, et Mediolanensi, et quidem apostolorum exemplo, in sacris frequentatam fuisse constat, a sola Romana Ecclesia, quae apostolicam prae aliis traditionem semper secuta est, praetermissam initio fuisse. Certe totam sacrificii petitionem *fere omnis ecclesia Dominica*

Oratione concludebat Augustini aevo, ex ejus epistola modo 149, ad Paulinum. Idem in sermone 351, qui exstat in tomo quinto novae Editionis, docet, num. 6, *Antistites ad altare assistentes* solitos fuisse *cum omnibus* pectora tundere. Quod recitanda Oratione Dominica factum indicat paulo infra his verbis: *Nam si non habemus peccata, et tundentes pectora dicimus* Dimitte nobis peccata nostra, *ex hoc ipso certe et graviter nullo dubitante peccamus, cum inter sacramenta mentimur*. Ubi sacramentorum nomine consecrationem significat sacrorum mysteriorum corporis et sanguinis Christi Domini, quae plurali nomine etiam alibi *sacramenta* vocat. Ergo, ut dicere coeperam, mos erat Ecclesiae universalis ante Gregorii aevum ut Oratio Dominica in Missa diceretur. Sed cum fortasse Romani quidem sacerdotes hanc Orationem, quasi alias communem, omitterent, uti presbyteri Hispanici extra Dominicam in divinis officiis ex concilii IV Toletani canone 9, Gregorius Romanos ad uniformem ritum decreto suo revocavit. Certe in Missa praesantificationum, quae quotannis in Parasceve celebratur ritu primitivo, Oratio Dominica recitatur.

Post Orationem Dominicam fit fractio panis consecrati, et una ex tribus particulis in calicem demittitur. At duplex in Missa pontificali commistio antiquitus fiebat, una ante *Agnus Dei* ex priori sacrificio, ut superius vidimus, alia post communionem pontificis ex praesente. Verum jam a multis saeculis unica tantum, nempe posterior, fit commistio ex relicta parte Eucharistiae intra digitos pontificis post communionem.

[LII] In Gallicanis et Hispanicis Ecclesiis, antequam diceretur *Pax Domini sit semper vobiscum*, Benedictionem populo circumstanti ab episcopo sacra celebrante impendi antiquus mos est, ut patet tum ex antiquissimis libris Ordinis Gallicani, tum ex concilii IV Toletani canone 18. Haec Benedictio triplici Oratione populo impertiebatur, quales Orationes non semel typis excusae sunt. Verum has Benedictiones non invenio receptas in Missa pontificali, imo eas graviter improbare videtur Zacharias papa. De his enim interpretor haec ejus verba epistolae ad Bonifacium: *Pro Benedictionibus autem quas faciunt Galli, ut nosti, frater, multis vitiis variantur. Nam non ex apostolica traditione hoc faciunt, sed per vanam gloriam, adhibentes sibi damnationem Regulam itaque catholicae traditionis, quam a sancta Romana Ecclesia, cui Deo auctore deservio, accepisti, omnibus praedica*. Si de his Benedictionibus (ut quidem opinor) agit Zacharias, duriora sunt ejus verba quam causa, quae alias laudabilis censi potest, mereatur. De ejusmodi Benedictionibus quaedam verba intrusa sunt in secundum Ordinem Romanum: *Post solutas, ut in his partibus mos est, pontificales Benedictiones, cum dixerit Pax Domini sit semper vobiscum, mittit in calicem de sancta oblata*. Sed haec verba, *ut in his partibus mos est*, dicta esse consideratione loci, ubi descriptus est iste Ordo Romanus, satis intelligitur. Non ergo inserendum erat *Benedictionale* novae Gregorii operum Editioni, quod a ritu Romanorum atque adeo ipsius Gregorii mente alienum est, tametsi in Codice bibliothecae Caesareae Sacramentario Gregoriano subjectum reperiatur, utpote descriptum ad alterius Ecclesiae usum quam Romanae.

VIII. *Singularia sacrae communionis in Missa pontificali.*

Cum multa singularia occurrant in communionem, qualis olim fiebat in Missa pontificali, ut ea facilius observentur, praemittendum est in illis solemnibus sacris, etiam postquam Missae tantisper multiplicari coeperunt, omnes, non solum laicos et sacerdotalis Ordinis expertes, sed etiam presbyteros et episcopos, qui sacris intererant, communionem sacram participasse. Hunc ritum apud Orientales advertimus in facto Nestorii patriarchae CP. qui, Dorotheum episcopum [LIII] anathema dicentem in eos qui Virginem Deiparam dicerent, non modo non redarguit, verum etiam ad mysticam communionem mox admisit, ejusque participem effecit, quemadmodum legitur in epistola Cyrilli Alexandrini ad eos qui de se conquerebantur. Idem ritus servabatur apud Romanos in Missa pontificali, uti exponitur in sequentibus libellis Ordinis Romani; sed an presbyteri simul cum pontifice sacra celebraverint, non explicant. Id supplet Amalarius in lib. I, cap. 12: *Mos est Romanae Ecclesiae ut in confectione immolationis Christi adsint presbyteri, et simul cum pontifice verbis et manu conficiant*. Ex quo intelligitur hunc morem esse antiquum. Jacobus a Vitriaco ejus rei testis est in Historiae occidentalis cap. 38. *Consueverunt, inquit, presbyteri cardinales summo pontifici in sacramento altaris assistere, et cum eo pariter celebrare*, imo et communicare. Utrumque enim Innocentius tertius docet in lib. IV de mysteriis Missae cap. 25, ubi ait consuevisse presbyteros cardinales Romanum circumstare pontificem, et cum eo pariter celebrare; *cumque consummatum est sacrificium, de manu ejus communionem accipere*. Nunc operae pretium est singillatim exponere hujusce communionis ritus.

1. Et primo quidem, dicto *Pax Domini sit semper vobiscum*, non statim cantabatur *Agnus Dei*, sed pontifex mittebat in calicem *Sancta*, seu *de Sancta*, sive, ut in secundo libello habetur, *de Sancta oblata*. Quae particula non videtur ex praesente sacrificio, siquidem tunc nondum fracta erat oblata, sed ex praecedenti sumpta fuisse. Hoc facto, pontifex dabat pacem archidiacono.

2. Archidiaconus, accepta pace a pontifice, *pacem dabat episcopo priori, deinde caeteris per ordinem, et populis*, ita ut episcopus eam daret priori juxta se stanti, hic vero sequenti; et sic per ordinem, *separatim autem viri et feminae*.

3. Pontifex *rumpebat oblatam ex latere dextro, et particulam quam ruperat super altare relinquebat, reliquas vero oblationes suas ponebat in patenam, quam tenebat diaconus*. Hunc locum, sane obscurum, illustrat Micrologus in cap. 17: *Cum autem dicit Per Dominum nostrum, rumpit Hostiam ex dextro latere, juxta Ordinem, ad designandum dominici lateris percussionem. Deinde majorem partem in duo confringit, ut tres portiones de corpore dominico efficere possit. Nam [LIV] unam in calicem, faciendo crucem, mittere debet alteram vero ipse presbyter necessario sumit*, etc. Secundum hanc interpretationem aliae oblationes, quas pontifex ponebat in patenam, erant duae particulae reliquae ex illa fractione. Cur autem prima illa particula super altare remaneret ex Ordine Romano, aliam affert causam primus libellus noster, aliam Micrologus, quae tamen causae non omnino contrariae sunt. Libellus noster de Ordine Romano primus docet id factum *quia ita observant, ut dum Missarum solemnia peraguntur altare sine sacrificio non sit* (quae ratio

etiam fortasse movit ut Eucharistia pontifici ad sacra facienda procedenti praeferretur). Micrologus vero ait illam particulam esse *dimissam communicaturis sive infirmis*. At communicaturis in illa pontificia Missa distribuebantur aliae oblatae consecratae. Post praedictam fractionem pontifex revertebatur ad sedem suam.

4. Ad haec in primo tantum Ordine Romano legitur nomenclatorem (cujus officium erat pransuros ad convivium invitare, eorumque nomina describere), saccellarium (qui saccello seu thesauro fisci praefectus erat) et notarium vicedomini seu oeconomi, postquam inter sese *Agnus Dei* dixissent, ascendisse ad altare *ante faciem pontificis, ut annueret eis scribere nomina eorum qui invitandi erant, sive ad mensam pontificis per nomenclatorem, sive ad vicedomini per notarium ipsius; quorum* nomina postquam descripserant, *descendebant ad invitandum eos, ac deinde redibant ad sedem* ubi pontifex consistebat.

5. Archidiaconus interim *levabat calicem* ex altari, *et dabat eum subdiacono regionario*, seu *archisubdiacono, ut teneret eum juxta cornu altaris dextrum*.

6. *Accedebant* deinde *subdiaconi sequentes cum acolythis*, qui sacculos portabant, *a dextris et a sinistris altaris*; et acolythi quidem *extendebant brachia cum sacculis*, quorum sinus subdiaconi, *stantes a fronte*, explicabant ad recipiendas oblationes ab archidiacono, qui eas in sacculos demittebat.

7. *Evacuato oblationibus altari*, archidiaconus scholae cantorum innuebat ut canerent *Agnus Dei*, quod in confractione corporis Domini a clero et populo decantari Sergius papa I constituisse fertur. Certe in Missa Sabbati sancti, quae veteri more etiam nunc celebratur, omittitur *Agnus Dei* cum Antiphonis ad Offertorium et ad Communionem, quae primarii non esse instituti Walafridus Strabo et alii observarunt. In [LV] rubricis tamen Sacramentarii Gregoriani ad Missas consuetas assignatur *Agnus Dei*, sed fortasse a solis cantoribus, uti in libellis nostris antiquioribus praescribitur, tum cani mos erat, quod *a clero et populo* decantari Sergius praeceperit: *ut dum praeparatur ad dispensandum corpus dominicum, rogent accepturi, quatenus ille, qui pro eis oblatus est innocens, faciat eos salubriter pignora salutis aeternae percipere*, ut idem qui supra Walafridus scribit in cap. 22.

8. Acolythi, oblationibus in sacculos acceptis, in duas partes divisi, pars ad episcopos qui ad dextram pontificis erant, pars ad presbyteros qui ad sinistram accedebant, praecedentibus hinc inde duobus subdiaconis regionariis, qui suam uterque patenam portabat, ut ad nutum pontificis oblationum confractio super illas patenas fieret, tum per episcopos, tum per presbyteros atque diaconos. Patenae propterea amplissimae erant, quarum unam a Sergio papa I datam *viginti libras* appendisse Anastasius auctor est, a quo quandoque *communicales* absolute vocari existimo. *Comminutae ad distribuendum* Eucharistiae meminit Augustinus in epistola 149, ad Paulinum, num. 16.

9. Expleta confractione, canebatur antiphona ad communionem cum suo psalmo; tumque diaconus minor a subdiacono accipiebat patenam, in qua repositae erant duae particulae post confractionem Hostiae factam a pontifice, eamque deferebat *ad sedem pontificis, ut communicaret corpore dominico*, et quidem stans conversus ad Orientem, quod habemus ex quinto libello nostro. Innocentius III habet tantum *consistens*, infra.

10. Eucharistia sumpta, pontifex *de ipsa sancta quam momorderat* particulam *inter manus archidiaconi in calicem* quam tenebat subdiaconus *ponebat*, dicendo: *Fiat commistio et consecratio*, etc. *Amen*. Ubi *consecrare est simul sacrare*, quae verba sunt Pelagii papae I in epistola ad Joannem Patricium, apud Holstenium in collectione Romana. Eodem spectant verba canonis 17 concilii primi Arausicani. Sic itaque duplex in Missa pontificali fiebat commistio in calice, una statim post primam confractionem a pontifice factam, altera post ejusdem communionem. Utriusque meminit Amalarius, ut superius vidimus, tametsi unica in tertio libello memoratur. At in primo libello, ubi prima commistio ex praecedente (ut mihi visum est) sacrificio facta est, alia ex praesente fiebat, ex dictis.

[LVI] 11. Post haec verba, *Fiat commistio*, etc., in duobus prioribus libellis subditur *Pax tecum*. Resp. *Et cum spiritu tuo*. Deinde in primo pontifex *confirmatur ab archidiacono*, accipiendo scilicet sanguinem *pro complemento communionis*, uti Micrologus loquitur. Quid sibi velit haec pacis imprecatio, non apparet ex his libellis. Forsan hoc referendum ad id quod tradit Innocentius tertius in lib. VI, cap. 9, ubi communionem pontificis et ministrorum ita exponit. *Ut autem in perceptione corporis et sanguinis Christi nulla possit fallacia suboriri, sed in utroque perceptionis veritas evidenter appareat, summus pontifex non statim particulam Hostiae dimittit in calicem, sed eam post trinum crucis signaculum in patenam reponit. Et post osculum pacis ad sedem ascendens, ibique consistens, universis cernentibus, partem majorem oblatae de patena, quam ei subdiaconus repraesentat, ipsamque videntibus dividens, unamque particulam sumens, aliam mittit in calicem, quem tenet coram ipso subdiaconus, de quo sanguinem haurit cum calamo. Deinde particulam unam cum osculo tradit diacono, aliamque subdiacono sine osculo, quem ad altare ministrans ei calicem diaconus osculatur*. Non dubito quin pontifex Eucharistiam tradendo diacono, eumque ita, ut dicit Innocentius, osculando, dixerit verba superiora *Pax tecum*, respondente archidiacono *Et cum spiritu tuo*.

Sane olim fideles, suscepta Eucharistia, episcopum seu sacerdotem a quo eam acceperant osculari solebant, cum in Oriente, tum in Occidente. Hieronymus, in epistola 62 adversus Joannem Jerosolymitanum: *Quisquamne tibi invitus communicat? quisquamne extenta manu vertit faciem, et inter sacras epulas Judae osculum porrigit?* Paulus Emeritensis diaconus, de Vitis Patrum, cap. 7, de Fideli episcopo loquens: *Vade, inquit, comunica, et da nobis osculum*. Denique in quodam tractatu fratrum Praedicatorum, apud Stevartium edito: *Participationem sanctae communionis, non similiter Graeci, ut nos, perficiunt; sed dicunt quod qui Missam celebrat sacerdos osculatur volentem communicare*. Subdit post praemissa Innocentius tertius: *Diaconus et qui superioris sunt ordinis, cum percipiunt Eucharistiam, osculum suscipiunt ab episcopo, acolythus, et qui sunt inferiorum ordinum, non suscipiunt. Subdiaconus vero, quia character hujusmodi quondam inter non sacros, nunc autem inter sacros ordines reputatur, in perceptione corporis non suscipit osculum a pontifice, sed in perceptione sanguinis suscipit osculum a diacono*.

[LVII]. 12. In quibusdam festis pontifex, cum sacra celebraret, communionem percipiebat ad altare, scilicet in die sancto Parasceves. Jacobus Gaietanus et Petrus Amelius addunt etiam primam Missam in Natali Domini; et Augustinus Patricius feriam quartam Cinerum, quibus diebus sacrosanctum Christi sanguinem non ex calamo, sed ex calice hauriebat. Nicolaus III Psalmum *Laetatus sum*, cum aliquot versiculis et Collecta de Pace, cantari ante communionem praecepit ad impetrandam pacem inter principes Christianos, quod etiam

Joannes XXII suo tempore constituit. Idem ritus perseverabat tempore Urbani VI, ex Caeremoniali Petri Amelii.

13. Absoluta communione pontificis, archidiaconus futuram *stationem annuntiabat*. Ita in libellis duobus primis Ordinis Romani; sed modum exprimit unus Benedictus canonicus, agens de feria 4 Cinerum, in libelli decimi num. 33: *Ante communionem stat subdiaconus regionarius juxta altare, dicens alta voce: Crastina die veniente statio erit in ecclesia sancti Georgii martyris ad Velum aureum. Respondet schola, Deo gratias*. Quo autem modo, finita Missa, fieret salutatio pontifici ab ipsius diei statione, idem auctor ibidem explicat. Post communionem pontificis fiebat etiam jejunii quatuor temporum denuntiatio, cujus rei formulas refert eminentissimus cardinalis Bona.

14. Confirmato pontifice, archidiaconus *refundebat parum de calice* seu de sanguine consecrato *in scyphum*, quem tenebat acolythus. Hic est scyphus seu calix ministerialis, in quem vinum oblatum ex majori calice refusum fuisse superius notavimus; ac proinde sanguis refusus in illum scyphum cum vino jam in eum refuso commiscebatur ad populum confirmandum, ut mox dicemus. In aliis locis et Ecclesiis non infundebatur vinum cum sanguine consecrato, nisi ubi advertebant ministri non suffecturum sanguinem purum communicaturis.

Hujus rei exemplum habemus in usum Cisterciensium cap. 53: *Dum autem fratres percipiunt sanguinem, infundatur vinum in calice a diacono, cum opus fuerit, de ampulla a subdiacono ante praeparata juxta altare. Si quid autem residuum fuerit de ipso sanguine, bibat illud cum calice*, etc. Ergo sanguis absolute dicebatur etiam post illam vini admisionem. [LVIII] Clarius et apertius Caeremoniale sancti Benigni apud Divionem: *Debet autem vinum in ampulla juxta eum, scilicet diaconum, jugiter esse, ut, quando opus esse perspexerit, eodem vino sanguinem dominicum augere possit*. Ita Caeremoniale annorum fere sexcentorum, a quo tempore parum decedunt primi illi Usus Cistercienses. Paulo recentius est Ordinarium abbatiae sancti Victoris apud Parisios, cujus haec verba: *Interim autem dum communicant, subdiaconus cum ampulla vinaria diacono debet astare, et quoties opus fuerit, calici vinum infundere*, etc. Idem observavit Nicolaus abbas Panormitanus, in quibusdam locis, ubi post *sumptionem corporis et sanguinis Christi aliquid de ipso sanguine reservatur in calice, et superinfunditur vinum purum, ut alii communicantes inde sumant. Non enim esset decens tantum sanguinem conficere, nec calix capax inveniretur*. Denique Guillelmus de Lindwode, officialis Ecclesiae Cantuariensis, in Collectione Constitutionum provincialium Ecclesiae suae: *Sacerdos, qui tenet calicem cum sanguine, videns quod quantitas sanguinis non sufficeret omnibus fratribus, ponit ibi modicum de vino*: Ita Guillelmus, qui vivebat sub initia saeculi XV. Verum hac de re iterum infra; nunc ad ritus Romanos redeamus.

15. Mox accedebant episcopi et presbyteri, ut a pontifice communionem acciperent, episcopi quidem stantes ad sedem pontificis, presbyteri vero ad altare genibus flexis, ut patet ex Caeremoniali Gaietani, pag. 312 et 313, contra veterem ritum saltem Graecorum, de quo Valesius in Eusebium, pag. 145. Utrosque archidiaconus sanguine dominico; episcopus vero sequentes Ordines stans in cornu altaris confirmabat. Presbyteri et diaconi manu, subdiaconi ore Eucharistiam accipiebant, ex libello sexto. At in quinto subdiaconus calicem praebet primo presbytero communicanti, *qui et tribuat subsequenti*, et sic de aliis successive.

16. Post haec archidiaconus, recepto de manu episcopi calice, reliquum sanguinis refundebat in scyphum acolythi, supra cujus meminimus, aut certe in calicem majorem, in quo pariter vinum ex oblatione contentum esset. Haec secunda refusio in duobus primis libellis diserte exprimitur, sed unica in tertio, cujus haec verba notanda sunt: *Sed ipse pontifex confirmatur ab archidiacono in calice sancto, de quo parum refundit archidiaconus in majorem calicem, sive in scyphum, quem tenet acolythus ut ex eodem sacro vase confirmetur populus, quia [LIX] vinum, etiam non consecratum, sed sanguine Domini commistum, sanctificatur per omnem modum.* Ex hac consequentia (quae in aliis libellis non habetur, fortasse a posteris intrusa) intelligitur saltem, in illo majori calice, sive in scypho contentum fuisse vinum ex oblatione refusum, antequam sanguis Christi in eum refunderetur. Cur autem populus non ex puro, sed ex misto cum vino sanguine fuerit confirmatus, postea expendemus. Sic evacuatus calix sacer tradebatur primum subdiacono, qui mox calamum archidiacono tribuebat ad confirmandum populum; tum acolytho, qui eundem calicem *in paratorium* seu in thecam suam recondebat.

17. Post hanc secundam refusionem pontifex e sede descendebat in senatorium, ubi magnates Eucharistia reficiebat; et in adversam partem, ubi matronae consistebant, eisdem communionem praebiturus, subsequente archidiacono cum scypho praedicto ad utrosque confirmandos. Primis temporibus Eucharistia etiam laicis tribuebatur in manus, qua de re testis est in primis Augustinus, tum in lib. II contra epistolam Parmeniani cap. 7, tum in lib. item XI adversus litteras Petiliani, cap. 23. Verum apud Romanos jam ante Gregorii Magni pontificatum in os immittebatur a sacerdote, ut probat lib. III Dialogorum, cap. 3, ubi Agapitus papa cuidam muto et claudo *corpus dominicum in os misisse* perhibetur.

18. Interim episcopi et presbyteri, annuente primicerio, populum hinc et inde sacrae communionis participem faciebant, diaconis ex scypho confirmantibus.

19. Reversus pontifex ad sedem *communicabat regionarios per ordinem, et eos qui in filo steterant, et in diebus festis de schola duodecim.* Regionarii sunt diaconi, subdiaconi et acolythi, qui *caeteris diebus in presbyterio, ubi poterant, communicabant.*

20. *Post omnes hos redeuntes nomenclator, et sacellarius, et acolythus, qui patenam tenebat, et qui manutergium tenebat, et qui aquam dabat, ad sedem communicabant, et post pontificem archidiaconus eos confirmabat.*

21. His omnibus demum succedebat Psalmi, qui praemissa Antiphona ad communionem caneatur, clausula per Versus *Gloria Patri* et *Sicut erat*, annuente subdiacono regionario per signum crucis impressum fronti suae. *Sciendum autem, [LX] inquit Micrologus in cap. 18, eamdem Antiphonam semper eundem Psalmum cum Introitu habere, si non habet proprium, ex quo sumpta videatur.*

Hactenus communionis generalis ordinem ac seriem, qualis ante saeculum nonum in Ecclesia Romana servabatur, exhibuimus; in quo quidem ritu si qua remanent obscura, id temporum longinquitati et rituum desuetudini tribuendum est.

Quaerat inde aliquis an tum, cum pontifex solemniter hoc ritu sacris operaretur, sicque tam episcopis quam presbyteris communionem impertiret, Missae plures uno die Romae celebrarentur? deinde an aliquando etiam plures in una eademque ecclesia?

Facilis ad utrumque responsio. Presbyteri titularum vel singuli in singulis, vel plures in singulis cum essent, non omnes in illis pontificiis sacris praesentes aderant, ac proinde in suis titulis Missas celebrabant, ut plebi suae facerent satis. Quin etiam si confluentium fidelium multitudo exigeret, in una eademque ecclesia sacrificium iterabatur. Ita enim praecepit Leo Magnus, in epistola 7 ad Dioscorum episcopum Alexandrinum: *Ut autem in omnibus observantia nostra concordet, illud quoque volumus custodiri, ut cum solemnior festivitas conventum populi numerosioris indixerit, et ad eam tanta fidelium multitudo convenerit quam recipere basilica simul una non possit, sacrificii oblatio indubitanter iteretur, ne his tantum admissis ad hanc devotionem qui primi advenerint, videantur hi qui postmodum confluxerint non recepti, cum plenum pietatis atque rationis sit ut quoties basilicam, in qua agitur, praesentia novae plebis impleverit, toties sacrificium subsequens offeratur*, etc. An vero haec sacrificii iteratio per unum aut plures sacerdotes fieret, non satis liquet. Quanquam per illa tempora idem sacerdos aliquando Missarum solemniter geminabat, quo in numero erat sanctus ille Severinus, de quo Gregorius Turonensis antistes, de Gloria confessorum, cap. 50. Is enim Severinus, seu (ut in vetustissimo Codice legitur) Severus, cum duas ecclesias aedificasset, ubi *dies Dominicus advenerat, celebratis Missis uno loco, ad alium pergebat*. Sed vetitum fuit in concilio Antissiodorensi ne unus sacerdos in uno eodemque altari plures Missas diceret.

[LXI] IX. *Quando, et quomodo desierit communio sub utraque specie in Ecclesia Romana.*

Cum laicorum communio in Ecclesia Romana haudquaquam ex puro sanguine fieret, non ita difficilis fuit transitus ad recentiore morem, ut laici ad unius tantum speciei participationem admitterentur. Jam mos iste receptus erat saeculo tertio decimo. Id enim probant illorum temporum scriptores, ex quibus Alexander Alensis. *Dicendum, inquit, quod quia Christus integre sumitur sub utraque specie, bene licet sumere corpus Christi sub specie panis tantum, sicut fere ubique fit a laicis in Ecclesia*. Atqui communionem sub utraque specie viguisse ad initia saeculi duodecimi constat ex iis qui tunc florebant auctoribus, Anselmo Cantuariensi antistite, Guillelmo de Campellis, Hugone canonico sancti Victoris, et aliis. Guillelmi testimonium, antea ineditum, protuli in praefatione prima ad saeculum tertium Benedictinum, num. 75, ex quo quae ad rem nostram faciunt huc adducere juvat. *Quod utraque species per se accipitur, eo fit, ut memoria corporis, quod in cruce visibiliter pependit, et memoria sanguinis, qui cum aqua de latere fluxit, arctius teneatur, et quasi praesentetur. Tamen sciendum quod qui alteram speciem accipit, totum Christum accipit. Et infra: Quod ergo dicitur, utramque speciem oportere accipi, haeresis plane est . . . Et ideo*

licet in alterutra specie totus sumatur, tamen pro causa praedicta sacramentum utriusque speciei ab Ecclesia immutabiliter retinetur. Haec scripta sunt ante annum 1120, quo proinde tempore communio sub utraque specie *ab Ecclesia immutabiliter* retinebatur. Idem confirmat in Speculi Ecclesiae cap. 7 Hugo Victorinus, qui vitam produxit ad annum 1142. Hujus rei argumentum habemus in veteri Chartario abbatae Absiensis apud Pictones, ubi legimus quemdam Willelmum *de Barges* de praediis nonnullis investiisse Rainerium abbatem Absiensem *cum calice, quo communionem acceperat*, et quidem circiter annum 1150.

Vix annis decem Hugonem Victorinum excessit Robertus Pullus, S. R. E. presbyter cardinalis, quo scribe jam contrarius usus praevalere coeperat. Exstat hac de re locus apud eum in Sententiarum parte VIII, cap. 3. *Primo corpus, post [LXII] sanguis a presbyteris est sumendus. Institutio Christi mutanda non est Verum qualiter a laicis Eucharistia sumi deberet, sponsae suae commisit iudicio; cujus consilio et usu pulchre fit ut caro Christi laicis distribuatur. Nimirum periculose fieret ut sanguis sub liquida specie multitudini fidelium in ecclesia divideretur; longe periculosius si infirmatis per parochiam deferretur.* Jam tunc ergo laici sub unica specie communicare coeperant, teste Pullo, qui intinctam dari Eucharistiam improbat; probat vero *si cui pervalde infirmato sanguis infunditur, ut facilius insumatur.* In quibusdam tamen locis diutius perseveravit communio sub utraque specie, quae nullo peculiari decreto, sed paulatim ac sensim, abrogata est.

Non una, sed plures simul causae huic mutationi occasionem praebuerunt, nullo Ecclesiae universae decreto praeunte. Unde tempore sancti Thomae, imo et Paludani, quaedam Ecclesiae, etiam Latinae, veterem usum servabant. Periculum effusionis, prohibitio intinctionis, exempla communionis infirmorum et infantium, haeresis eorum qui alteram sine altera speciem non valere sentiebant, Ecclesiae pastores paulatim induxerunt ad unius speciei communionem laicis impertiendam. Urbanus VI, post suam in Vaticana basilica coronationem, *omnes diaconos cardinales sua manu pretioso corpore et sanguine Christi communicavit, sicut de more summorum pontificum semper fuit*, uti legitur in epistola de ejusdem Urbani electione, quae vulgata est in Spicilegii tomo IV, pag. 306, quod quidem contigit anno 1378. Verum nequidem presbyteris in eorum ordinatione altera species a pontifice Romano conceditur in Ordinario Jacobi Gaetani, qui saeculo tertio decimo desinente et quarto decimo ineunte floruit. Solis id tribuitur episcopis, qui genua non flectebant communionem sumentes. Haec patent ex ejusdem Ordinarii capitibus 57 et 58. Attamen sub utraque specie communio regi et imperatori praebatur a pontifice ante haeresim Hussitarum, ex ejusdem Caeremonialis cap. 107, non tamen reginae, ex cap. 109. Clemens VI, referente Odolrico Rainaldo, Joanni Normanniae duci ejusque conjugii, modo id privatim fieret, utriusque speciei communionem indulsit, uti et Burgundiae duci, quod regi et reginae Francorum itidem concesserat. Verum cum Fredericus, imperator eo nomine tertius, Paulo secundo pontifice Romam profectus esset, [LXIII] *communicavit summus pontifex altaris sacramentum cum imperatore, diacono et subdiacono de pane tantum; de calice autem, etsi consuetudo sit communicantes cum pontifice participare, propter insurgentem tamen Hussitarum ac Boemorum damnatam haeresim, quae calicis potationem ad salutem necessariam putat, praeter pontificem bibit nemo.* Haec scribebat testis oculatus Augustinus Patricius, in libello de adventu imperatoris in Urbem, quem in Musei tomo primo retulimus.

Quo ritu Carolo quinto imperatori communio paulo ante ejus coronationem a Clemente septimo data sit, ex diario Paridis de Crassis, qui tunc caeremoniarum magister erat, referre non gravabimur. In Natali Domini, anno 1529, «dicto *Agnus Dei* in Missa, cardinalis Farnesius assistens accepit pacem a papa, distribuens aliis, osculato prius altari, et papa ipso in facie et in pectore, tum caesare. Quem, cum vellet osculari altare ad suasionem sacristae, ego expresse (inquit Paris) prohibui, quia neque caesari, neque diaconibus cardinalibus licet osculari in tali casu altare, sed solum episcopis et presbyteris cardinalibus. His sic peractis, pontifex, detecto capite, ex altari venit ad solium suum, ubi stans cum devotione exspectavit sacramentum. Cardinalis vero Evangelii in altari genuflexus capiens sacramentum cum patena, in altitudinem oculorum suorum gyrauit circum altare, et illud dedit subdiacono epistolae in cornu Evangelii genuflexo exspectanti. Qui consurgens ad papam detulit, fimbrias altero magistro elevante, et ad sinistram papae cum sacramento *se firmavit*, id est se stitit. Tum idem cardinalis genuflexus, calicem cum sanguine accipiens, pari modo gyrauit, et ipse, me fimbrias elevante, portavit ad dexteram papae, ubi se firmavit. Tum pontifex, lectis Orationibus ut in libro, sumpsit partem sacramenti, inde partem sanguinis ex calice cum calamo aureo. Caesar et alii principes voluerunt communicare: pontifex alteram partem sacramenti fregit, et unam cardinali Cibo, aliam subdiacono dedit, osculata manu et facie papae prius. Qui inde recesserunt ad altare, ubi partem sanguinis quilibet eorum sumpsit cum particula intus posita, ut moris est.»

Quibusdam tamen ex privilegio concessa est communio sub utraque specie, ut regibus Francorum in sua coronatione; diacono et subdiacono ecclesiae sancti Dionysii prope Parisios [LXIV] in Dominicis et diebus solemnibus, et ministris altaris apud Cluniacum in singulis Dominicis et festis; quae praerogativa a concilio Tridentino probata est.

X. Ritus peculiare in Sabbato ante Palmas, et in ipsa Dominica Palmarum.

Expositis quibusdam singularibus caeremoniis, quae in Missa pontificali generatim in usum olim veniebant, nunc alii ritus singulares, qui certis anni diebus occurrunt, paucis praestringendi sunt. Incipimus a Sabbato ante Palmas, in quo magna est ritualium librorum varietas. Haec circa tria potissimum versatur, nempe circa stationem, eleemosynam papae, et fermentum.

In libris Sacramentarii Gregoriani, quos Amalarius suo tempore vidit, nulla statio assignatur, ut patet ex Officialis lib. I, cap. 9, ubi de Sabbato ante Palmas haec leguntur: *Praetitulatur in Sacramentario nostro et in Antiphonario: Sabbato vacat. Dominus papa eleemosynam dat*, quasi diceret hoc Sabbatum vacare a statione, atque adeo ab officio proprio, propterea quod papa ipso die occuparetur, eleemosyna eroganda. Et sane hactenus Missae officium, exceptis Collectis, Epistola et Evangelio, in eodem Sabbato repetitur ex feria sexta praecedente, quod in diebus qui a statione et officio vacant fieri solitum Micrologus jam dudum observavit. Verum tamen in nostro indice Collectarum et stationum assignatur

hoc Sabbato *Collecta ad sanctum Xystum, statio ad sanctum Joannem in porta Latina*. Consentit Sacramentarium Editionis Pamelianae, in quo, omissa Collectae mentione, *statio ad sanctum Joannem ante portam Latinam* indicatur. Contra vero in Codice Christinae reginae, qui litteris majusculis saeculo octavo exaratus est, haec verba leguntur: *Sabbatum ad sanctum Petrum, quando eleemosyna datur*. Ubi vides hic stationem poni ad sanctum Petrum, in aliis superioribus ad sanctum Joannem in porta Latina. Utrumque simul componitur in Codice Vaticano: *Sabbato ad sanctum Petrum, quando eleemosyna datur. Collecta ad sanctum Xystum, statio ad sanctum Joannem in porta Latina*. At in Capitulari epistolarum et Evangeliorum, quod eruditus Joannes Fronto sub *Kalenlendarii Romani* titulo vulgavit alia occurrit diversitas eodem die: [LXV] *Sabbato datur fermentum in consistorio Lateranensi*. Unde tanta varietas?

Forte Gregorii tempore non fiebat illa eleemosyna ad sanctum Petrum; atque adeo statio ad sanctum Joannem in porta Latina fieri poterat. Quod quidem inde probari posse videtur, quod Zacharias papa statuit *ut crebris diebus alimentorum sumptus, qui et eleemosyna usque nunc appellatur, de venerabili patriarchio a procancellariis pauperibus et peregrinis qui ad beatum Petrum morantur deportarentur, eisque erogarentur*. An etiam sabbato ante Palmas? Num etiam huc referri potest id quod de Adriano I legitur, qui refecit *formam quae vocatur Sabbatina, per quam decurrebat aqua in gratiam pauperum qui ad accipiendam eleemosynam in paschalem festivitatem annue occurrere et lavari solebant*, alii judicent. Quanquam si rite expendantur ea quae de statione ad sanctum Petrum praemisimus, ea non ordinaria fuisse forsitan videbitur, sed arbitraria, nempe, *quando eleemosyna dabatur*, quod ex pontificis forte voluntate pendebat.

De fermento etiam, quod in consistorio Lateranensi dari praecipitur, non minor difficultas. Nam fermentum istud aliud esse a praedicta eleemosyna colligitur, non solum ex vocis, sed etiam ex loci discrimine, quippe eleemosyna ad sanctum Petrum in Vaticano, fermentum in palatio Lateranensi erogabatur. Quod si fermentum hoc interpretemur de Eucharistia, quae omni Dominico die per titulos ex consecrato pontificis mittebatur, cur potius Sabbato ante Palmas quam alia die facta ejus mentio? An quod presbyteris titularibus sequenti Dominica occupatis, non ipsa Dominica de more, sed Sabbato praecedente facta fermenti seu Eucharistiae distributio; ideoque ob ritum extraordinarium notata? Fateor haec mihi non bene comperta esse, sed tamen ea notare, et aliorum examini permittere visum est.

Ad eleemosynam ejusdem Sabbati quod attinet, Romani pontificis exemplo etiam aliae Ecclesiae pauperibus pedes ipso die lavare consueverant: in his provincia Rothomagensis, teste Joanne Abrincatensi episcopo, cujus haec verba sunt. *In Sabbato quod Palmas praecedit episcopum aut majorem ecclesiae pedes pauperum lavare ecclesiasticus Ordo praecipit, et fratrum unumquemque, si potest, unius pauperis*, et quidem ob exemplum Mariae, quae pedes Domini lavit. Nec dubium quin [LXVI] ipsis pauperibus itidem eleemosyna tribueretur.

In Dominica Palmarum solebat deferri feretrum cum textu Evangeliorum, ut honor qui eo die Christo Domino exhibetur, vice ejus, sacrosancto Evangelio impenderetur. Qua de re sic habet Cencius in capite 9: *Die Dominica Palmarum praeparatur quoddam portatorium honestissime, in quo intromittitur sanctum Evangelium, quod intelligitur Christus; et statuitur in ecclesia ante aram, unde clerus processurus est*.

Idem olim fiebat in aliis etiam Ecclesiis et monasteriis; sic enim legitur in libello ms. Consuetudinum Germaniae monasteriorum: *Mane in Palmis custodes praeparent diligenter quoddam portatorium in modum feretri, in quo reponantur parvae capsae, sive textum Evangeliorum. Desuper quoque appendantur phylacteria sive buxae reliquiarum. Ferant autem illud latenter ante horam primam ad ecclesiam, ad locum quo procedere debent, et cruces, et candelabra, et thuribulum, et aquam benedictam, et textum Evangelii, et albas, flores, palmas, et omnia quae Processioni illi conveniunt.*

In quibusdam locis loco Evangelii reponebatur in feretro sacra Eucharistia; isque usus in Normanniae monasteriis olim obtinebat etiam ante Berengarii haeresim. Hujusce ritus ordinem describit in Statutis suis Lanfrancus, Berengarii adversarius. *Cantore incipiente Antiphonam Occurrunt turbae, exeant duo sacerdotes albis induti, qui portent feretrum, quod parum ante diem ab eisdem sacerdotibus illuc debet esse delatum, in quo et corpus Christi debet esse reconditum: ad quod feretrum praecedant statim qui vexilla portant, et cruces, et caetera quae superius dicta sunt. Et stantibus iis qui feretrum portant, stabunt et ipsi a dextra et a sinistra sicut venerunt. Et infra: Taliter his peractis, abbate vel cantore incipiente Antiphonam Ave Rex noster, transeant portitores feretri per medium stationis, praecedentibus his qui vexilla portant, et caeteris superius dictis portitoribus, servato ab omnibus ordine in redeundo quem habuerunt in eundo. Quibus transeuntibus, flectent genua, non simul omnes, sed singuli hinc et inde, sicut feretrum transibit ante eos.*

Eumdem ritum describunt liber Usuum Beccensium nostrorum et Consuetudines monasterii Lyrensis ejusdem provinciae, in quibus variae ad sacrum feretrum genuflexiones praescribuntur, quae sacrosanctae Eucharistiae venerationem manifeste [LXVII] probant. Sed haec prolixius referre non juvat, quando in opere de Ritibus monasticis, quos unus e nostris Eadmundus Martenne sub prelo habet, haec omnia tractabuntur accuratius. Unum hic addo, scilicet hanc sanctissimi sacramenti solemnem delationem longe praecessisse institutionem Urbani IV, qui festum ejusdem sanctissimi sacramenti instituit primus, et annuam ejusdem sacramenti in eodem festo gestationem. Porro idem, quem ex Lanfranco supra descripsimus, ritus hactenus, ut audio, servatur in Ecclesia Rothomagensi, cujus praecipuum studium in expugnanda Berengarii haeresi nascente ea quae in tomo secundo Analectorum retulimus manifeste probant. Hunc Rothomagensis Ecclesiae ritum antiquum esse patet ex Actis subjunctis libro de Officiis ecclesiasticis Joannis Abrincatensis, in quo tamen nulla ejusmodi ritus mentio est.

XI. Singulares ritus in triduo ante pascha, et primo quidem in coena Domini et in Parasceve.

In die Coenae Domini poenitentes, qui feria quarta Cinerum praecedente reclusi fuerant, absolvi mos erat; chrisma novum consecrari, novum item ignem benedici, atque Eucharistiam in crastinum reservari; et (quod ab annis fere quadringentis institutum est) processus (ut vocant) generales seu excommunicationes pronuntiari adversus quosdam

criminosos, qui processus etiam in Ascensione Domini et in dedicatione basilicae apostolorum fieri solebant. De his omnibus fuse agitur in decursu sequentium librorum, de quibus hic quaedam observanda sunt.

In primis referendum videtur id quod ex vetustissimo libro Sacramentorum Egberti Eboracensis episcopi, in Ebroicensi ecclesia asservato, de feria quinta in Coena Domini legitur. *In Coena Domini hora sexta celebratur Missa ad Lateranis. Sic incipiens Pontifex dicit Oremus. Tunc ponuntur in altare Sancta, et altare est cavum. Omnibus rite in altare compositis, oblata et libamenta, paucaeque per ecclesiam luminaria accensa, diaconi dalmaticis vestiti, cerostata IX ante altare posita, stante ante altare pontifice, et elevata dicente voce Sursum corda, respondet populus, Habemus ad Dominum. Et pontifex, finito Vere dignum, dicit omnis [LXVIII] clerus et populus Sanctus. Sic intrat in Missam usque Veniae, quaesumus, Domine, largitor admittas. Tunc diaconus cardinalis sumens oleum pro infirmis, portet usque ad pontificem: at ille paululum divertens se ab altare, stans in suo gradu, signans oleum in manu diaconi, et Orationem supra tacite dicens. Oratione finita; ponatur oleum super columnam quamdam. Sacerdos Missam ordine suo celebrat, dicit Per quem haec omnia, etc. Post Orationem Dominicam, pontifex tacite signat calicem cum oblata sanctificata, nemine respondente. Diaconi cooperiunt sacramenta. Tunc archidiaconus ascendens cum chrisma, ampullam auream cum pallio albo in manu sua offert benedicendam pontifici. Finita Oratione consecrationis, ab acolythis ad salutandum proferatur, et in secretario ponatur. Communicante clero omnique populo, dicit pontifex omnibus communicantibus Accepit Jesus panem. Oremus. Data gratione respondet omnis populus Amen. Huc usque Codex Egberti Eboracensis, qui medio saeculo octavo floruit.*

In hoc fragmento quaedam ampliori luce indigent. Et primo quidem ante Missam *ponuntur in altare Sancta*, quo nomine Eucharistiam, ex praecedente sacrificio reservatam, significari existimo, ut nempe in calicem una cum fragmento Eucharistiae recens consecratae commisceretur solemni ritu, quem superius explicavimus. Nam sanguis ille miraculosus, in concavo lapide asservatus, qui hoc die in Coena Domini super altare afferebatur, ut mox videbimus non tantae videtur antiquitatis.

Secundo Lateranensis ecclesiae *altare est cavum*; unde pontifex, remota mensa, quae aditum ad interiora occludebat, intra ipsum altare hac die sacris operabatur. Ordo Romanus ex Codice Maffaeano hic editus ordine 10, rem exponit in hunc modum: *Levatur mensa de altari, palliis desuper complicatis, et cum reverentia et omni devotione ab eisdem reportetur ad capellam sancti Pancratii juxta claustrum canonicorum, quia ibi est locus conservationis; et cum omni cautela usque in diem Sabbati custodiatur. Deinde pontifex venit ad altare, accipiens ampullam vitream, quae intus se continet quoddam vasculum aureum, et in vasculo est lapis pretiosus concavus, et in illa concavitate lapidis est sanguis Christi diligenter inclusus, qui dicitur miraculose de quadam imagine Christi percussa profluxisse, qui annualiter extrahitur, et reponitur ibi in concavitate lapidis arcae [LXIX]; et tunc levatur a pontifice, et ostenditur, ut tota turba valeat cum timore et omni devotione videre. Postea traditur custodienda priori et canonicis ejusdem ecclesiae usque in diem Sabbati. Tunc pontifex ad sacrificandum intrat solus infra arcam, ut significetur quod in veteri Testamento scriptum est, quia solus pontifex intrabat solus in anno in Sancta sanctorum, etc. Eandem hujusce facti rationem affert Innocentius tertius in Sermone de Coena Domini, cui accedit Guillelmus Durandus in lib. VI, cap. 75.*

Facta chrismatis Benedictione, pontifex, ablutis manibus, revertebatur ad altare, ubi communicabat, et post eum *omnis populus ordine suo*, quae verba sunt primi Ordinis Romani; *et servabatur de Sancta usque in crastinum. Ea vero die hora nona faciebant excuti ignem de lapide in loco foris basilicam, ita ut posset candela accendi, ex qua lumen servabatur usque in Sabbatum sanctum ad illuminandum cereum, qui eodem die benedicendus erat.* Modo haec novi ignis Benedictio in Sabbatum ipsum remittitur.

In vulgato Ordine Romano praescribitur ut, facta chrismatis Benedictione, pontifex redeat ad altare, *et diaconi discooperiant Sancta*; dein *pontifex dividat oblatas ad frangendum, et communicet omnis populus ordine suo; et sumat de ipsis oblatas integras ad servandum usque mane diei Parasceves, de quibus communicent absque sanguine Domini. Sanguis vero eadem die penitus consumatur.* Ita etiam legitur in Codice Vindocinensi. Et post pauca: *Fractis autem oblatis, communicent primo presbyteri, postea diaconi et caeteri omnes. Et ita perficiatur Missa pleniter ordine suo.* In Ordine Maffaeano mox laudato solus Pontifex hac die communicare dicitur, ubi apud Lateranum sacra facit.

Non praetermittendus hoc loco Codex Corbeiensis, in quo habetur Ordo Romanus pro triduo ante Pascha, ritui monastico ante annos octingentos accommodatus. Quae enim in eo leguntur de communionem in Coena Domini videntur observatione digna. *Sacerdos vero cum fregerit Sancta, mittat unam partem in calicem, et ex alia communicet. Porro tertiam in altare dimittat, et confirmetur a diacono de calice, et illo tantummodo die. Postquam confirmaverit sacerdotem, ponat calicem super altare, et accipiat diaconus patenam majorem, mittatque in ea de Sancta oblatas integras, et ponat juxta calicem [LXX] in sinistro latere; et duo subdiaconi veniant, unus cum patena, et alius cum calice, utrisque vacuis; et tollat diaconus de majore patena ex oblatis, quantum sufficere possit ad communicandum populum; et de calice similiter; et mittat in patenam et calicem, quae subdiaconi tenent in manibus. Et statim illud, quod remanet super altare, cooperietur a duobus diaconibus, utrumque sindone munda. Et de illa alia juxta altare faciant confractionem, et redeant ad sacerdotem, ut communicent ipsi et reliqui per ordinem. Et data oratione post communionem, diaconus non dicat *Ite Missa est*; sed ipsa Oratione finiantur universa. Ipsa vero oblata, quae super altare cooperta remanserant, servantur in crastinum juxta consuetudinem.* Huc usque Codex Corbeiensis, num. 663, de quo iterum infra. In superioribus verbis, *Confirmetur a diacono de calice, et illo tantummodo die*, quaedam obscuritas inest, ex aliis libris illustranda, in quibus praescriptum est ut Pontifex cum fistula seu calamo sanguinem e calice sugat, praeter quam in Coena Domini, quo tantum die ex ipso calice sanguinem olim hauriebat. Denique in veteri Missali illustrissimi episcopi Rivensis, ab annis ferme sexcentis scripto, totidem fere quae in ordine Romano verba referuntur in hunc modum: *Tunc communicet solus presbyter seu episcopus; et diaconus cooperit Sancta de sindone super altare. Postea presbyter lavet manus, et diaconus vadat ad altare, et discooperiat Sancta; et presbyter veniat ante altare, et dividat oblata ad frangendum, et communicet omnis populus ordine suo, etc. Et corpus Domini in crastinum diligentissime reservetur, et dum chorus Vesperas dixerit, ubi reservari debet, veneranter deportetur a sacerdote et diacono cum reliquis ministris, linteamen mundissimum desuper tenentibus; et hoc sine sanguine, et thuribulo et luminaribus praecedentibus, usquequo reponatur ubi reponendum est, et nunquam sine lumine remaneat.* Huc usque vetus Missale, quod fuit ad usum ejusdem Ecclesiae Rivensis, quae proinde Ordine Romano tunc utebatur; paucis additis pro temporis et loci circumstantiis.

Quod attinet ad poenitentes, hi ante Missam Ecclesiae reconciliabantur; contra vero processus generales adversus criminosos fiunt post Missam ante mandatum seu ablutionem pedum. De ejusmodi poenitentium reconciliatione agit Hieronymus in epistola ad Oceanum, de obitu Fabiolae, quae saccum induta, *ut errorem publice fateretur, tota urbe spectante Romana*, [LXXI] *ante diem Paschae in basilica quondam Laterani, qui Caesariano truncatus est gladio, stetit in ordine poenitentium, episcopo, presbyteris et omni populo collacrymantibus*. Eundem ritum fuse describit Sozomenus, in lib. VII, cap. 16, quem consulere non pigebit. Solemnem formam absolvendi hac die poenitentes habes in vulgato Ordine Romano.

Caeterum ne basilica sancti Petri expers esset honoris in Coena Domini, Joannes XIX singulari diplomate constituit ut Silvae Candidae episcopus ipsa die chrisma in eadem basilica consecraret, aliaque praestaret quae in pontificiis litteris suo loco hic edendis exprimuntur.

Feria sexta, quae dicitur Parasceves, praemissis Orationibus solitis, pro singulis Ecclesiae ordinibus atque hominibus universis (quarum Orationum meminit Coelestini papae primi epistolae subjectus libellus, continens auctoritates praeteritorum sedis apostolicae episcoporum de gratia et libero arbitrio contra Pelagianos, cap. 8), facta crucis adoratione, *presbyteri duo priores*, mox in crucem salutaverant, *intrabant in sacrarium, vel ubi repositum fuerat corpus Domini, quod pridie remanserat, ponentes eum in patenam; et subdiaconus tenebat ante eos calicem cum vino non consecrato, et alter subdiaconus patenam cum corpore Domini, quibus tenentibus, accipiebat unus presbyter prior patenam, et alter calicem; et deferebant super altare nudatum*. Ita scriptum legitur in primo Ordine Romano et in ejus appendice. Paulo aliter habet vetustissimum Sacramentarium, Gellonensi monasterio a Carolo Magno concessum. *Istas Orationes supra scriptas expletas, ingrediuntur diaconi in sacrario, et procedunt cum corpore et sanguine Domini, quod ante die remansit, et ponunt super altare. Et venit sacerdos ante altare, adorans crucem Domini*, etc. Hic non presbyteri, sed diaconi deferunt e sacrario corpus Domini, quod *corpus et sanguis Domini* appellatur, etsi sub unica specie reservatum. Eadem verba habet ad hunc diem Sacramentarium Gelasianum. Huic testimonio suffragatur Augustinus Patricius in suo Caeremoniali, *quod ante Joannem XXII diaconus portabat ante altare sacramentum, quod etiam communis rubrica habet. Post illa tempora, inquit, pontifex illud reportat, et melius*. Et quidem nunc pontifex, etiamsi ipse divina non celebret, sanctissimum sacramentum solet in Coena Domini gestare in capellam, ubi est reservandum; atque inde [LXXII] in altare die sequenti referre.

In praedicta appendice primi nostri Ordinis Romani consequenter haec leguntur: *Salutata cruce, et reposita in loco suo, descendit pontifex ante altare, et dicit Oremus, Praeceptis, etc., cum Pater noster. Sequitur Libera nos, quaesumus, Domine. Cum dixerint Amen, sumet de Sancta, et ponet in calice, nihil dicens. Et communicant omnes cum silentio. Et expleta sunt universa*. Eadem totidem verbis occurrunt in primo Ordine Romano, in quo haec adduntur: *Et dicit pontifex In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, Pax tibi. Respondent Amen. Et post paululum Vesperam dicit unusquisque privatim; et sic vadunt ad mensam*.

In utroque *omnes* dicuntur communionem accipere in die Parasceves, quod etiam fiebat in Coena Domini. Idem attestatur Codex Gellonensis. Oppositum vero docet vulgatus Alcuinus,

ubi de Coena Domini: *Sunt qui quotidie Eucharistiam volunt sumere. Et quia in Parasceve non conficitur corpus Domini, necesse est ut hi quibus est voluntas communicandi habeant sacrificium ex priori die, quod tamen Romani non faciunt.* Hic locus totidem verbis apud Amalarium in lib. I, cap. 12, legitur, excepta hac clausula, *quod tamen Romani non faciunt.* At caput 15 rem ipsam habet, adducto loco praemisso ex Ordine Romano: *In superius memorato libro inveni scriptum ut duo presbyteri afferant post salutationem crucis corpus Domini, quod pridie reservatum fuit, et calicem cum vino non consecrato, quod tunc consecratur, et inde communicet populus. De qua observatione interrogavi Romanum archidiaconum, et ille respondit: IN EA STATIONE, UBI APOSTOLICUS SALUTAT CRUCEM, NEMO IBI COMMUNICAT.* Ergo tunc desierat ritus ille praescriptus in antiquioribus libellis Ordinis Romani. Nam et archidiaconus Romanus morem sui temporis ignorare non poterat, utpote testis oculatus; et Amalarius, in ejusmodi rebus accuratus, ab errati, multo magis a falsi suspicione alienus censendus est. Certe in decimo quem hic edimus (**pag. 101, lin. 19**) Ordinis Romani libello, solus pontifex *in Coena Domini* et in Parasceve, seclusis etiam ministris, communicasse memoratur, tametsi alibi communio generalis hisce diebus perseverabat.

Quae fuerit saeculo decimo illa statio, ubi pontifex in Parasceve [LXXIII] sacra officia peragebat, discimus tum ex eodem libello, tum ex Benedicto sancti Petri canonico. «In Parasceve, inquit Benedictus, episcopus hebdomadarius facit officium in basilica Salvatoris. Dominus papa descendens de palatio ibi post altare cum aliis ordinibus se induit, et discalceatus pergit cum Processione, et omnes cum eo, cantando Psalterium, usque ad sanctam Crucem. Quidam cardinalis honorifice portat corpus Domini praeteriti diei, conservatum in capsula corporalium, subdiacono regionario ferente ad pectus crucem stationalem coopertam. Cum venit ad ecclesiam praedictae basilicae pontifex, lotis pedibus, calceatus ascendit ad altare, ubi prius orat, et postea residet. Quidam basilicarius vadit ad pulpitem, et incipit legere; deinde aliud omne officium, sicut in libro scriptum est. Peracto *Pater noster*, etc., accipit corpus Domini, quod cardinalis adduxerat, et confirmat de vino misso in calice. Finito officio, ita induti redeunt eadem Processione, sicut prius, tamen calceati, usque ad palatium, cantando residuos Psalmos.»

Verum non eo in loco, nec iisdem ritibus factam fuisse octavo saeculo stationem in Parasceve, ambigere non possumus. In primo enim Ordine Romano et in ejus appendice, ipsa die praescriptum est ut *hora tertia convenient omnes presbyteri, tam civitatis, quam de suburbanis, et omnis clerus cum populo in ecclesia statuta infra Urbem, non tamen in majore Ecclesia; et ibi expectent pontificem, vel qui vicem illius tenuerit.* Post orationes presbyteri ecclesiarum, sive de Urbe, sive de suburbanis, vadunt per ecclesias suas, ut hoc ordine cuncta ad vesperum faciant. In antiquissimo libro stationum nullus locus assignatur pro die Parasceves, sed haec tantum rubrica legitur: *In Parasceve diurnalem cursum separatim cantamus, et hora nona ingredimur ecclesiam cum domino episcopo sive presbytero cardinali; et induti vestimentis nigris, absque ullo cantu procedimus ad altare; et lector ascendit pulpitem.* Arbitraria proinde erat antiquitus illa statio. Quanquam cum pridie statio fuisset ad basilicam Lateranensem, ubi proinde Eucharistiae species altera fuerat reservata; diei sequentis stationem non multum inde abesse oportebat, ne Eucharistiam longius deferri necessarium fuisset ad Missam praesantificatorum in Parasceve celebrandam. Porro antiquissimam esse in Lateranensi basilica stationem colligitur ex Hieronymi epistola ad Oceanum de morte Fabiolae, [LXXIV] quae *ante diem Paschae in basilica Laterani, quae*

caesariano truncatus est gladio, stetit in ordine poenitentium. Haec autem poenitentium reconciliatio Romae tunc fiebat *quinta feria ante Pascha*, ut diserte tradit Innocentius I in epistola ad Decentium.

Antequam hoc caput absolvamus, investigare juvat, an primis Ecclesiae saeculis fuerit in usu Missa praesanctificatorum in Parasceve; et an ritus iste fuerit universalis; deinde cur solemnis Missa hac ipsa die non fuerit celebrata, uti nec in sabbato subsequente, nam quae hoc die nunc dicitur Missa ad noctem subsequentem pertinebat; denique cur in calice vinum et aqua de more posita; et cur tandem Eucharistiae particula in calicem immissa.

Ad primum non facilis est solutio. *Traditio ecclesiae habet*, teste Innocentio I, *isto biduo*, Parasceves et Sabbati sancti, *sacramenta*, id est sacra Eucharistiae mysteria, *penitus non celebrari*. Verum an hoc testimonium ad Missam praesanctificatorum extendi debeat, non liquet. Si ea quae superius ex vulgato Sacramentario Gelasiano notavimus ascititia non sunt, hunc morem saeculo quinto jam obtinuisse asserendum est. Saltem quin Gregorii Magni aevo in usu fuerit, nemo jure negaverit.

Verum ritus ille apud Latinos non videtur fuisse universalis ante Gregorii pontificatum. De Africana ecclesia id unum ex Augustini sermone 218, qui in nova Editione de Passione Domini est, discimus, quod tunc *solemniter legebatur Passio, solemniter celebrabatur*; at in quo sita esset haec solemnitas, non constat, nisi quod, ex sermone 232, *Passio, quia uno die legebatur, non solebat legi nisi secundum Matthaeum*. Unde Augustinus voluerat aliquando *ut per singulos annos secundum omnes evangelistas legeretur*; quod cum factum fuisset, *non audierunt homines quod consueverant, et perturbati sunt*. Sed nec in his omnibus neque in aliis (quod quidem sciam) apud Augustinum locis quidquam de Missa praesanctificatorum.

Patres concilii Toletani IV, canone 7, reprehendunt quarundam Hispaniae ecclesiarum abusum, in quibus *in die sextae feriae Passionis Domini, clausis basilicarum foribus, nec celebratur officium, nec Passio Domini populis praedicatur*. Quare sanciunt *oportere eodem die mysterium crucis, quod ipse Dominus cunctis nuntiandum voluit, praedicari, atque indulgentiam criminum clara voce [LXXV] omnem populum postulare, ut poenitentiae compunctione mundati, venerabilem diem dominicae Resurrectionis, remissis iniquitatibus, suscipere mererentur, corporisque ejus et sanguinis sacramentum mundi a peccatis sumerent*. Differebatur itaque communio in diem Resurrectionis; sola vero Passionis Domini praedicatio seu recitatio cum officio divino tunc in Parasceve usitata erat cum solemni peccatorum indulgentia, cujus veterem ritum accurate exhibet hac ipsa die Missale Mozarabum, in cujus Editis Missa praesanctificatorum adjecta videtur. Certe communionem generalem apud Hispanos tunc in usu non fuisse confirmatur ex ejusdem concilii canone 8, in quo *a paschali gaudio* seu communionem repelluntur, qui diem Passionis Domini *per abstinentiam non honorassent*, ut solebant nonnulli, qui ipso die *ad horam nonam jejunium solvebant*.

Si auctor regulae quae sub Magistri nomine edita est in Gallia vixit, ex eo colligitur saeculo septimo Missam praesanctificatorum in Gallia viguisse ad diem Parasceves, siquidem Magister, in cap. 53, praecipit ut ipsa die *sacramenta altaris in patena majore vitrea finiantur*, id est, recondantur, *ut cum sexta feria Judaei ad passionem Christum quaesierint*,

sit ipsa die mentibus nostris reclusus, scilicet per communionem, ut Sabbato nobis, inquit, per resurrectionem in sacramento novo appareat. Tum communionem eos privat qui aliquid cibi in Parasceve degustaverint. *Jam qui sexta feria refecturi sunt sine communionem reficiant, ut agnoscat jam quis sexta feria injuste refici sine Christo.* Cum ergo in poenam percepti cibi abstinere hac die a communionem Magister praecipiat, consequens est communionem iis qui totum diem jejuni perseverassent impertitam fuisse. Verum an id Gallicanis ecclesiis tribui possit, incertum est, maxime cum in antiquissimis libris liturgicis, qui ante receptum Romanum Ordinem apud nostrates Gallos in usu erant, nihil hac de re praescriptum legatur.

Jam vero quam ob rem solemne sacrificium (quae altera quaestio est) in Parasceve et in sabbato subsequente sit praetermissum, non levis etiam difficultas. Moralem causam de Parasceve afferre solent ecclesiasticorum rituum expositores, nempe *quia in hac die Dominus seipsum obtulit, et ipsa oblatio sufficit ad salutem credentium*; quae ratio est Amalarii et vulgati Alcuini. Probabilior est ea quae ab Innocentio I indicatur, scilicet quod isto biduo apostoli, in moerore constituti, jejuni [LXXVI] permanserint, adeo ut ob hanc causam *traditio Ecclesiae habeat, isto biduo sacramenta penitus non celebrari.* Hinc factum est ut primi Christiani, apostolos imitandi studio, ab omni cibo itidem hoc biduo abstinerent, atque ab ipsa sacrificii oblatione, et fortasse etiam a communionem ex praesantificatis, quae nescio an primis temporibus fuerit ommissa.

At sive ab ipsis Ecclesiae nascentis initiis, sive subsequentibus primis saeculis haec Missa et communio ex praesantificatis instituta sit, occurrit alia difficultas, cur in ejusmodi Missa aqua et vinum in calicem immissa, cur etiam particula Eucharistiae antea consecratae? Nimirum quia communio sacri convivii rationem habet, ex cibo et potu debet constare. At quoniam altera Eucharistiae species in crastinum reservanda haud videbatur, nec isto biduo sacramenta celebrari mos sinebat; inde factum est ut ex puro vino aqua misto, sed tamen particula Eucharistiae sanctificato, altera convivii pars, videlicet potus, suppleretur. Haec nostrae conjecturae, quas peritiorum judicio et censurae subjicimus; nunc ad alia procedamus.

XII. De sanctificatione calicis non consecrati ex contactu particulae consecratae.

Exigit hic locus ut ad ampliorem argumenti cognitionem expendamus an calix in Missa praesantificatorum, quae in die Parasceves celebratur a Latinis, vere ac proprie consecratur per immissionem particulae consecratae, tum an scyphus, adhibitus ad communionem populi in Missa pontificia, itidem fuerit consecratus ex infusione sanguinis consecrati. In hac duplici quaestione, quae fere in unam recidit, examinanda, distinguendi sunt auctores qui ante haeresim Berengarii ab iis qui post illam vixerunt. Deinde inquirendum privata an communis eorum fuerit sententia. Demum si quidam illorum consecrationem ex contactu fieri

crediderint, an haec opinio Romanae de vera Christi corporis et sanguinis in Eucharistia persuasioni adversetur.

1. Atque ut a Missa praesanctificatorum incipiamus, nihil hac de re occurrit antiquius Sacramentario Gelasiano. Nam qui huc a nonnullis invehitur Arausicanus canon 22, nonnisi [LXXVII] de *admistione* Eucharistiae in calice jam consecrato procul dubio intelligendus est. Nihil, inquam, antiquius Sacramentario Gelasiano, cujus Editionem Romae anno 1680 procuravit vir de Ecclesia bene meritus Josephus Maria Thomasius. In illo Sacramentario haec leguntur in Coena Domini: *Hoc autem expleto, scilicet chrismatis Benedictione, venies ante altare, ponis in ore calicis de ipsa hostia. Non dicis, Pax Domini, nec faciunt pacem; et reservant de ipso sacrificio in crastinum, unde communicent.* Et feria sexta sequente: *His omnibus expletis, adorant omnes sanctam crucem, et communicant.*

Paulo recentior est Ordo Romanus, cujus haec verba sunt in libris vulgatis, ubi de feria sexta in Parasceve: *Qua salutata, scilicet cruce, et reposita in loco suo, duo subdiaconi et presbyteri duo priores intrent in sacrarium, vel ubi positum fuerit corpus Domini, quod pridie remansit, ponentes illud in patenam, et subdiaconus teneat ante ipsos calicem cum vino non consecrato, et alter subdiaconus patenam cum corpore Domini; quibus tenentibus, accipiat unus presbyter prior patenam, et alter calicem, et deferant super altare nudum, [canendo communionem Hoc corpus, quod pro vobis. Finita autem communionem, incipiat episcopus In spiritu humilitatis, ante altare se inclinans; et cum se erexerit, dicat:] Praeceptis salutaribus, et Pater noster, et Libera nos, quaesumus, Domine, usque Per omnia saecula saeculorum. Cum vero dixerint Amen, sumit de Sancta, et ponit in calicem, nihil dicens, nisi forte secrete aliquid dicere voluerit. Pax Domini non dicat, quia non sequuntur oscula circumstantium. Sanctificet autem vinum non consecratum per sanctificatum panem. Et communicent omnes cum silentio, et sic expleta sunt universa.* Huc usque Ordo Romanus, prout in optimae notae Codice Vindocinensi legitur, ubi ansulis inclusa desunt in Vulgatis, in quibus variat etiam hic locus: *Sanctificatur autem vinum non consecratum per sanctificatum panem.*

Verum quisquis sit horum verborum sensus, de quo postea, haec a posteris explicationis causa videntur intrusa in primigenium libellum de Ordine Romano. Haec enim verba absunt in primo nostro libello, num. 34. Absunt etiam in ejus appendice; nam utrobique, hoc glossemate praetermisso, lectio ita habet: *Sumit de Sancta, et ponit in calicem, nihil dicens; et communicant omnes cum silentio, et expleta sunt universa.* Ita in Codicibus [LXXVIII] Vaticano, Corbeiensi et Colbertino pervetustis, ex quibus Colbertinus et Corbeiensis ad annos octingentos accedunt. Ita etiam in Sacramentario Gregoriano.

Ordini Romano succedat Amalarius, in lib. I, cap. 15: *In superius memorato libro inveni scriptum ut duo presbyteri afferant post salutationem crucis corpus Domini, quod pridie reservatum fuit, et calicem cum vino non consecrato, quod tunc consecratur, et inde communicet populus . . . Quis juxta ordinem libelli per commistionem panis et vini consecrat vinum, non observat traditionem Ecclesiae, de qua dicit Innocentius, isto biduo sacramenta penitus non celebrari . . . Ratus ordo est ut exspectemus, usquedum Dominus noster consecret sacramenta corporis et sanguinis sui in cruce, et nova ea faciat per resurrectionem suam, et sic tandem manducemus et bibamus saluberrimum illud sacramentum.*

Vulgatus Alcuinus iisdem ferme verbis utitur atque editus Ordo Romanus. *Cum vero dixerint Amen, sumit de pane sancto, et ponit in calicem silendo. Pax Domini non dicit, quia non sequuntur oscula circumstantium. Sanctificatur autem vinum non consecratum per sanctificatum panem.* Sed haec ex Amalarii prima Editione desumpta esse postea videbimus.

Hi sunt auctores quos de hac consecratione seu sanctificatione mentionem fecisse invenimus ante damnatum Berengarium. Proxime post mortem Gregorii septimi, qui Berengario tandem silentium imposuit, scribebat Micrologus, qui ea de re agit in cap. 19: *Non est autem authenticum quod quidam corpus Domini intingunt, et intinctum pro complemento communionis populo distribuunt. Nam Ordo Romanus contradicit, quia et in Parasceve vinum non consecratum, cum Dominica Oratione et Dominici corporis immissione jubet consecrare, ut populus plene possit communicare.*

In libellis Benedicti canonici sancti Petri, et Cencii cardinalis nulla fit mentio de illa consecratione per contactum; imo Benedictus ait pontificem, sumpto corpore Christi Domini, confirmari *de vino misso in calice*, non de vino consecrato seu sanctificato. At Jacobus Gaietanus habet, in cap. 92, *sanctificari vinum non consecratum per corpus Domini immissum.* Petrus Amelii, *per corporis Domini missionem*, quod idem est. Denique, ut de Romanis Ritualibus absolvamus, Augustinus Patricius *vinum* simpliciter appellat, in libr. II, cap. 51: *Sumit vinum et aquam cum particula in calice existenti*, scilicet episcopus [LXXIX] divina celebrans papa praesente; et cap. 54, pontifex ipse *non sugit vinum cum calamo, sed de calice bibit.*

Major est difficultas in decimo libello nostro hic edito, ubi cum agitur de viatico infirmorum, praescribitur eis tradi *Eucharistiam Dominici corporis vino intincti, et vinum, tali intinctione sanctificatum, in Christi sanguinem* transmutatum *dicendo*, Accipe, frater, viaticum corporis et sanguinis, etc. Hic enim *transmutationis* vocabulum nullam relinquit ambigui sensus dubitationem. Verum in Rituali Romano, Florentiae in bibliotheca sanctae Crucis asservato, idem ritus iisdem verbis refertur, his exceptis, *in Christi sanguinem transmutatum*, quod argumento est idem evenisse isti Rituali atque Ordini Romano, ut a privato quodam auctore commentarii loco inserta sint isthaec verba, quae non communem Ecclesiae Romanae, sed privatam cujusdam hominis sententiam exprimunt. Certe Jacobus a Vitriaco cardinalis, qui ejusdem Ecclesiae doctrinam ignorare non poterat, indubitanter affirmat *mentiri* eos qui dicunt *in die Parasceve corpus Christi ex contactu mutare vinum in sanguinem*. Nemo ergo dixerit hanc fuisse tum Romanae Ecclesiae doctrinam, sed ut summum quorundam Ritualium glossatorum.

2. Alterum caput, quod hoc loco discutiendum occurrit, est an auctores et libri mox laudati eo ferant, ut non nisi de vera et proprie dicta consecratione interpretandi sint, hoc est, an ea sit eorum sententia, vinum ex contactu particulae consecratae vere ac proprie in Christi sanguinem commutari; an vero consecratio seu sanctificatio haec credita sit tantum accidentaria et metaphorica.

De Sacramentario Gelasiano, deque primo Ordinis Romani libello, ejusque priori appendice, nihil certi et explorati afferri potest, quandoquidem commistae particulae tantum mentionem faciunt, non consecrationis aut sanctificationis ex contactu consequentis. Hanc autem diserte ex primit Ordo Romanus vulgatus ad diem Parasceves, librisque vulgatis consentit

Vindocinensis Codex, nisi quod ubi in Editis habemus *Sanctificatur autem vinum non consecratum per sanctificatum panem*, in praedicto Codice legitur *Sanctificet*, etc., nullo sententiae discrimine. Verum an clausula haec in primigenio exemplari Romani Ordinis scripta fuerit, merito dubitari potest. Neque enim in Sacramentariis Gelasiano et Gregoriano, [LXXX] neque in antiquioribus Ordinis Romani libellis reperitur haec clausula, quae glossema redolet interpretis, non primi auctoris ritum ipsum instituentis.

At permissio hanc clausulam esse ipsius Ordinis Romani quem tertio loco edimus propriam, non ascititiam; quis tandem ejus sensus? Sane etsi apud Cyprianum in epistola ad Epictetum idem sit oblationem *sanctificari* ac consecrari, tamen hoc loco is tantum sensus videtur esse, ut vinum non consecratum sanctificationem accidentariam accipiat ex particulae immissae contactu, non autem consecrationem veram ac realem, qua vinum in Christi sanguinem re vera commutetur. Id nemini obscurum videbitur, si attente expendatur locus ex officio in Coena Domini, prout in Vulgatis exstat: *Pontifex veniens ad altare dividat oblatas, et sumat de ipsis oblatas integras ad servandum usque mane diei Parasceves, de quibus communicant absque sanguine Domini. Sanguis vero eadem die penitus consumatur*. Ex quibus verbis liquet hanc esse istius loci sententiam, ut in Parasceve communio fiat *absque sanguine Domini*, quia pridie *sanguis penitus consumptus* fuit. Ergo mens auctoris est vinum vere ac proprie sanguinem haudquaquam fieri ex contactu particulae in calicem injectae, alias communio non fieret *absque sanguine Domini*. Itaque cum in officio Parasceves legitur. *Sanctificatur autem vinum non consecratum per sanctificatum panem*, si haec verba in vulgatum Ordinem Romanum intrusa non sunt, de sanctificatione tantum accidentaria explicari debent, non vero de consecratione vera ac reali.

Huic interpretationi favet *traditio Ecclesiae*, cujus meminit Innocentius primus in epistola ad Decentium, quae traditio habet *isto biduo*, quod Paschae diem antecedit, *sacramenta penitus non celebrari*; quod contra esset, si vini consecratio vera fieret quocunque demum pacto. Neque enim dici posset *sacramenta penitus non celebrari*, si vel ex parte fieret consecratio. Ut ergo sibi constet Ecclesiae traditio, ea sola admittenda est in Parasceve sanctificatio, quae sacramentorum omnimodam celebrationem seu consecrationem excludat, scilicet vini sanctificatio extrinsecus adveniens ex contactu particulae antea consecratae. Sane si Ecclesia perfectam ex utraque specie communionem in Parasceve habere absque celebratione voluisset, facile erat sanguinem Dominicum ex praecedente sacrificio [LXXXI] in crastinum reservare citra periculum vel injuriam tanti Sacramenti.

De Amalarii sententia major est difficultas; quae ut facilius capiatur et illustretur, observare juvat non unam, sed plures factas fuisse ab Amalario libri Officialis, in quo hac de re agit, Editiones seu recognitiones. Quippe sub annum 820 istud opus, quod quatuor libris constat, composuit, illudque Ludovico Augusto nuncupavit. Deinde vero cum post annos decem Romam ab eodem imperatore missus fuisset, multaque in ritibus ecclesiasticis coram observasset, opus suum denuo recognovit, atque in eo nonnulla correxit, et mutavit, praefixa operi suo altera praefatione, quae hujusce recognitionis mentionem facit in haec verba: *Postquam scripsi libellum, qui a parvitate mea vocatur de ecclesiastico Officio, veni Romam, interrogavique ministros ecclesiae sancti Petri*, etc. Ex ejusmodi interrogationibus multum profecit Amalarius ad limandum castigandumque librum Officialem, in quo nota est non parva inde varietas, cum in aliis exemplaribus lectio prior, in aliis posterior servaretur. Id patet in primis ex lib. I, cap. 15, cujus duplex est Editio omnino diversa. In illis siquidem

exemplaribus, quibus deest altera cujus superius meminimus praefatio, ita affertur hoc caput: *Post hoc praecipit Ordo ut presbyteri afferant corpus Domini, quod pridie remansit, et calicem cum vino non consecrato.* Et quibusdam interpositis, quae ad moralem significationem pertinent; *Haec posita in altari, dicit sacerdos Orationem Dominicam et sequentia ejus usque Per omnia saecula saeculorum. Hoc peracto, assumit de sancto corpore, et ponit in calice silendo.* Pax Domini sit semper vobiscum *non dicitur, quia non sequuntur oscula circumstantium. Sanctificatur enim vinum non consecratum per sanctificatum panem. Postea communicant omnes.* Sic habetur in Codice Colbertino, num. 224, in quo tres tantum priores libri habentur, omissa praefatione posteriori; sic in aliis tribus exemplaribus quae viderat Hittorpius, apud quem praedictum caput 15 in operis contextu omnino diversum est, ex quo haec delibamus. *In superius memorato libro inveni scriptum ut duo presbyteri afferant post salutationem crucis corpus Domini, quod pridie reservatum fuit, et calicem cum vino non consecrato, quod tunc consecratur, et inde communicet populus. De qua observatione interrogavi Romanum archidiaconum, et ille respondit: [LXXXII] In ea statione, ubi Apostolicus salutat crucem, nemo ibi communicat. Qui juxta Ordinem libelli per commistionem panis et vini consecrat vinum, non observat traditionem Ecclesiae, de qua dicit Innocentius isto biduo sacramenta penitus non celebrari.* Tantam discrepantiam hoc in capite, et in alio, de quo mox dicemus, cum advertisset Hittorpius, eam tribuit diversae ejusdem operis Editioni ab auctore factae, et priorem quidem hujus capituli lectionem primae esse Editionis censuit, posteriorem vero recogniti operis. Illud argumento est quod Amalarius ipsum caput hoc modo recognitum incipiat ab interrogatione Romano archidiacono facta, in sua scilicet Romana legatione, qua peracta opus suum emendavit. Inde fit quod in Codice Colbertino, in quo prior hujusce capituli lectio exstat, omissa est altera operis praefatio quae recognitioni praefixa fuit.

Alia est in eodem opere varietas non minor in lib. IV, cap. 26, ubi relata Gregorii Magni ad Joannem Syracusanum epistola de nonnullis ritibus Ecclesiae Romanae, quasdam ex ea observationes colligit, inter quas haec erat in prima operis Editione, quam in recognitione expunxit, ab Hittorpio ad calcem operis cum aliis variis lectionibus relata. *Et dubitatio aufertur de die Parasceves, de qua aliqui dubitant utrum in ea consecratur corpus Domini, an non.* In eadem die apostolica recolitur *consecratio, quae tantum Dominicam Orationem super corpus et sanguinem Domini dicebat.* (Nempe quia mos apostolorum fuit, quod Gregorius in illa epistola tradit, *ut ad ipsam solummodo Orationem Dominicam oblationis Hostiam consecrarent.*) *Igitur nisi esset admonitum ex Romano Ordine ut reservaretur corpus Domini a quinta feria usque in sextam, non esset necessarium reservari, quoniam sufficeret sola Oratio Dominica ad consecrandum corpus, sicut sufficit ad consecrandum vinum et aquam. Quod enim Innocentius dicit, isto biduo sacramenta penitus non celebrari; intelligendum est, ut juxta morem Ecclesiae nostrae non celebrentur.*

His praemissis, disquirendum est quae fuerit Amalarii in his duobus primae Editionis locis sententia super consecratione vini in Parasceve, et quid demum in suae sententiae recognitione emendaverit. In priori loco ait *sanctificari vinum non consecratum per sanctificatum panem*; in posteriori quasi non satis valere animadverteret sanctificationem illam ex [LXXXIII] commistione particulae consecratae, ulterius progressus est in lib. IV, cap. 26, ratus vini consecrationem fieri per solam Orationem Dominicam. Atque ut eum de vera et proprie dicta consecratione loqui appareat, ita mentem suam exponit, ut dicat: *Nisi esset admonitum ex Romano Ordine ut reservaretur corpus Domini a feria quinta*

usque ad sextam, non esset necessarium reservari. Quid ita? Quoniam sufficeret sola Oratio Dominica ad consecrandum corpus, sicut sufficit ad consecrandum vinum et aquam. Hoc in loco manifestum est auctorem agere de vera ac proprie dicta Dominici corporis consecratione, quae fieret per solam Orationem Dominicam in feria sexta, si ex priori consecratione nihil fuisset reservatum. Unde consequens est eandem Orationem Dominicam, secundum Amalarium, *sufficere ad consecrandum vinum et aquam* consecratione non tantum accidentaria, sed vera ac reali.

Nunc vero quid in secundis curis sui operis auctor in his duobus locis emendavit? De priori facilis est solutio ex comparatione quam mox fecimus primae Editionis cum secunda, ubi nemo non videt mutata potius fuisse verba quam sensum. Nam in prima concludit *sanctificari vinum non consecratum per sanctificatum panem*; in secunda vero *juxta Ordinem libelli Romani per commistionem panis et vini consecrari vinum*. Et ne quis putet id interpretandum de metaphorica consecratione, addit qui hoc fecerit, *non observare traditionem Ecclesiae, de qua dicit Innocentius isto biduo Sacramenta penitus non celebrari*. Atqui Innocentius agit de vera consecratione mysteriorum; ac proinde Amalarium, qui hac commistione praedictam traditionem violari existimavit, eidem commistioni veram consecrationem tribuit.

Sed quia in posteriori loco primae editionis consecrationem illam non commistioni, sed Orationi dominicae ascripserat, ut sibi ipse constaret, totum hunc locum sustulit, ut totam consecrandi vini virtutem commistioni tribueret. Has observationes nemini displicituras sperare licet, cum ad rem perobscuram illustrandam nonnihil conducere videantur.

Amalario superius adjunximus vulgati Alcuini locum, cui explicando non immorabimur, cum totidem ferme verbis desumptus sit ex Amalarii lib. I, cap. 15, prout in priori Editione ab auctore conceptum est. Id tantum addimus, librum illum de divinis Officiis, qui Alcuini nomen in Editis praefert, esse [LXXXIV] farraginem ex diversis Amalarii, ipsiusque Alcuini genuinis consarcinatum centonibus, aliorumque auctorum Alcuino posteriorum. Quippe caput 40 nihil aliud est quam Remigii monachi Antissiodorensis libellus de expositione Missae; et in cap. 18 refertur epistola Helprici monachi ad sanctum Gallum sub finem saeculi decimi. Ad haec, ut multa alia omittam, *Pascha* Graecam vocem esse dicit auctor, contra expressam Alcuini sententiam, lib. VI in Joannem, cap. 32, ubi haec verba: *Pascha, fratres, non, sicut quidam existimant, Graecum nomen est, sed Hebraeum*. Denique personatus ille consarcinator *sacerdotis* vocabulum Graecum esse ait in cap. 36, quod erratum ab Alcuini doctrina prorsus alienum est. Sed haec extra scopum.

3. Jam vero haec, qualem modo exposuimus, Amalarii sententia catholicae fidei de vera ac reali Christi praesentia in Eucharistia quam bene conveniat, facile est advertere. Si enim metaphoricam ac figuratam solum consecrationem admisisset, non tantopere cogitandum erat de modo quo vinum in Parasceve consecratur, per contactum particulae immissae, an per Orationem Dominicam. Nam unius speciei consecratione metaphorica semel facta, ex ejus contactu confici accidentariam consecrationem planum erat. Sed quia vera ac substantialis ab Amalario credebatur illa conversio, de modo quo ea fieret anxie inquirebat. Quid porro mirum si veram vini consecrationem ex contactu et admistione alterius speciei fieri opinatus est Amalarium longe ante Berengarii aetatem, cum post damnatam ejus haeresim idem senserint non pauci catholici auctores, ut postea videbimus?

Interim unum afferre lubet Micrologum, qui in cap. 17, ubi *reverendae memoriae* Gregorium VII laudat, se post ejus obitum scripsisse satis innuit. Is, de vitanda intinctione agens, ita loquitur in cap. 19: *Non est autem authenticum quod quidam corpus Domini intingunt, et intinctum pro complemento communionis populo distribuunt. Nam Ordo Romanus contradicit, qui et in Parasceve vinum non consecratum cum Dominica Oratione et Dominici corporis immissione jubet consecrare, ut populus plene possit communicare. Quod utique superflue praeciperet, si intinctum Dominicum a priori die corpus servaretur, et ita intinctum populo ad communicandum sufficere videretur.* In his verbis [LXXXV] nullus ambigendi locus relictus est quin Micrologus veram consecrationem *Dominica Oratione et Dominici corporis immissione* fieri crediderit, tum quia ex calice ita consecrato *complementum communionis* dari putat, tum quia ejusmodi consecrationem tantumdem valere, atque ex vero sanguine intinctionem opinatur. Unde Hittorpius eum in hanc sententiam inductum censet ex Romani Ordinis verbis perperam intellectis, et ex judicio Amalarii, qui per Orationem Dominicam vinum re vera consecrari primo quidem existimavit; deinde vero, retractata opinione, per immissionem particulae consecratae. Utrumque vero Micrologus admisit, qui proinde ab Amalario non visus est divellendus.

XIII. *Quid de hac commistione aliae Ecclesiae senserint, alique auctores.*

Antequam hoc argumentum dimittamus, aliarum etiam Ecclesiarum hac de re sententiam investigare juvat, maxime Latinarum; quae cum Romanum Ordinem omnes aut secutae sint, aut prae oculis habuerint, non mirum si in verbis obscuris veteres ejus expositores Amalarium et Micrologum approbarint. Neque tamen ita concors et unanims fuit, aut ita constans omnium approbatio, ut ab Amalarii et Micrologi expositione nonnullae Ecclesiae recedendum nefas duxerint. Primo itaque illas Ecclesias recensebimus quae hos auctores secutae, deinde alias Ecclesias quae eorum auctoritatem non admiserunt.

Atque ut a Gallicanis Ecclesiis exordium faciamus, in primis occurrit Rhemensis, in cujus veteri Missali ad diem Parasceves praescribitur ut de *sacrificio* particula mittatur in calicem, dicendo: *Fiat unitio et consecratio corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi sumentibus in remissionem peccatorum in vitam aeternam.* Quae verba nullum sensum videntur habere, si calix ex contactu in sanguinem conversus non credatur. Quomodo enim alias fieret *unitio corporis et sanguinis*? Favet Pontificale Ecclesiae Noviomensis, in quo haec distincte leguntur: *Commistio corporis et consecratio sanguinis Domini nostri Jesu Christi*, etc., ubi commistio distinguitur a consecratione sanguinis quae fit per illam commistionem.

Iisdem vestigiis insistebant etiam aliae ejusdem metropolis Ecclesiae, [LXXXVI] Suessionensis et Ambianensis. Suessionensis quidem in haec verba: *Interea sumens episcopus de Sancta, nihil dicens ponit in calice; factoque in eo signo crucis, communicat se et omnes qui voluerint. Et sic sanctificatur vinum non consecratum per panem*

sanctificatum. Quae verba sunt vulgati Ordinis Romani, relata in veteri Missali Suessionensi, quod ad saeculum duodecimum videtur pertinere. At expressius aliud ejusdem Ecclesiae Missale saeculi nostro superioris: *Nihil dicendo mittat sacerdos unam partem de corpore Christi in calicem. Quo facto, nihil dicendo, communicet se, et sanguinem Domini percipiat. Consecratur enim vinum per commistionem factam in calice de corpore Christi*. Paulo minus expressa est Ecclesiae Ambianensis definitio in suo Ordinario: *Vinum et aqua in calice sanctificantur, cum corpus Domini admiscetur*. Haec de metropoli Rhemensi.

Eadem etiam verba leguntur in Ordinario Viennensi. At Virdunense Missale: *Hic consecratur vinum per corpus Domini*. Denique, ut paucis absolvam, Mimatense Pontificale, ubi de communione infirmorum: *Tradat ei sacerdos Eucharistiam dominici corporis intincti vino, et vinum tali intinctione sanctificatum, et in Christi Domini sanguine transmutatum, dicens, Accipe, frater, viaticum corporis et sanguinis Domini*, etc., quae totidem verbis habentur inferius in decimo nostro libello.

In monasteriis etiam Gallicanis plerisque vigeat eadem sententia. Caeremoniale sancti Benigni apud Divionem, ante annos quingentos scriptum, ita praescribit in Parasceve: *Sumit de Sancta, et dimittit in calicem, sanctificaturque vinum non consecratum per panem sanctificatum*; ubi sanctificari idem est ac consecrari, cum aequè dicatur *sanctificatus panis* atque *sanctificatum vinum*.

Ordinarium sancti Apri apud Tullum Leucorum quaedam singularia continet pro Coena Domini, quae huc referre visum est. *Post ultimum Agnus Dei, ille qui primus est in choro, dicat Confiteor; et fratres respondeant Misereatur tui. Deinde dicant et ipsi Confiteor, et ille qui primus est dicat Misereatur vestri; item dicat Indulgentiam; et responso ab omnibus Amen, accedant fratres ad sacram communionem. Dimittatur aliqua pars de corpore Christi in calice, et portetur a diacono super altare beati Apri, et teneat ibi calicem, et unus puer ampullam, in qua sit vinum [LXXXVII] quod in calicem fundatur cum necesse fuerit, donec biberint omnes fratres monachi. Sanctificatur enim vinum per corpus Christi, consecratum et in calice depositum, cum dicitur Fiat haec commistio. Sacrista vero habeat alium calicem et urceum cum vino ad altare sancti Christophori, et ibi bibant conversi et conversae, qui corpus Domini susceperunt*. Hoc in loco aliter communicant monachi choro addicti, aliter vero conversi et conversae. Monachi enim sumpta panis eucharistici specie bibunt ex calice, in quo particula consecrata commista fuerat ad sanctificandum vinum; at conversi et conversae sumebant vinum ex alio calice non sanctificatum.

Nec omittendum Missale coenobii Elnonensis seu sancti Amandi in Belgio ad diem Parasceves: *Hic consecratur vinum per corpus Domini; sanctificatur non sanctificatum per sanctificatum*. Et Viconiense: *Hic consecratur vinum per corpus*. At in Rotonensi anni 1531 haec consecratio verbis ipsius sacerdotis exprimitur: *Quando sacerdos divisit Hostiam in tres partes, tunc mittat partem panis consecrati in calicem, dicendo haec verba: Per panemistum sanctificatum et consecratum sanctificetur et consecratur vinum istud non consecratum. Postea communicet se sacerdos more solito*. Hactenus de Gallicanis Ecclesiis.

Quod attinet ad alias aliorum regnorum Ecclesias, Sarisberiense in Anglia Missale duplex, saeculi XV et XVI, eadem verba refert, quae infra ex Rothomagensi afferemus; et Oxoniense, ubi de communione infirmorum: *Hic communicetur infirmus, et ponat sacrificium in vino*

sine aqua, dicens: Fiat commistio et consecratio corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi, etc. Ad haec Bambergense in Germania: *Sanctificatur vinum non consecratum per sanctificatum panem*. Utrobique idem vocabulum ad designandam panis et vini consecrationem, ut de Benigniano Caeremoniali superius notavimus.

Postremo, in Missali Mozarabum, ubi de die Parasceves, haec leguntur: *Particulae Regnum et Gloria* (sic appellantur duae ex novem particulis consecratis, in quas Hostia frangitur) *mittuntur in calicem, quae particula, secundum quosdam, consecrat vinum in calicem*. Quam opinionem etsi rubrica non approbet, non tamen eam rejicit, uti apparet ex sequenti cautela: *Accipiat patenam, et mundet eam super calicem cum pollice, et mundatam ponat eam sub mento, et, posita, sumat vinum [LXXXVIII] de calice cum sua particula, quia secundum quosdam consecrat vinum in calice*. Ex quibus manifestum est hanc opinionem sub dubio in Hispanicis Ecclesiis propositam fuisse.

Hactenus argumenta quae consecrationem ex contactu stabilire possunt retulimus; nunc quae in negantem partem ferunt proponenda sunt. Unum suppetit Ecclesiae Parisiensis Missale posterioribus saeculis scriptum, in quo haec verba: *Non est consecratum vinum per immissionem partis Hostiae consecratae in ipsum quod facit Ecclesia die Veneris sanctae*. Tum additur: *Caveat maxime ne dicat: Haec sacrosancta commistio corporis et sanguinis, aut aliud, ubi fiat verbum de sanguine*. Eamdem sententiam confirmat vetus Rituale Dionysianum.

Pontificale quoddam Ecclesiae Rhemensis: *Nec vinum propter hoc exstitit consecratum, sed tantummodo benedictum Orationes dicendae sine mentione sanguinis Nec debet fieri mentio de sanguine, quia ista die sanguis non consecratur*. Missale sancti Remigii in eadem urbe, editum medio saeculo superiori, eodem spectat, uti et Missalia Rothomagensia eodem saeculo vulgata; tametsi Missale anni 1513 non sibi constet, cum distincte habeat in Parasceve de sacerdote: *Post accipiat corpus Domini dicendo Corpus Domini, etc.; deinde calicem, dicens Corpus et sanguis, etc., more solito; et communicetur qui voluerit, sicut hesternae die*. Cur enim distincte *Corpus et sanguis* pro calice, si vinum ex contactu (quod idem Missale dicit) non consecratur?

Praeter haec duo alia nobis suppetunt argumenta in partem negantem, unum ex Rituali Corbeiensi, quod annos minimum quingentos prae se fert, suggeritque haec verba in Parasceve: *Pax Domini, Agnus Dei, et Haec sacrosancta commistio non dicentur; sed frustum fractionis sinet cadere infra calicem, nihil dicendo*. Domine Jesu Christe, *Corpus Domini, quod ore sumpsimus dicentur, sed sanguis non nominabitur*. Placeat tibi *non dicetur*. *Omnibus communicatis, capiet quisque de vino per fistulam, et post bibet, calicibus ante majus altare praeparatis*. Ubi licet vinum ex fistula seu calamo de more sumatur, diserte tamen praecipitur a mentione sanguinis abstinendum. Quod etiam statuit Fontisebraldense anni 1534. Postremo Missale Cluniacense anni 1530 conceptis verbis rejicit hanc consecrationem, [LXXXIX] dicendo: *Vinum ex tactu sacrae Hostiae non consecratur, sed sanctificatur, ac reverendum efficitur*. Hactenus libri Rituales, in quibus colligendis fateor me non parum profecisse ex observationibus quas mihi subministravit religiosus et eruditus Claudius de Vert, Cluniacensis Theologus.

Jam vero si auctores hac de re consulamus, compugnantes etiam inueniemus eorum sententias. Non repetimus hic quae superius diximus de Amalario, Micrologo, aliisque nonnullis. Pro affirmante parte militare videntur Graeci nonnulli. In his Michael Cerularius patriarcha CP. ante annos sexcentos, ab Allatio relatus in tractatu de praesantificatis, credit admistione panis praesantificati mutari vinum in sanguinem Domini. Idem censet Simeon Thessalonicensis, trecentis annis Michaelae inferior, apud eundem Allatium.

Ad eandem sententiam revocari potest quoddam de Eucharistia miraculum, quod Helmoldus abbas suo tempore, id est saeculo XII desinente, accidisse narrat. Id vero contigit in quadam Turingiae puella, quae, cum, suscepto a sacerdote viatico, *portiunculam Eucharistiae in bicarium* in quo sacerdos data communione manus suas abluerat decidisse animadvertisset, et sibi ad bibendum jussisset afferri, totam aquam *in sanguinem mutatam* deprehendit, et portiunculam ipsam versam *in cruentam carnem*. Baronius hoc factum refert in fine anni 1192, atque hanc narrationem hoc modo concludit: *Haec de transsubstantiatione aquae in sanguinem Christi, per commistionem Christi corporis divinitus facta, quod semper fieri in vino, cum commistio intercederet, antiquitas existimavit. Unde illud Romani Ordinis: Vinum, etiam non consecratum, etc.*

Verum quod Baronius antiquitati tribuit, non ita accipiendum est quasi generalis fuerit totius antiquitatis ea persuasio. Nam ne quid dicam de primis octo saeculis, in quibus nulla hujusce opinionis apparent vestigia, imo in quibus illa conversio nonnisi verbis Christi a sacerdote prolatis fieri semper et ubique credita est, certe in subsequentibus saeculis, quo tempore apud nonnullos haec opinio invalescere coepit, multi auctores, iique gravissimi, in contrariam abierunt sententiam; alii vero, media via incedentes, rem sub dubio reliquerunt.

[XC] Inter auctores partis negantis quasi princeps censendus est sanctus Bernardus abbas Claraevallensis, qui ex immissa in vinum non consecratum particula vinum quidem *sacrum*, sed non vere ac proprie consecratum fuisse dicit in epistola 69. Huic occasionem praebuit factum cujusdam abbatis sacerdotis, qui cum super solam aquam in calice temere positam verba consecrationis protulisset, atque errore animadverso postea vinum infudisset, ac consecratae Eucharistiae particulam in calicem immisisset ad consecrationem supplendam, Bernardum, quid super hac re sentiret, consuluit, hocque responsum impetravit: *Ne sub tanto articulo melius fieri potuisse putamus, arbitantes liquorem, etsi non ex consecratione propria atque solemni in sanguinem mutatum, sacrum tamen fuisse ex contactu corporis sacri*. Ubi cum Bernardus dicit vini liquorem *non ex consecratione propria atque solemni in sanguinem fuisse mutatum*, cave eum existimes sensisse transmutationem factam ex consecratione minus propria minusque solemni, quae fieret per contactum corporis sacri. Nam *sacrum* tantum fuisse ex hoc contactu liquorem, non consecratum, palam est eum existimasse.

Eandem sententiam luculentissime confirmat Jacobus a Vitriaco in Historiae occidentalis cap. 38: *Non dicimus, inquit, quod ex tactu sanguinis vinum ablutionis convertatur in sanguinem; sed remanet purum vinum, licet ex contactu sanctae rei sit sanctificatum, sicut aqua fluminis aquae benedictae commista dicitur santificari*. Quibus praemissis, haec subdit quae in rem nostram magis expresse faciunt: *Mentiuntur ergo qui dicunt quod in die Parasceve corpus Christi ex contactu mutat vinum in sanguinem. Illo enim die corpus, sed non sanguis sumitur; neutrum autem conficitur, eo quod die illo in veritate immolata fuit*

Hostia, et ideo non immolatur in figura. Non poterat Jacobus magis affirmare sententiam pronuntiare.

Dixerit aliquis Jacobum post medium saeculum tertiumdecimum vixisse, quo tempore jam pene desierat communio sub altera specie, ac proinde non existimasse alteram speciem, saltem ex contactu consecratam, fuisse necessariam ad supplementum communionis, quae causa superiores auctores ad hanc consecrationem excogitandam induxit. Verum Jacobi tempore nondum ubique abrogata erat communio sub altera specie. Deinde haec objectio non militat in sancto Bernardo, [XCI] cujus tempore perseverabat communio sub utraque specie, ex dictis. Idem dicendum de Hugone Victorino, sciscitante cur in die Parasceves *non sumatur sanguis Christi, sicut et caro*. Quod contra esset, si vinum ex contactu esset transmutatum in sanguinem. Ad haec auctores Ritualium librorum non pauci post Jacobum a Vitriaco, etsi communionis sub altera specie necessitatem non admiserint, hanc tamen consecrationem ex contactu nihilo minus repudiarunt.

Jacobo a Vitriaco praeivit uno ferme saeculo Joannes Belethus, qui et ipse negantem sententiam sequitur, ac ratione confirmat in cap. 99: *Si quis autem roget num istud vinum quod eo die, scilicet Parasceves, sumitur ex Dominici corporis contactu consecratur, quamvis complurium scripta illud asserere videantur, non tamen veritatem magis sequentes, et ea quae sancti Patres tradiderunt, dicimus vinum illud omnino non esse consecratum ex illo contactu, sed sanctificatum.*

Rationes hujus sententiae subdit idem auctor, easdemque totidem fere verbis repetit Guillelmus Durandus in Rationalis lib. VI, cap. 75. *Sed nunquid vinum quod in die Parasceves cum Dominico corpore servato sumitur in altari consecratur, et sanguis Christi efficitur per immissionem ipsius corporis in calicem et per ejus tactum? Super hoc dicunt quidam (in quibus Amalarium et Micrologum haud dubie intelligit) quod per Dominicam Orationem, quae tunc dicitur, fit consecratio sive commutatio vini in sanguinem. Nam Gregorius assignans causam quare Dominica Oratio in die illa a sacerdote dicatur, dicit quod in primitiva Ecclesia apostoli sola Dominica Oratione utebantur in consecratione. Nos tamen hoc non dicimus, quia si hoc jam esset, non esset necesse corpus Domini ad diem illum servari, nempe quia aequae panis ac vinum per Dominicam Orationem consecraretur. Praeterea ex his quae in canone Dominicam Orationem praecedunt, satis patet quod ad prolationem ipsius Orationis transsubstantiatio non fit; et nullo tempore Missa fuit celebrata sine verbis illis, Hoc est corpus meum, etc., quae sola in principio nascentis Ecclesiae proferebantur ab apostolis, qui postmodum Orationem Dominicam superaddiderunt. Dicimus ergo illud non consecrari, sed sanctificari. Differt autem inter haec. Nam consecrare est consecratione transsubstantiare; sanctificari est ex contactu seu admistione sacrae rei reverendum et sanctum effici, ut patet in aqua benedicta, etc.* Durandi rationes, quae etiam [XCII] sunt Belethi, visum fuit integras referre, quod solidis, et quae proposito nostro conveniunt, nitantur fundamentis.

Ex his omnibus quae cum in hoc, tum in superiori capite diximus de praemisso argumento, quaedam elici possunt non leviter praetereunda: 1° Variam et inconstantem fuisse auctorum et Ritualium librorum de consecratione per contactum sententiam, aliis affirmantibus, negantibus aliis, aliis vero rem in medio relinquentibus, nec proinde ejusmodi consecrationem ut dogma receptam fuisse; 2° affirmantem partem ab Ecclesia Romana

nequaquam fuisse traditam aut propugnatam, neque in libellis Romani Ordinis certo assertam; imo verba haec, *sanctificatur enim vinum non consecratum*, etc., quae auctoribus affirmantis opinionis fundamentum praeberunt, a quodam glossatore videri inserta; 3° non immerito Beletum dicere affirmantem illam sententiam pugnare contra ea *quae sancti Patres tradiderunt*, quorum haec concors et unanims sententia est, veram utriusque speciei consecrationem nonnisi verbis Christi Domini a sacerdote prolatis perfici posse: ac tandem jacere Hieronymi argumentum adversus diaconos, qui se efferebant supra presbyteros, *ad quorum preces Christi corpus sanguisque conficitur*, si ex contactu (qui diaconis etiam, imo et laicis tribui poterat, et re vera tribuebatur in communionem domestica) verus sanguis consecrari poterat. Ex quibus omnibus corrui heterodoxorum argutatio, qui ex commistione particulae cum vino haud consecrato communionem sub altera specie suppleri contendunt. Quam praesumptionem illustrissimus Meldorum episcopus scripto singulari libello valide exposuit, et post eum Ludovicus Thomassinus Oratorii eruditus presbyter in secundo tomo de Unitate Ecclesiae.

XIV. *De sanctificatione calicis ex commistione sanguinis consecrati.*

Confecta superiori controversia, supervacanea videtur haec quam modo proposuimus quaestio: an scilicet vinum calicis ministerialis, quem ad communionem laicorum in Missa pontificia porrigi antea observavimus, ex infusa sacrosancti Christi sanguinis portione vere ac proprie consecretur. Verum si quis rem propius consideret, nonnihil dissimile [XCIII] in hac quaestione residere facile animadvertet. Quippe longe facilius infusus liquor in alium liquorem sese insinuat, et omnes subjecti liquoris partes pervadit, quam panis particula crassior et densior, quae unam tantum partem ejus in quam immissa fuerit liquoris attingit.

Haec sanguinis et vini permistio aliter fiebat in Ecclesia Romana, atque aliter in aliis nonnullis ecclesiis. Nam in Ecclesia Romana sanguis e calice consecrato refundebatur in calicem ministerialem, in quo vinum erat; in quibusdam vero Ecclesiis, cum ad communicandum populum sanguinis consecrati copia non sufficebat, tantum vini in calicem refundebatur cum reliquo sanguine commiscendum, quantum ad supplementum communionis satis erat. Prioris generis commistionem exhibent tres primi libelli Ordinis Romani; posteriorem liber Ritualis sancti Benigni, Usus Cistercienses, itemque Victorini, et Constitutiones Anglicanae a Guillelmo de Lindwode relatae, quorum omnium testimonia attulimus in superiori capite octavo.

Perseverabat alter hic ritus in nonnullis Ecclesiis sub finem saeculi tertii decimi, testante Guillelmo Durando in Rationalis cap. 42, num. 1. *In quibusdam locis, inquit, post sumptionem corporis et sanguinis Christi, aliquid de ipso sanguine reservatur in calice, et superinfundatur vinum purum, ut ipsi communicantes inde sumant. Non enim esset decens tantum sanguinem conficere, nec calix capax inveniretur.*

Idem auctor in consequentibus negat vini consecrationem vere effici ex ejusmodi contactu. Quas huc affert rationes, utrique speciei communes sunt; quarum praecipua est quod nunquam fiat vera conversio panis aut vini in Eucharistia, nisi per solemnitas consecrationis verba, quae Christus instituit. Sed tamen peculiaris est difficultas de vino et sanguine consecrato, quae facilius in sese invicem converti possunt. Nam in sanguinem infundi potest vinum in ea quantitate et qualitate, ut, si vinum utrobique purum esset, alterum ab altero penitus absorberetur; puta si parum vini debilis in magnum calicem vini generosissimi infunderetur, quidni in illud ipsum converteretur? Verum etsi intima fieret vini debilis a generosiori penetratio et insinuatio, non esset tamen vera substantiae conversio. Aliud quippe est intime permisceri, aliud substantiam transmutari. Sic omnes fere catholici auctores existimant [XCIV], etiamsi parum aquae in calicem infundatur, atque saporem aliasque qualitates aqua amittat, remanere tamen aquae substantiam, nec eam cum vino in Christi sanguinem commutari. Quod etiam de parva vini quantitate in majorem infusa dicendum est, etiamsi ex gustu aliisque sensibus nulla possit fieri unius ab altero discretio.

Quaerat aliquis cur non ex puro sanguine calicis communio populo tribueretur? Non una, sed plures hujus facti rationes. Prima est ut aliqua praerogativa sacerdoti caeterisque ministris sacris, quibus sanguis purus concedebatur, prae laicis tribueretur, quae ratio potissimum valet in ritu Ecclesiae Romanae. Secunda ratio est, quod difficile esset accurate tantum sanguinis consecrare, quantum communicandis laicis sufficere poterat, ut ne superaret vel deesset sanguinis copia communicaturis. Unde minor quantitas sanguinis in quibusdam Ecclesiis consecrabatur, ut cum deficere coepisset, vino superaddito augeri potuisset. Tertia mox dictae rationi proxima est, quod ubi magna populi frequentia erat, vix tantus calix haberi posset qui sufficientem multitudini quantitatem sanguinis continere posset, quam rationem attulit supra Guillelmus Durandus. Quarta denique ratio adduci potest saltem pro ritu Romano, ut periculo effusi sanguinis minori incommodo occurreretur. Nam longe minus incommodum erat si quid liquoris ex vino commisto inter communicandum stillaret e calice, quam si purus sanguis effusus fuisset.

Propter eandem causam in nonnullis Ecclesiis Eucharistia intincta porrigebatur, ad vitandum scilicet effusionis periculum. *Eveniebat enim frequenter, ut loquitur Ernulfus Roffensis episcopus, ut barbati et prolixos habentes granos, id est pilos sparsos, dum poculum inter epulas sumebant, prius liquore pilos inficerent, quam ori liquorem infunderent. Praeterea si imberbes et sine granis, aut mulieres ad sumendam communionem sanctam convenirent, quis sacerdotum poterat tam provide ministrare, tam caute calicem Domini distribuere, ut multis eum singulatim divideret? dividens sic in ora eorum funderet, ut infundens nihil effunderet?* Ita auctor ille ad probandum sui saeculi, id est undecimi, ritum; quae epistola refertur in Spicilegii tomo secundo. Ob eandem itaque causam fortassis Ecclesia Romana instituit ut non purus sanguis e calice populo [XCV] distribueretur, sed majori vini quantitati permistus; tum ut ex una parte effusionis periculum minueretur, tum ut ex altera populus sacri calicis communionem non omnino privaretur.

XV. De nonnullis ritibus Sabbati sancti.

Ad Sabbatum sanctum pertinent lectiones ex Scriptura duodecim, tum Graece, tum Latine, in Ecclesia Romana olim recitari solitae; deinde Benedictio Fontis, et baptismus eorum qui per varia scrutinia in Quadragesima facta ad hoc sacramentum comparati fuerant.

Post celebratos media nocte Matutinos, hora tertia baptizandi in ecclesiam Lateranensem procedebant; ibique stabant ordinati, masculi quidem ad dexteram, feminae autem ad sinistram. Tum sacerdos frontibus singulorum crucem imprimens, ritus exorcismorum et abrenuntiationum explebat.

Hora nona pontifex cum sacerdotibus, aliisque ministris e sacrario absque cantu prodibat cum vestibus sacris, praecedente uno aut altero cereo, qui in candelabro ante altare statuebatur. Deinde facta cerei paschalis Benedictione, lector, deposita planeta ambonem conscendens, lectionem ex libro Genesis Graece pronuntiabat; mox alter Latine, et sic alias alii consequenter. His absolutis, Psalmus *Sicut cervus* Graece decantabatur, aliusque Psalmus Latine.

Post haec in sancti Joannis baptisterium procedebatur decantando litaniam; ibique fontis Benedictio fiebat. Qua finita, presbyteri, diaconi, et, si necesse erat, acolythi, excalceati, in ipsos fontes ingrediebantur, uti legitur in primo libello, quem edimus, Ordinis Romani. Quod etiam totidem verbis notat Sacramentarium Gregorianum in Codice Gellonensi, quem octavo saeculo exaratum duximus. Nec dissentit vulgatus Ordo Romanus.

Quot infantes baptizare soleret pontifex, non exprimunt antiquiores libelli nostri. *Unum, aut duos, vel quantos sibi placuerit*, suggerit libellus VII. Tres tantum assignat Ordo decimus, quem ritum imitati sunt episcopi aliarum Ecclesiarum. Nam in Actis Uldarici episcopi Augustensis, qui saeculo X floruit, legitur sanctum antistitem in Sabbato sancto, *baptizatis tribus pueris cum septena litania*, se in sacrarium recepissee *ad Missam se praeparandum*. Eumdem numerum exhibet concilium [XCVI] Lemovicense anni 1031, ubi, exposito ritu baptismi quotannis celebrari soliti in monasterio sancti Martialis, *de tribus non minus infantibus in Pascha solum modo et Pentecoste*, subditur maiorem numerum baptizandorum esse apud matrem ecclesiam, ubi, *peracto baptismo de tribus tantum infantibus*, scilicet per episcopum, *caeteri, si plus fuerint, ab alio presbytero baptizantur*. Diaconos etiam cum presbyteris Romae baptizasse libelli nostri testantur, ut inferius dicturi sumus. *Caeterique a diacono cui jusserit*, scilicet pontifex, *baptizantur*.

Accepto baptismo, singuli infantes uni presbytero offerebantur; ipse vero presbyter chrismate crucis signum cum pollice in eorum vertice imprimebat. Mox eorum susceptores, lintea in manibus habentes, ipsos infantes a presbyteris et diaconis qui eos baptizaverant accipiebant, eosque pontifici sedenti offerebant. Is vero, data singulis stola, casula et chrismali cum decem siliquis, universos albis vestibus induebat; et dicta super eos Oratione, *cum chrismate crucem faciens in frontibus singulorum cum invocatione sanctae Trinitatis, tradebat eis septiformem gratiam Spiritus sancti*, id est sacramentum Confirmationis eis conferebat. Hanc duplicem unctionem, unam quidem per presbyterum, aliam per pontificem faciendam, praescribunt libelli nostri, qui de ritu baptismi agunt, atque etiam Sacramentarium Gelasianum his verbis: *Postea cum ascenderit a fonte, infans signatur a presbytero in cerebro de chrismate, his verbis: Deus omnipotens, etc. Deinde ab episcopo datur eis Spiritus septiformis. Ad consignandum imponit eis manum in his verbis, Deus omnipotens, etc. Postea signat eos in*

fronte de chrismate dicens: Signum Christi in vitam aeternam. Resp. Amen. In septimo nostro libello Ordinis Romani alio modo: In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, Pax tecum. *Resp. Amen.* Quem locum citat Amalarius. De utraque unctione agit Innocentius I, in epistola ad Decentium, quod omnibus notum est; sed verba ipsa quibus Spiritus sanctus baptizatis ab episcopo tradebatur dicere non audet, nimirum quod eatenus arcana essent: *Ne magis, inquit, prodere videar quam ad consultationem respondere.* Porro hac pontificali chrismatione *omne baptisma legitimum Christianitatis nomine confirmari* tradit Ordo Romanus. Non quod unctio posterior sit [XCVII] appendix baptismi, sed quod baptismi gratiam corroboret ac confirmet. Totum baptismi ritum paucis exprimit Augustinus in fine sermonis 324: *Baptizatus est, sanctificatus est, unctus est, imposita est ei manus, completis omnibus sacramentis assumptus est.* Cyprianus ante Augustinum exprimit in epistola synodica, quae modo est 70.

Induti et confirmati in orbem ordinabantur baptizati; et infantes quidem *in brachiis* tenebantur, ut habet vulgatus Ordo Romanus; *maiores vero pedem ponebant super pedem patrini sui*, quod habet etiam Ordo Maffaeus, qui decimo loco a nobis hic edendus est.

Interim schola jussu pontificis litaniam inchoabat ante altare, primum septenam, deinde quinam, ac demum ternam. Quem ritum ita explicat vulgatus Ordo Romanus: *Interim schola jussa facit litaniam ad fontem ante altare, primo septenam; et spatio facto, faciunt alteram quinam, ita enim inchoatur. Stat primicerius unus in dextro choro, et dicit cum ipso Kyrie eleison, et respondet secundicerius cum sinistro choro Kyrie eleison usque ter; deinde Christe eleison usque ter. Hoc fiunt septem vices repetitae; unde et septenae dicuntur. Post haec, Christe, audi nos, usque septies, et sic per ordinem. Hoc ordine, intervallo facto, sequuntur, ut praedictum est, litaniae quinae, id est quinquies repetitae.* Postea cum *Agnus Dei* cantaretur magister scholae luminaria jubebat accendi: quo facto, pontifex e sacrario ad altare procedebat sacra celebraturus de nocte, neque enim die Sabbati sancti haec celebrari antiquus ritus sinebat.

In hac Missa magna cum solemnitate primum canebatur *Alleluia*; cujus rei meminit Sozomenus in lib. VIII, cap. 15, ubi asserit Romae quotannis semel cani *Alleluia*, primo die Paschalis festivitatis, adeo ut multi Romanorum hoc jurejurando uti solerent ut hunc hymnum audire et canere ipsis contingeret. Huc spectat Victor Vitensis, in libro I: *Lector unus pulpito sistens alleluiaticum melos canebat, nempe die Paschae; quo tempore sagitta in gutture sagittatus, cadente de manibus Codice, mortuus cecidit.* In superiori Sozomeni testimonio id difficultatis est, quod Romae quotannis *Alleluia* semel tantum cani affirmat, cum per totos quinquaginta dies qui a Paschate ad Pentecosten effluebant saepius a Romanis frequentaretur ante Gregorium Magnum, qui etiam extra Pentecosten [XCVIII] *Alleluia* cani praecepit. Quam ob rem conquerentibus de Sicilia nonnullis quod hunc ritum a Graecis mutuatus esset, respondit in epistola ad Joannem episcopum Syracusanum, quae est lib. VII, epistola 64, ind. 2: *Ut Alleluia hic diceretur, de Ierosolymorum Ecclesia ex beati Hieronymi traditione, tempore beatae memoriae Damasi papae traditur tractum. Et ideo magis in hac sede illam consuetudinem amputavimus, quae hic a Graecis fuerat tradita,* forsitan quae in exsequiis defunctorum et in Quadragesima hanc vocem induxerant. Sane in exsequiis mortuorum *Alleluia* quondam apud Romanos fuisse decantatum testis est Hieronymus in epitaphio Fabiolae: *Jam fama volans, tanti praenuntia luctus, totius urbis populum ad*

exsequias congregabat. Sonabant psalmi, et aurata tecta templorum in sublime quatiebat Alleluia. Idem etiam colligit Menardus est Codice Ratoldi, quibus adde Missale Mozarabum. Imo etiam in Quadragesima Hispanicae quaedam Ecclesiae *Alleluia* canebant ante concilium IV Toletanum, cujus canon 10 hunc usum abrogavit. Consimilem sustulit Gregorius, statuitque ut in Missis etiam post Pentecosten *Alleluia* caneretur, non tamen in Missis defunctorum et in Quadragesima. Porro Amalarius, ex superiori epistola, recte infert in lib. IV, cap. 33, *quod aliquo tempore*, id est ante Gregorium Magnum, *cantabatur Missa in Romana Ecclesia absque Alleluia*, scilicet in Missis post Pentecosten. Redeo ad Sozomenum, qui forte in eodem errore fuit, atque Michael Cerularius, cujus inter alias haec una est adversus Romanos objectio, quod *Alleluia in Quadragesima non psallerent, sed semel in Pascha tantummodo*; quod postremum de saeculo XI, quo scribebat Cerularius, falsum esse constat.

De infantium communione ita praecipit primus libellus Ordinis Romani: *Illud autem de parvulis providendum est, ut, postquam baptizati fuerint, nullum cibum accipiant, nec lactentur, antequam communicent sacramenta corporis Christi; et omnibus diebus septimanae Paschae ad Missas procedant, et parentes eorum offerant pro ipsis, et communicent omnes.* Idem ritus in pervigilio Pentecostes.

Joannes Diaconus, in epistola a nobis edita in Musei tomo primo, ad quaestionem sibi a Senario factam, *cur in sacratissimum calicem lac mittatur et mel, et Paschae Sabbato cum sacrificiis offeratur*, respondet *baptizatis hoc sacrificii genus offerri, [XCIX] ut intelligant quia non alii, sed ipsi qui participes fiunt corporis et sanguinis Domini terram repromissionis accipient, cujus inter inchoantes, tanquam parvuli lacte nutriuntur et melle.* At de hoc ritu, immittendi scilicet in calicem lactis et mellis, nullam mentionem invenimus in vetustis libellis Romanis. Exstat quidem in vulgato Ordine Romano *Benedictio lactis et mellis* in Sabbato sancto, sed extra calicem facta, et seorsim parvulis porrecta. Verum fortasse nonnulli saeculo nono utrumque in calice commiscebant, quod huic quaestioni occasionem dedit. Huc spectat interdictum in Africano concilio factum, ut praeter panem et vinum aqua mistum nihil in sacrificio offeratur. *Primitiae vero, seu mel et lac, quod uno die solemnissimo in infantum mysterio solet offerri, quamvis in altari offerantur, suam tamen habeant propriam Benedictionem, ut a sacramento Dominici corporis et sanguinis distinguantur.*

Alium ejusdem diei ritum parum dissimilem carpebant Graeci, referente Aenea Parisiensi episcopo, *quare agnum simul cum corpore Christi super altare ponerent Latini, et more Judaeorum offerrent.* Sed haec agni Benedictio seorsim fiebat, ut ex vulgato Ordine Romano intelligitur, non ut Deo agnus ille offerretur, sed ut carnum ejus cum Ecclesiae Benedictione resumeretur. Unde et aliarum etiam carnum Benedictio in eodem libro habetur.

Post Missam Vesperas omittebant Romani, propterea quod ritus baptismi et Missae subsequentis in multam noctem protraherentur. Unde in vulgato Ordine Romano: *In hac nocte de vespertinali synaxi apud Romanos nihil agitur, neque ante Missam, neque post Missam. Apud nos autem unus de schola, cui jussum fuerit, pro antiphona incipit Alleluia ad Vesperum.* Ex hoc loco nemo non videt interpolatum esse vulgatum Ordinem Romanum, ubi legitur *Apud nos autem*, etc. Verum non solum in vigilia Paschae, sed etiam in biduo praecedente cursus diurni officii publice non recitabantur in Ecclesia Romana, ut ex libellis nostris manifestum est.

Illud hoc loco revocandum quod superius de baptismo praemisimus, ex caeremoniali Benedicti canonici sancti Petri. Nempe: «Completo lectionibus, pontifex, uti diximus, descendebat ad fontem cum diaconis et subdiaconis regionariis, dum interim litania cantaretur, et Psalmus *Sicut cervus* usque ad porticum sancti Venantii, ubi pontifex tantisper sedebat. [C] Interim cardinales, qui in choro Lateranensis basilicae remanserant, exhibant per posterulam post absidem, et per porticum sancti Joannis in oratorium sancti Venantii procedebant. Tunc, archidiacono praecipiente, duo cardinales, priorem cardinalium medium habentes, adibant ad pontificem, aliis cardinalibus subsequentibus. Priori autem cardinalium ter petita, tertioque accepta nomine omnium Benedictione, pontifex dicebat: *Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. Qua missione accepta, cardinales equis incedentes ad suos titulos revertebantur, sui quisque tituli parvulos baptizaturi. Addit primus libellus Ordinis Romani, num. 3, die Paschae, pontifici ad sanctam Mariam Majorem procedenti notarium regionarium occurrisse ad Merolanas, et, salutato pontifice, dixisse: *In nomine domini nostri Jesu Christi baptizati sunt hesternae nocte in sancta Dei Genitrice Maria infantes masculi numero tanti, et feminae tantae*. Ad quae verba pontifex respondebat *Deo gratias*.» Porro diaconi baptisma conferebant etiam praesente pontifice, adjuvantibus subdiaconis et acolytis, ut in nostris libellis habetur, maxime in primo, num. 43. At in vulgato Anastasio Bonifacius V constituisse dicitur *ut in Lateranis acolythus non baptizaret cum diacono, sed subdiaconi subsequentes*. Solum diaconum designat libellus septimus, cui praeivit concilium Romanum sub Innocentio I, canone 7.

Vetus Missale Rivensis Ecclesiae, a nobis jam superius laudatum, relatis Ordinis Romani his verbis: *Illud autem de parvulis providendum est, ut, postquam baptizati fuerint, nullum cibum accipiant, nec allactentur, antequam communicent Christi sacramentis; et omnibus diebus septimanae Paschae ad Missas procedatur, et offeratur pro ipsis*; his, inquam, relatis, ibidem subditur: *Et si tales sint ut scienter possint comedere, auctoritate canonum communicandos censemus. Alioquin solo hausta dominici sanguinis sunt communicandi. Similiter et in morte eorum debet fieri*. Ubi luculentum habes communionis sub unica sanguinis specie exemplum; quae aliunde etiam probatur, testimoniis scilicet Cypriani, Hugonis Victorini et aliorum.

Joannes Diaconus, in praelaudata ad Senarium epistola, alium Sabbati sancti ritum singularem suggerit, nempe septem altaria in urbe Roma Sabbate Paschae moris fuisse *celebrari* atque *componi*, id est ornari. Quo sensu *sacrosanctum altare* [CI] *compositum* vocat Ambrosius in lib. de Mysteriis, capite 8 novae Editionis, num. 43; *apparari solemniter altaria* ait Optatus, in lib. III et VI. Quid sibi velit ejusmodi ritus, Joannes fatetur sibi penitus non liquere. Sed mirari subit, nullum hujusce ritus vestigium, quod quidem sciam, apud alios auctores haberi, nedum in libellis Ordinis Romani.

Neque praetereundum hoc loco est, quod in cereo Paschali annus dominicae passionis apud Romanos solebat inscribi. Id enim testantur veteres non pauci, tametsi nihil hac de re in nostris libellis habeatur. Ejusmodi inscriptio appendebatur in tabella ad cereum paschalem, in qua *praecentor inscribebat quotus annus esset dominicae Incarnationis, quota indictio, concurrens, et epacta*, apud Udalricum, in Consuetudinum Cluniacensium lib. I, cap. 14. Neque hic ritus recentiorum temporum censendus est, siquidem Venerabilis Beda in lib. de temporum Ratione, capite 45, ait Romanam et apostolicam Ecclesiam testari *indiculis, quos suis in cereis annuatim scribere solet, tempus dominicae Passionis, nempe, numerum*

annorum triginta semper et tribus annis minorem quam ab ejus Incarnatione Dionysius ponat. Denique, inquit, anno ab ejus Incarnatione juxta Dionysium septingentesimo primo, indictione quarta decima, fratres nostri, qui tunc fuere Romae, hoc modo se in Natali Domini in cereis sanctae Mariae scriptum vidisse et inde descripsisse referebant: A Passione Domini nostri Jesu Christiani sunt DC LXVIII. Ex quo intelligitur vel hanc inscriptionem in Natali Domini appositam fuisse ad designandum novum annum, quem Romani ab ipso die inchoabant: vel certe, si haec inscriptio in Paschate adhibebatur, eam usque ad Natale Domini fuisse reservatum.

Non immoramur probandae antiquitati cerei benedicendi in Sabbato Paschae, ad quam demonstrandam perperam affertur Prudentii hymnus *ad incensum lucernae*, quem non de cereo paschali, sed de cereo qui singulis diebus in ecclesia solemni quodam ritu accendebatur, interpretandum constat. Porro certa est in primis Ennodii diaconi Ticinensis hac de re auctoritas, qui duplicem cerei paschalis Benedictionem composuit. Non tamen ubique recepta erat ejusmodi Benedictio, ut patet ex concilio Toletano quarto, cujus haec verba sunt in canone 9: *Lucerna et cereus in privilegiis Paschae apud [CII] quasdam Ecclesias non benedicuntur; et cur a nobis benedicantur inquirunt. Propter gloriosum enim noctis ipsius sacramentum solemniter haec benedicimus, ut sacrae resurrectionis Christi mysterium, quod tempore hujus votivae noctis advenit, in Benedictione sanctificati luminis suscipiamus.*

Superest afferenda Adriani papae I responsio ad interrogata monachorum Corbeiensium, quam legimus in pervetusto Codice Corbeiensi, jam semel a nobis laudato, in quo Ordo Romanus pro triduo ante Pascha institutis monasticis accommodatus continetur. Sic autem habet Codex in Sabbato sancto, post haec verba Ordinis Romani: *Ante Evangelium non portant luminaria in ipsa nocte, sed incensum; non cantant Offertorium, nec Agnus Dei, nec Communionem; sic, inquam, habet Codex: Et interrogavimus nihilominus domnum apostolicum Adrianum, secundum mandata vestra, si in paschali Sabbato debent flecti genua, dum lectiones recitantur. Et ipse respondit hoc debere omnimodis fieri. Cui cum diceremus: Et quomodo sacerdotes vel ministri seu clerus cum stolis et planetis possunt in terram posterni? ille adjecit non debere sacerdotes vel ministros seu clerum stolis prius planetisque vestiri, nisi tunc demum, cum lumen novum introducit ut cereus benedicatur. Percunctati sumus rursum qua hora in sabbato Pentecosten conveniens sit ad lectionum officium ingredi. Qui nobis dixit hora 6 hoc fieri oportere. Huc usque Codex Corbeiensis. Ubi cum requiritur an flecti genua debeant, dum lectiones recitantur in Sabbato paschali, id intelligendum arbitror, non de ipsis lectionibus, sed de Orationibus quae lectionibus interseri solent, praetermissa diaconi admonitione, ut genua flectantur. Sed de his satis.*

XVI. De ordinationibus sacris Ecclesiae Romanae.

Etsi nullas in vigilia Paschae ordinationes a Romanis pontificibus, qui baptismi ritibus aliisque ministeriis tunc occupati erant, antiquitus factas legamus, rerum tamen consequentia exigit ut post baptismum et confirmationem quaedam de sacris ordinationibus, prout in Romana Ecclesia olim fieri solebant, hoc loco observemus. Duos tantum hac de re libellos edimus, contenti alios indicare, qui tum apud Morinum in libro de sacris Ordinationibus, tum apud Menardum nostrum [CIII] in libro Sacramentorum vulgati exstant, praeter editum Ordinem Romanum.

Primi apostolici, inquit Amalarius in lib. II, cap. 1, *semper in Decembrio mense, in quo Nativitas Domini nostri Jesu Christi celebratur, consecrationes ministrabant usque ad Simplicium, qui fuit a beato Petro quadragesimus nonus. Ipse primus sacravit in Februario.* Idem testatur Micrologus ex *Romano Pontificali*, quo nomine librum de gestis Romanorum Pontificum intelligit. Cur potius mense Decembri quam aliis temporibus ordinationes frequentaverint Romani antistites, non facile est definire. Moralem causam affert Amalarius, nimirum ut intimarent *conjungendos propinquius Christi corpori qui per sacrum ministerium provehuntur*. Planior afferri potest causa, quod commodior esset tempestas ad levandum ordinantis et ordinandorum laborem. Nam in aestate aestus passim in Urbe molestissimi sunt, et autumnus feriis vindemialibus occupatus; Quadragesimae vero adventantium peregrinatio non ita conveniebat, quo tempore etiam Romani pontifices eorumque ministri stationibus per singulos dies celebrandis atque scrutiniis baptizandorum occupati erant. Sane inter tot pontifices qui ad finem saeculi noni ordinationes fecerunt, unus Leo secundus in mense Maio ordinationes fecit; et in mense Septembri unam Gregorius Magnus. Alii post Simplicium omnes vel mense Decembri, vel in prima, vel in mediana hebdomada Quadragesimae; nulli (quos quidem sciamus) in sabbato Paschae.

Quo tempore primis saeculis ordinationes celebratae fuerint, docet Leo Magnus in epistola ad Alexandrinum episcopum, quae est epistola XII Editionis Quesnellianae. *Quod ergo a patribus nostris propensiore cura novimus esse servatum, a vobis hoc volumus custodiri, ut non passim diebus omnibus sacerdotalis vel levitica ordinatio celebretur; sed post diem Sabbati ejus noctis quae in prima Sabbati lucescit exordia deligantur, in quibus, his qui consecrandi sunt jejunis, et a jejunantibus sacra Benedictio conferatur. Quod ejusdem observantiae erit, si mane ipso Dominico die, continuato Sabbati jejunio, celebretur; a quo tempore praecedentis noctis initia non recedunt, quam ad diem Resurrectionis, sicut etiam in Pascha Domini declaratur, pertinere non dubium est.* Leo hunc morem probat auctoritate consuetudinis, *quam ex apostolica*, inquit, *novimus venire doctrina*, et sacrae Scripturae, [CIV] scilicet Pauli et Barnabae facto relato ex Actuum XIII. Demum concludit ad hunc modum, *ordinandorum sacerdotum formam servari debere, ut his qui consecrandi sunt nunquam Benedictio, nisi in die Resurrectionis Dominicae tribuatur, cui a vespera Sabbati initium constat ascribi.* Ad hanc epistolam multa notat eruditus Quesnellius: primo Dominicae Resurrectionis nomine intelligi non ipsum festum Paschae, sed quemlibet Dominicum diem, ut etiam apud Gregorium Turonensem episcopum aliosque veteres auctores; secundo, tantum abesse ut Sabbato solum sancto aut Dominica subsequente ministrorum Ecclesiae consecratio tunc fieret, ut potius illa die nunquam facta fuisse videatur propter solemnitatem baptismi, cui conferendo hoc tempus consecratum erat; tertio, quolibet tunc Dominico die celebratas fuisse ordinationes, praemisso ab ordinante ordinandisque jejunio; quarto, hoc jejunium a Sabbato praecedente in matutinum Dominicae tempus quo fiebat ordinatio prorogatum fuisse; quod cum nimis ordinantem ordinandosque fatigaret,

sensim a mane Dominicae ad initia noctis, deinde a noctis exordio ad praecedentis Sabbati vesperam, post a vespera ad meridiem, denique a meridie ad matutinas horas, ut fit hodie, ordinatio retrogrediens tandem revocata sit.

Prima quae quidem nobis relicta est pontificia constitutio, qua ordinationes ad tempora solemniū jejuniorum revocantur, est Gelasii primi in epistola directa episcopis per Lucaniam et Brutios constitutis. *Ordinationes presbyterorum et diaconorum nisi certis temporibus et diebus exerceri non debent, id est quarti mensis jejunio, septimi et decimi, sed etiam quadragesimalis initii ac medianae hebdomadae, et Sabbati jejunio circa vesperam noverit celebrandas.* Tempore Urbani secundi *ad vesperam* etiam ordinationes fiebant, ut patet ex concilio Claromontano, in quo suadetur ut *protrahatur jejunium usque ad vespas, et, si fieri potest, usque ad crastinum, ut magis appareat in die Dominico ordines fieri.* Inde est quod Dominicae quae in solemnia Ordinationum tempora incidunt, omnes vacent propriis Missarum officiis, propterea quod Missa pro ordinandis Dominicae officium et sacrificium suppleret. Consule Micrologi caput 29.

Redeo ad libellos nostros, in quibus multa veniunt observanda. In primis solius acolythi ex minoribus ordinatio diserte exprimitur [CV] in priori libello, quem octavo loco edimus, inscripto *Quomodo in sancta Romana Ecclesia acolythi ordinantur.* Ritus autem ordinandi acolythi ita describitur. *Dum Missa celebrata fuerit, induunt clericum illum planetam, et orarium. Dumque venerit episcopus, aut ipse dominus apostolicus ad communicandum, faciunt eum venire ad se, et porrigit in ulnas ejus sacculum super planetam,* etc. Mirum est quod acolytho ordinando tribuitur planeta et orarium. Sed illud amplius mirandum, quod nulla mentio fiat ostiarii, lectoris et exorcistae; neque etiam in posteriori libello, nisi quod *in schola cantorum* antea nutriti dicuntur ejusmodi pueri, tum papae cubicularii facti, antequam acolythi instituerentur. His fere consentit Siricii papae epistola 1, in qua mentio fit tantum lectoris, acolythi et subdiaconi. *Quicumque itaque se Ecclesiae vovit obsequiis a sua infantia, ante pubertatis annos baptizari et lectorum debet ministerio sociari. Qui ab accessu adolescentiae usque ad vicesimum aetatis annum, si probabiliter vixerit, una tantum uxore contentus, acolythus et subdiaconus esse debet.* Paulo aliter Gelasius in epistola ad episcopos per Lucaniam et Brutios constitutos, ubi post gradus lectoris vel notarii aut defensoris, acolythatum et subdiaconatum memorat, praemissa ostiarii mentione. Verum in Ordine Romano vulgato, et in Codice Vindocinensi, ostiarii, lectoris et exorcistae ordinatio habetur ante acolythatum; imo etiam in Sacramentario Gregoriano. Ex quo apparet quanta sit nostrorum libellorum antiquitas.

Eadem item probatur ex eo quod acolythi ordinantur porrecto, non (ut mox dictis Ordine Romano et Sacramentario notatur) *ceroferario* seu candelabro cum cereo, sed sacculo: nimirum quod ejusmodi sacculos in Missa pontificia tunc gestare solerent acolythi ad excipiendas oblationes consecratas, tum quae in Missa confringebantur ad fidelium communionem, tum quae fermenti nomine ad titulos mittebantur, qua de re superius actum est. Id officii diaconis tribuit Justinus in Apologia prima, ut ad absentes Eucharistiam perferrent.

Ad haec posterior libellus tradit acolythos accepisse *primam Benedictionem ab archidiacono*, quasi dicat eos ab archidiacono fuisse ordinatos. Nam mox subdiaconi ordinatio sequitur, nulla alia acolythi ordinatione memorata.

[CVI] Tum subdit idem libellus, acolythos, *quando et ubi libitum fuerit*, in subdiaconatus officium ordinari; secus de diaconis et presbyteris, qui ordinari non poterant, *nisi in publica ordinatione*, hoc est in solemnibus jejuniorum diebus, qui ordinationibus faciendis assignati sunt. Ex quo intelligitur subdiaconatum per id tempus quo libelli isti in usu erant nondum inter sacros ordines fuisse numeratum. Unde continentiae votum diacono primum tunc praescriptum erat, testante Siricii epistola 1. Caeterum quae de minorum ordinum collatione hic diximus, officere non debent receptae sententiae, quae eam episcopis tribuit ex veteri jure, quando Aurelium et Celerinum lectores a Cypriano (ut de aliis interim sileamus) et ab ejus collegis, qui praesentes aderant, ordinatos ex ejus epistolis resciamus. Sed nos hic nostrorum libellorum specimen exhibemus, absque ullo venerandae antiquitatis praejudicio. Omnes ordines minores memorat synodus Romana sub Silvestro.

Venio ad diaconos, in quibus ordinandis nulla unctio imprimitur, neque in nostris libellis, neque in vulgato Ordine Romano. Itaque ex alterius Ecclesiae ritu Angli hunc ritum acceperant, ut manus diaconi oleo sancto et chrismate ungerentur, adhibitis solemnibus verbis quae in consecratione presbyteri usurpari solent. Hanc quippe unctionem in diaconorum ordinatione praescribit non modo Codex Anglicanus a Menardo laudatus, sed etiam liber Sacramentorum Egberti Eboracensis antistitis, quem modo Ebroicensis in Gallia Ecclesiae esse jam diximus. Gregorius, in synodo Romana, decrevit ut ne diaconi, *quos ad praedicationis eleemosynarumque studium vacare congruebat*, in posterum cantorum officium subirent, dum cantores ipsi ob vocis suavitatem sacris ministeriis adhiberentur. *Unde fit plerumque ut ad sacrum ministerium, dum blanda vox quaeritur, quaeri congrua vita negligatur; et cantor minister Deum moribus stimulet, cum populum vocibus delectat. Qua de re*, inquit, *praesenti decreto constituo ut in sede hac sacri altaris ministri cantare non debeant, solumque evangelicae lectionis officium inter Missarum solemnities exsolvant. Psalmos vero ac reliquas lectiones censeo per subdiaconos, vel, si necessitas exigit, per minores ordines exhiberi.* Ubi obiter adverte subdiaconatum a minoribus distingui ordinibus, tametsi nondum Gregorii tempore inter sacros ordines computaretur. Pro schola cantorum erant septem [CVII] subdiaconi, de quibus superius pag. XVIII.

In presbyterorum ordinatione solet archidiaconi testimonium de ordinandis rogari. Hunc ritum esse antiquissimum testatur Hieronymi epistola 85, ad Evagrium. *Sed dicis: Quomodo Romae ad testimonium diaconi presbyter ordinatur? Quid mihi profers unius urbis consuetudinem?* Ex quo intelligitur hunc morem Ecclesiae Romanae peculiarem fuisse, qui hactenus in Ecclesia Latina perseverat.

De episcoporum ordinatione libelli nostri suppeditant materiam inquirendi, primo, an episcopi quondam ab uno Romano Pontifice, seclusis aliis episcopis, consecrati fuerint; secundo, an qui ex diaconis electi erant ad episcopatum, per saltum, omisso presbyterii gradu, ordinati fuerint.

Ad primum quod attinet, in priori libello nostro praesentes ordinationi dicuntur interesse sacerdotes seu episcopi cum presbyteris, et Benedictionem electo simul cum pontifice impertiri. Sic enim legitur, num. 8: *Prostratus domnus apostolicus cum sacerdotibus et ipso electo in terra ante altare, completa litania surgent, et tunc benedicent eum. Et Benedictione expleta, dat osculum domnus apostolicus, et tenens eum archidiaconus deportat eum, et sic*

dat osculum episcopis et presbyteris. Et tunc jubet eum dominus apostolicus supra omnes episcopos sedere. Verum dubium est, num legi debeat in numero singulari, *et tunc benedicit eum*, scilicet dominus apostolicus. Certe apud Morinum, pag. 326, ubi hic ritus metropolitano accommodatus est, sic habetur: *Surgunt, et benedicit eum.* Haec conjectura ex eo confirmatur, quod in posteriori nostro libello mentio fit unius pontificis manum imponentis, num. 4: *Et canunt litaniam. Et tunc accedit electus propius ad altare subnixo capite. Pontifex vero ponet manum super caput ejus, et dicit unam Orationem in modum Collectae; alteram eo modulamine quo solet contestata cantari, et sedet pontifex in sella sua. Ipse vero electus osculatur pedem ejus, et suscipitur ad pacem, et sic consummatur consecratio illius.* Eadem leguntur in Ordine Romano vulgato, pag. 97. Ubi vides altum esse silentium de aliis episcopis qui consecrationi cooperentur, ac proinde unum Pontificem Romanum absque aliorum episcoporum ministerio ordinationem episcopalem tunc perfecisse.

Favet huic sententiae Fulgentii Ferrandi Breviatio canonum, in cap. 6: *Ut unus episcopus episcopum non ordinet, excepta Ecclesia Romana [CVIII] concilio Zellensi ex epistola papae Sirici.* Hac enim exceptione peculiaris Romano pontifici praerogativa tribuitur, ordinandi scilicet episcopum absque sociis episcopis. At huic loco geminum subesse errorem putat bonae apud eruditos memoriae Joannes Cotelierius, in notis ad Constitutiones apostolorum, pag. 217, nempe quod duo prima decreta epistolae quartae Siricii perperam commiscentur; et quod sedes apostolica primatis seu metropolitana mutatur in sedem apostolicam Romanam, non culpa (ut vir doctus suspicatur) Ferrandi, sed fraude cujusdam recentioris. En Siricii verba: 1° *ut extra conscientiam sedis apostolicae, hoc est primatis, nemo audeat ordinare. Integrum enim iudicium est, quod plurimorum sententia consequitur.* 2° *Ne unus episcopus episcopum ordinare praesumat propter arrogantiam, ne furtivum beneficium praestitum videatur.* In his Siricii verbis revera desideratur ecclesiae Romanae exceptio. Sed quid si Ferrandus, habita sui temporis ratione, hanc de suo apposuit? nam ab ipso Ferrando ascriptam fuisse, non fraude cujusdam recentioris, nos dubitare non sinit antiquissimus Codex Corbeiensis ante annos mille scriptus, continens varia concilia cum Ferrandi Breviatione, in qua totidem verbis, ut in Editis, hic locus reperitur. Non ergo sine fundamento asseri potest Romano pontifici ob principem dignitatem id privilegii concessum, ut solus absque aliis episcopis episcopalem characterem conferret.

Jam vero utrum diaconi ad episcopatum electi per saltum apud Romanos ordinati sint, non levis momenti quaestio est. Partem affirmantem astruere videtur libellus noster prior. Eadem enim ejus qui ex diacono atque illius qui ex presbytero ordinatur consecratio. Nimirum fortasse quia, ut sentit Hieronymus epistola 85, *in episcopo et presbyter continetur.* Hanc sententiam confirmat Photii adversus Romanos ista objectio, cur levitae episcopi fierent, presbyterii gradu non prius accepto. Hanc quidem objectionem ex calumnia oriri dicit Ratramnus, eamque retorquet in adversarios, qui *ex laicis subito lonsis faciebant episcopos contra regulas ecclesiasticas.* At Aeneas Parisiensis episcopus facti veritatem non diffitetur, respondetque *quod forte illi, qui istiusce ordinationis assentiunt, hoc intelligi velint quia qui Benedictione pontificali perfungitur reliquarum Benedictionum honore decoretur, et quod in sublimitate majoris pontificis consistat etiam [CIX] honor minoris sacerdotis.* Tum subdit: *Forsitan autem illi qui de diacono ordinant episcopum praetermissa Benedictione presbyterali, assertioni beati Hieronymi in epistola loquentis ad Titum ex parte concredere videntur, qui officium presbyteri in aliquo comparticipari affirmat ministerio episcopali.* Ex quibus liquet Aeneam admisisse id quod Photius objiciebat, nempe quod tunc *apud Romam*

plerumque diaconus quodam saltu, non percepta presbyterali Benedictione, in episcopum subito consecraretur, quae erat septima objectio Photiana. Hic amplius sese aperit campus exspatiandi in hoc argumentum, sed haec proposito nostro sufficiunt.

Non ab re tamen fuerit observare id quod Alexander II decrevit de quodam clerico qui, subdiaconatus gradu praetermisso, *ad diaconatus et presbyterii honorem cursu praepropero, non ambitiose, sed negligenter conscenderat.* Hac de re cum fuisset consultus, nullum super hac quaestione *praeceptum canonicum se invenisse* respondet; consilium autem dare, sicut Grimoldo Constantiensi episcopo in simili causa responderat: nempe praedictum ordinatum a sacerdotis et levitae officio suspendendum, *donec congruo tempore interesset iis qui ad diaconii benedicendi essent honorem, et cum eis subdiaconatus acciperet Benedictionem;* quae fusius videsis apud Baronium ad annum 1069. Ex quo intelligitur jam longe ante id tempus ejusmodi ordinationes in Ecclesia Romana probatas non fuisse, cum nulla de similibus factis tunc superesset memoria.

XVII. De varia creatione romani pontificis.

Vix ulla res alia tot tantisque mutationibus obnoxia fuit quam Romani pontificis creatio. Hoc argumentum Onufrius Panvinius, vir impense eruditus, libris decem complexus est, eosque Carolo Borromaeo tum cardinali nuncupavit; in quibus varios creandi pontificis modos ad octodecim enumerat: quorum supremus is demum fuit, cum, remotis non modo populi, sed etiam cleri suffragiis, jus creandi pontificis ad solos cardinales translatum est. Totam hanc electionis pontificiae historiam in pauca conferre juvat, quatenus conducere potest ad Romanos ritus explicandos. Atque ut id ordine fiat, sex hujusce electionis periodos distinguere visum est: primam a sancto Petro ad Constantinum Augustum; secundam [CX] a Constantino ad Justinianum; tertiam a Justiniano ad Carolum Magnum; quartam inde ad Formosi creationem; quintam a Formoso ad Ottonem Magnum; sextam denique ab hoc Ottone ad Fredericum Aenobarbum, seu ad Alexandrum tertium papam, cujus tempore et cura electio ad solos cardinales devoluta fuit.

Praeter Clementem, quem a beato Petro successorem designatum memorant, Romani pontificis post Petrum electio penes clerum et coelum fidelium stetit. Mortuo pontifice, statim omnes finitimarum urbium episcopi a presbyteris et diaconis Ecclesiae Romanae de obitu Romani antistitis certiores facti, et ad comitia evocati, congregabantur ad successorem eligendum. Eadem mors etiam ad alias, maxime insigniores, Ecclesias litteris significabatur, cujus rei testes sunt in primis Cypriani quaedam epistolae. Ad haec comitia presbyteri, diaconi, subdiaconi, acolythi cum aliis clericis, reliquusque populus Romanus fidelis, interesse poterant; tuncque, suffragiis suis viva voce collectis, quem e numero presbyterorum diaconorumve praeferebant, is demum electus censebatur pontifex Romanus; et ab episcopo Ostiensi aliisque praesentibus episcopis statim coram omni concilio manuum impositione consecrabatur. Succedebant laudes et acclamationes cleri et populi, qualis fuit illa

confessorum qui, electo Cornelio primum adversi, et Novatiano adhaerentes, demum ad partes Cornelii accesserunt cum his vocibus: *Nos Cornelium episcopum sanctissimae catholicae Ecclesiae electum a Deo omnipotente et Christo domino nostro scimus*. Quae acclamatio legitur in epistola ipsius Cornelii ad Cyprianum, non multum diversa ab ea quae posterioribus saeculis obtinuit, apud Cencium et alios. Hanc electionis formam etiam aliae servabant Ecclesiae, exemplo apostolorum qui, Mathiam in Judae traditoris locum subrogaturi, in frequenti fidelium coetu id executi sunt. Consecratus denique pontifex mox ad apostolicas ecclesias communionis litteras dirigebat, ab eisque vicissim recipiebat: quales Cornelius Cypriano, quales Cyprianus Cornelio misit. Si quae turbae occasione electionis exortae fuissent, eas componere nitebantur alii episcopi, quod praestitit Cyprianus in facto Novatiani contra Cornelium. Ejusmodi epistolas presbyteri, passim vero diaconi et subdiaconi, aliquando etiam acolythi perferebant. Praeter illas litteras communicatorias Cyprianus, [CXI] audita Novatiani factione, alias litteras ab episcopis qui Cornelii electioni interfuerant requisivit; cujus facti inusitati rationem Cornelio reddit his verbis: *Quod autem scripta collegarum nostrorum qui illic ordinationi tuae affuerant desideravimus, non veteres mores obliti novum aliquid quaerebamus. Nam satis erat ut tu te episcopum factum litteris nuntiares, nisi esset ex diverso discrepans factio cui rei sapiendae necessarium duximus ut scribentium nobis inde collegarum nostrorum firma et solida auctoritas pararetur*. Quod idcirco visum est observare, quod primum illud fuerit discidium in Romani Pontificis electione, ac prima proinde adversus schisma consurgens cautela.

Parta Ecclesiae pace, cum invidiosa res etiam paganis coepisset haberi episcopatus Romanus, varias subinde turbas facessivit novi pontificis electio; fatumque est ut in eligendo pontifice cleri populique Romani suffragiis Romanorum imperatorum qui in Occidente rerum potiebantur, primum deinde, iis pulsus, Gothorum regum etiam accederet auctoritas. Non quod ipsi vel imperatores, vel reges, per se electioni interessent, sed quod missos suos Romam, qui nomine suo interessent, dirigerent; aut certe quando in electione dubia duo se pro pontifice gerebant, hi suo nutu quem vellent praeferrent, quod contingit in Damaso et Ursicino, in Bonifacio et Eulalio, in Symmacho et Laurentio. Quanquam qui religiosiores erant imperatores neutrum ex illis duobus probabant, sed qui nova electione esset creatus. Hoc quippe censuit Honorius Augustus, ut ejus ad Bonifacium papam epistola probat, qui Bonifacius cum interpellaverat ut constitueretur ab eo ne in Urbe per ambitum unquam ordinaretur antistes. Porro missi illi id potissimum curabant, *ut in episcopatus electione concordia servaretur Ecclesiae, ne per occasionem seditionis civitas vocaretur in dubium*, quemadmodum loquitur Fl. Basilus ab Odoacro post mortem Simplicii papae missus pro Hilari electione. Huc etiam spectat Symmachi papae decretum, ut in electione *vincat sententia plurimorum, sic tamen ut sacerdotio careat, qui captus promissione, non recto judicio, de electione decreverit*. Haud probabile aliud fuit Bonifacii II constitutum, quo sibi ipse successorem Vigilium deligebat; sed cum a sacerdotibus postea congregatis id fuisset improbatum, idem suum ipsius decretum igne consumpsit. Quales essent [CXII] tunc temporis novi pontificis communicatoriae litterae, testatur epistola Gelasii primi ad universos episcopos per Dardaniam constitutos. Porro in creando tunc pontifice triduum a morte decessoris (quod postea lege cautum est) fuisse exspectatum, probat Symmachi praefecti ad Honorium Augustum relatio de iis quae Zozimo papa mortuo in creatione successoris contigerunt; ubi Eulalius, Bonifacii aemulus, *de exsequiis prioris episcopi a populo et a clericis ad ecclesiam Lateranensem adductus ducitur, ubi per biduum remoratus est, ut exspectaretur dies consuetus quo posset solenniter ordinari*, id est eligi.

Hoc triduum cum in electione Gregorii VII, qui ipsa die mortis Alexandri II creatus est, servatum non fuisset, id postea Benno cardinalis aliique Gregorii adversarii ipsi objecerunt, quod triduum per id tempus nulla lege sancitum fuisse existimat Baronius, qui Bennonis criminationem hoc loco rejicit.

Gothis Italiae ditione a Narse patricio, Justiniani imperatoris duce, omnino exactis, Italiaque cum urbe Roma in orientalis imperii portionem redacta, insignior fuit in electione papae mutatio usque ad Carolum Magnum. De hac mutatione Gregorium Magnum sciscitatus est Secundinus servus Dei inclusus, cui Gregorius respondit in haec verba: *De ordinationibus vero apostolicae sedis pontificum utrum post beatissimum virum Hormidam aliqua sint addita, vestra charitas requirit. Sed usque ad Vigili papae tempora expositas ordinationes praesulum esse cognoscas*, id est publice factas, cum tempore Vigili quaedam occultis ambientium cuniculis factae sint, quas inter ipsa etiam Vigili electio vitio non caruit. Ab eo igitur tempore sic res se habebat. Mortuo pontifice, sedis apostolicae vacantis cura tribus praecipuis cleri ministris committebatur, scilicet archipresbytero, archidiacono, et primicerio notariorum. Ab his quamprimum de morte papae nuntium significatur exarcho, quem Gothis pulsus Ravennae instituerat imperator. Post justa defuncto persoluta, exactumque tridui jejunium, de eligendo pontifice tractabatur. Huic electioni intererant clerus, optimates, populus et milites, hoc est militum stationes, qui ad tutandam adversus Langobardos reliquam Italiae partem Romae potissimum et Ravennae consistebant. De electione mox referebatur ad imperatorem, a quo petebatur expectabaturque factae electionis approbatio. De ea item scribebatur [CXIII] ad exarchum, ad iudices, archiepiscopum, et apocrisarium Ravennae, ut electioni faverent. Post datam ab imperatore approbationem, electus tandem ordinabatur ad confessionem beati Petri, ibique fidem suam profitebatur, moxque fidei suae confessionem ad omnes Ecclesias dirigebat. Haec omnia constant ex libro diurno Romanorum pontificum, cujus formulae ab eo tempore, id est a medio saeculo sexto, in usu esse coeperunt. Porro electus non se gerebat ut pontifex ante confirmationem; quod manifestum est ex epistola ad episcopos et presbyteros Scotiae, apud Bedam relata sub hac inscriptione: *Dilectissimis et sanctissimis fratribus Thomiano, etc., Hilarus archipresbyter et servans locum sanctae sedis apostolicae, Joannes diaconus et in Dei nomine electus, item Joannes primicerius et servans locum sanctae sedis apostolicae, etc.*, ubi Joannes, licet electus in Romanum pontificem, secundo tamen loco inscribitur; nec alii dimittunt titulum qui eis ante electionem competeat, servantium scilicet locum sedis apostolicae. Et tamen hi episcopos *fratrum* vocabulo compellant, quemadmodum Cyprianum Carthaginensem antistitem *presbyteri et diacones Romae fratrem* vocant, in epistola 36 novae Editionis, et in aliis.

Neque vero gratuita erat imperatoris confirmatio, sed sub certa pecuniae pensione, quam Heraclius imperator sustulit sub Agathone papa, privilegio etiam concesso, ut electus pontifex non exspectata imperatoris approbatione posset consecrari, quod Constantinus Heraclii pronepos etiam confirmavit. Vide quae de Adriani primi electione dicta sunt in Musei tomo I.

Postquam vero Carolus Magnus, subacto Desiderio Langobardorum rege, qui Adriano papae infestissimus erat, exarchatum Ravennae atque Umbriae et Piceni partem sedi apostolicae a Pippino concessam eidem asseruisset, Adrianus, teste Anastasio, tanti beneficii memor, Romae synodum CLIII episcoporum convocavit, et cum universa synodo tradidit *Carolo jus*

et potestatem eligendi pontificem, et ordinandi apostolicam sedem, praeter dignitatem patriciatus, quam ei concessit cum investitura episcopatum. Hoc itaque Adriani decreto, quod Gratianus et Ivo retulerunt, statutum est ut is esset verus Romanus pontifex, quem Carolus rex Francorum suiique successores Francorum reges consecrandum elegerent, sive jus [CXIV] eligendi pontificem a clero et populo ad unum regem translatus sit, sive electionis nomine confirmatio intelligatur, eum ad modum quo reges Francorum, qui natalium jure in regnum succedunt, a populo tamen electi non raro dicuntur apud veteres, id est, accepti et agniti. At sive hoc sive alio modo electionis vocabulum accipiat, Carolus Magnus, mortuo Adriano, liberam eligendi successoris facultatem clero et populo reliquit, eandemque libertatem ipse et filius suus Ludovicus augustus in creatione episcoporum singulis ecclesiis asseruerunt, sancito edito, quod ab aliis relatum est. Sed tamen eo pacto haec libertas Ecclesiae Romanae concessa fuit, ut electi pontificis confirmatio et approbatio fieret per imperatores eorumve legatos, in quorum praesentia novi pontificis consecratio fieri solebat. Unde post mortem Gregorii IV, cum Sergius secundus electus fuisset, et non exspectata imperatoris auctoritate ordinatus, *Lotarius filium suum Ludovicum cum Drogone Mediomatricorum episcopo dirigit, acturos ne deinceps decedente apostolico quisquam illic praeter sui iussionem missorumque suorum praesentiam ordinaretur antistes*, ut habetur in Annalibus Bertinianis, ad annum 844, quem locum Baronius si legisset, mitius utique egisset cum Sigeberto, qui idem factum, quanquam alio modo, commemorat. Hic ritus viguit ad Adrianum tertium, qui statuto edito cavit ne deinceps in approbando et ordinando pontifice exspectaretur imperatoris auctoritas. Ex his intelligitur suspectam esse vulgatam Ludovici Pii sanctionem, quae hunc usum remittit, absolutamque eligendi et consecrandi pontificis facultatem clero et populo Romano restituit; quod quidem satis confutat Stephani IV decretum, statuentis ut electus *praesentibus legatis imperialibus* consecratur.

Post Adrianum tertium tumultuaria fuit passim papae electio, usque ad principatum Ottonis Magni qui in electione pontificia summam sibi suisque posteris auctoritatem attribuit. Petrus Damiani, Alexandro secundo pontifice, ait in lib. I, epistola 20, electionem illam *per episcoporum cardinalium fieri debere principale iudicium*, ita ut *secundo loco jure praebeat clerus assensum, tertio popularis favor attollat applausum; sicque suspendendam esse causam, usquedum regiae celsitudinis consulatur auctoritas, nisi periculum fortassis immineat quod rem quantocius accelerare compellat*. Quot turbas excitaverit sub Gregorio VII [CXV] ejusque successoribus haec imperatorum auctoritas, nemini ignotum est. Tandem post multas ac diuturnas altercationes evicit Alexander tertius, ut a solis cardinalibus (quod Nicolaus II jam statuerat, sed obtinere nequiverat) Pontifex eligeretur, ita ut ex tribus duae partes in unum conspirarent. Nec difficile fuit Alexandro clerum remove ab hac electione, assumptis in ordinem cardinalium qui inter clericos praecipui erant, vel eorum officiis penitus extinctis. Ita cardinales creati sunt prior seu archipresbyter Lateranensis, sancti Petri et sanctae Mariae Majoris archipresbyteri; sancti Pauli, et sancti Laurentii extra muros abbates. Additi ad hos etiam septem Urbis episcopi, totidemque Ecclesiae Romanae praecipui officiales, ut primicerius, et secundicerius, protoscrinarius, saccellarius, arcarius, adminiculator, et primicerius defensorum, quorum munera vel omnino antiquata, vel mutatis nominibus intra cardinalium collegium inclusa sunt. Sublatis igitur vel auctis cleri capitibus, facile fuit ut vulgus clericorum hoc electionis jure privaretur. Atqui clero decedente, non aegre etiam populus antiquo jure cessit. Haec fere Onufrius. Quod non ita intelligendum, quasi sub Alexandro tertio primum cardinalium dignitas ad hunc auctoritatis apicem provecta sit, sed quod aucta in hunc modum dignitas clero et populo jus suum facile ademerit. Sane

Petrus Damiani, in epistola mox laudata, sic extollit cardinales episcopos, *qui Romanum pontificem principaliter eligebant, ut non modo quorumlibet episcoporum, sed et patriarcharum atque primatum jura transcendere* asserat. Et quidem jam inde a tempore Gregorii VII praecipuas cardinalium in Romani pontificis creatione fuisse partes colligitur ex formula juramenti Henrici patriarchae Aquileiensis electi, qui Gregorio fidem suam pollicetur, ejusque successoribus, *qui per meliores cardinales intraverint*, apud Baronium, ad annum 1079. Quanquam ipsius Gregorii electioni non modo cardinales, sed caeteri etiam clerici, *acolythi, subdiaconi, diaconi, presbyteri interfuerunt, praesentibus etiam abbatibus et monachis, consentientibus turbis utriusque sexus, et acclamantibus*. Denique, ut paucis absolvamus, sub Gregorio X institutum est conclave cardinalium ad novi pontificis electionem; triplexque electionis modus, qui deinceps obtinuit, adinventus, scilicet per viam scrutinii, compromissi, vel Spiritus sancti, quae omnia in libris nostris [CXVI] fuse explicantur, maxime in libellis XIII et XIV.

XVIII. *Ritus in consecratione pontificis olim servati.*

Electioni pontificis succedit ejusdem institutio, quae duabus rebus peragitur, ordinatione videlicet, ac inthronizatione. Ordinatio in Vaticana [sancti Petri basilica, inthronizatio in Lateranensi fieri consuevit. In his non constans ordo. Nam etsi inthronizationem consecratio saepius praecedere solebat; nonnunquam tamen inthronizatio praemittebatur, quemadmodum ex mox dicendis constabit. Quinam ritus cum in inthronizatione, tum in ordinatione ante saeculum XI observati sint, ex Anastasio et ex Ordinis Romani libellis discimus.

In Cononis creatione, quae anno 686 contigit, haec Anastasius commemorat: «*Cononem sacerdotes et clerus* unanimiter apud Lateranum elegerunt. Mox *omnes iudices una cum primatibus exercitus, ad ejus salutationem venientes, in ejus laudes acclamaverunt. Videns exercitus unanimitatem cleri et populi*, electioni factae *consenserunt, atque in ejus decreto cum eisdem subscripserunt*. Demum iidem una cum clero et populo, *missos suos ad exarchum, ut mos erat, direxerunt.*» Electio itaque primo fiebat per clerum, deinde salutatio et acclamatio per iudices et primates. Sequebatur consensus exercitus; omnium denique subscriptio in decreto, quod ad exarchum et ad imperatorem mittebatur. Addit Anastasius in creatione Stephani tertii, quae in ecclesia beatae Mariae ad Praesepe facta est, «Stephanum inde in basilicam Salvatoris, quae appellatur Constantiniana, deportatum; atque intus inductum in patriarchium, *juxta morem inthronizatum fuisse.*»

Quaenam fuerit novo pontifici facta salutatio, signantius explicat idem auctor, ubi de Valentini electione agit in palatio Lateranensi facta. Electus *condignis gloriae laudibus et honoris amplitudine ad Lateranense patriarchium deductus* memoratur, *et in pontificali positus throno*, ejusque pedes *omnis Romanorum senatus osculatus est*, quod etiam in Leone IV servatum *juxta morem antiquum*. Id vero *salutationis* nomine appellat Anastasius.

Postero die facta est Valentini consecratio in basilica sancti Petri, ut idem tradit; atque adeo inthronizatio consecrationem praecessit, uti etiam in Benedicto tertio.

[CXVII] Quo ritu celebrata sit ejusdem Valentini consecratio, tradit idem auctor his verbis: *Ejus consecrationis die sereno jam illucescente, cum lumine jam dictum antistitem ad beati Petri apostolorum principis ecclesiam omnes pariter Romani a palatio deducunt, Majestate divina auxiliante, in alto throno summum consecrare pontificem. Qui mox almificae sedis culmina scandens beati Petri apostoli et coelestis regni clavigeri, divinis Deo laudibus et sacrificiis pie oblatis, amplo et magnifico Romanorum coetu ad palatium, scilicet Lateranense, cum ingenti gaudio remeavit atque lautissimis dapibus sumptis, multis et diversis munerum donis sacram plebem et senatum populumque Romanum opime ditavit.* Tunc ergo hi erant consecrationis ritus, nempe ipsa novi pontificis consecratio ad sanctum Petrum; impositio ejusdem in sedem sancti Petri; oblatio sacrificii per novum pontificem; convivium; munera in senatum et populum erogata, quae *presbyteria* vulgari nomine appellabant.

Antiquum illum ritum consecrandi pontificis fusius explicant Ordo Romanus et liber Diurnus Romanorum pontificum. *Psallunt secundum consuetudinem* (id est, canunt Psalmum illum qui, praemissa ad Introitum Antiphona, decantari solebat). *Procedit electus de secretario cum cereostatis septem, et venit ad confessionem* (nimirum sancti Petri). *Et post litaniam* (id est dicto minimum novies *Kyrie eleison* et *Christe eleison*) *ascendunt ad sedem simul episcopi et presbyteri.* Tunc episcopus Albanensis dat Orationem primam super pontificem, Adesto supplicationib. nost. Deinde episcopus Portuensis dat Orationem secundam, Propitiare, Domine, suppl. nost. Postmodum adducuntur Evangelia, et aperiuntur, et tenentur super caput electi a diaconibus. Tunc episcopus Ostiensis consecrat pontificem ita, Deus bonorum omnium, in qua Oratione haec addi debent ad locum, Et idcirco famulo tuo N., etc. Post hoc archidiaconus annectit ei pallium. Deinde ascendit ad sedem, et dat pacem omnibus sacerdotibus, et dicit Gloria in excelsis Deo.

In consecratione episcopi, non a diaconis, sed ab episcopis duobus tenentur Evangelia super caput electi, caeteris qui adsunt episcopis manus super caput ejus imponentibus; quod non haberi in auctoritate veteri, neque nova, sed neque in Romana traditione asserit vulgatus Alcuinus, quanquam id diserte praescribit Sacramentarium Gregorianum. Nihil tamen ejusmodi [CXVIII] legitur in duobus libellis nostris, in quibus quaedam praeter jam dicta in ordinatione pontificis observare licet, quae referre non est necesse, cum hic ad manum habeantur. Innocentius tertius unum addit, quod *solus pontifex Romanus (qui ante hymnum angelicum consecratur, et postmodum ipse Missarum solemnias incipit et perficit consecratus) in die consecrationis suae valeat ordines celebrare*, quod Paschalem secundum praestitisse inferius videbimus.

Hoc in loco triplex quaestio sese offert: prima, an soli Ostiensi episcopo aliquando tributum sit ut, seclusis aliis episcopis, pontificem consecraret, quod ante Leonem secundum usu venisse Sigonius scribit, ad annum 682; secunda, an is qui ex diacono electus erat ad pontificatum, omisso presbyterii gradu, mox pontifex ordinaretur, quod in episcopis a Romano pontifice consecratis factum superius probavimus; tertia denique, an in Pontificis inthronizatione ulla sit ante saeculum XI mentio sedis illius quam vulgus *stercorariam* vocat.

Primam quaestionem contra Sigonium definit alter e duobus libellis nostris, qui de ordinatione agunt, in quo, uti in Ordine Romano, trium episcoporum mentio in pontificis ordinatione habetur. *Et accedit unus episcopus, et dat Orationem super eum, et recedit, et alter similiter. Accedit tertius, et consecrat illum.* Atqui hic libellus haud dubie scriptus est ante pontificatum Leonis II, cujus ordinatio si attente, prout in Gestis pontificum descripta est consideretur, inde etiam idoneum contra Sigonium elicietur argumentum. *Qui supra scriptus sanctissimus vir ordinatus est a tribus episcopis, id est Andrea Ostiensi, Joanne Portuensi, et Placentino Veliterniensi, pro eo quod Albanensis Ecclesia episcoporum minime habuit.* Ubi cum rationem reddit auctor, quod pro Albanensis episcopo, cujus sedes vacabat, suffectus sit Veliterniensis, id argumento est morem antea fuisse ut cum Ostiensi et Portuensi episcopis, Albanensis etiam ordinationi Romani pontificis ministraret. Certe ordinationes episcoporum a tribus episcopis, etiam ante Nicaenum concilium, Romae factas fuisse colligimus ex facto Novati, qui accitos Romam tres episcopos temulentos, hora decima inclusos, adumbrata quadam et inani manuum impositione, episcopatum sibi tradere coegit, scribente Cornelio papa in epistola ad Fabianum Antiochenum, apud Eusebium, [CXIX] in lib. VI, cap. 43, unico contentus quidem futurus, si unus ad consecrandum Romanum antistitem tunc suffecisset. Sigonium fortasse in errorem induxit Augustini male intellecta auctoritas, scribentis in Breviculo collationis contra Donatistas moris esse ut Romanum pontificem ordinet, *non aliquis episcopus metropolitanus, sed de proximo Ostiensis episcopus.* Quod non ita accipiendum, quasi hic solus fuerit, sed praecipuus Romani pontificis vice metropolitani consecrator. Nescio an aliquid lucis huic quaestioni afferri possit ex facto Eulalii, qui post Zozimi obitum de pontificatu cum Bonifacio contendit. Is quippe, ut in litteris cleri Romani ad Honorium Augustum legitur, *circumventis paucissimis presbyteris, exhibito etiam cum aliis Ostiensi episcopo, in locum sibi non debitum, incustodito religionis ordine, per ambitum proruit.* Ubi cum audis Ostiensem episcopum *cum aliis* accitum fuisse ad Eulalium ordinandum, alios episcopos ejus ordinationi cooperatos fuisse vero proximum est. Haec de prima quaestione.

Quae de episcoporum ordinatione per saltum in superiori capite praemisimus, quoddam secundae quaestionis praejudicium est, Romanae sedis electum, si quando ex diaconis creabatur, praetermisso presbyteri gradu, pontificem fuisse ordinatum. Id autem conjicitur ex altero libello nostro, in quo, ubi de pontificis electione mentio fit, haec leguntur: *Eligitur unus de cardinalibus, de qualicunque titulo fuerit, tantum ut a praecessore sit pontifice ordinatus, aut presbyter aut diaconus, nam episcopus esse non poterit.* At vero in ejusdem electi consecratione nullum est discrimen electi diaconi aut presbyteri, sed una eademque pro utroque praescribitur ordinatio. Hanc conjecturam roborat exemplum Constantini contra Stephanum III, aliis IV, pro pontifice se gerentis, qui cum ex laico a factiosis electus fuisset, a Gregorio episcopo Praenestino primum clericus, deinde altero die subdiaconus atque diaconus, ac demum adveniente die dominico *pontifex ab eodem Georgio et aliis duobus episcopis, Eustratio Albanensi, et Citonato Portuensi, consecratus est,* ut tradit Anastasius, nulla presbyterii commemoratione facta.

Quod si quis intrusi pontificis exemplo minus legitime hoc demonstrari posse existimet, duo alia afferimus legitimorum pontificum exempla, Valentini et Nicolai I, quorum ille ex [CXX] archidiacono, hic ex diacono electus, absque alia ordinatione pontifices creati sunt, quod ex Anastasio manifestum est. Valentinus quippe *statim a sua electione condignis gloriae laudibus ad Lateranense patriarchium deductus et in pontificali est positus*

throno. Deinde ejus consecrationis die illucescente, eundem ad beati Petri ecclesiam omnes pariter Romani a palatio deducentes, in alto throno summum consecraverunt pontificem; qui mox culmina scandens beati Petri, sacrificiis pie oblatis, ad palatium remeavit. Nicolaus vero, ubi apud Lateranensem basilicam apostolico solio impositus fuit, postmodum in basilicam beati Petri deductus, praesente Caesare consecratus est, apostolicaque sublimatus in sede factus est pontifex, et Missarum solemniter super sacratissimum corpus apostoli celebravit. Vides utrobique nullam collati presbyteratus factam mentionem.

Quo vero tempore mos iste mutatus sit, non satis exploratum habetur. Jam contrarius ritus invaluerat saeculo undecimo, quo tempore Hildebrandus archidiaconus, post Alexandri II obitum electus, *infra hebdomadam Pentecostes in presbyterium ordinatus est, et in natali apostolorum in Romanum pontificem consecratus.* Unde sub initia saeculi duodecimi Gelasius secundus, ex diacono item electus, non ante pontifex consecratus fuit quam presbyter ordinatus. Rem narrat testis oculatus, nomine Pandulfus, in libro de Romanis pontificibus. Qui Pandulfus, narrato electi in portum Cajetanum adventu multorumque ad eum episcoporum accessu, haec subdit: *In quorum praesentia idem dominus papa per manus Lamberti Ostiensis, Petri Portuensis, et Vitalis Albanensis episcoporum, cooperantibus archiepiscopis et episcopis multis, assistentibus aliis viris religiosis, et cum Guilielmo duce Apuliae Roberto principe Capuano, Richardo de Aquila, aliisque baronibus plurimis, qui tunc ei omnes fidelitatem fecerunt, existente clero ac populo infinito, sancto dictante Spiritu, et effectus est presbyter, et in papam Gelasius infra Kalendas Martii consecratus, ubi Petrum Rufum diaconem cardinalem, Baronem subdiaconum, et me Pandulfum ostiarium, qui haec scripsi, in lectorem et exorcistam promovit, et plures alios in minoribus gradibus ordinavit.* Ex his manifestum est Gelasium (quod de Gregorio etiam modo notabamus) seorsim accepisse sacerdotii gradum ante pontificatum, atque ita tempore intermedio Nicolaum primum inter et Gregorium VII ordinationem per saltum [CXXI] abrogatam fuisse in Ecclesia Romana. Id porro veri simile est contigisse occasione Photii objectionum, quarum una erat quod Romani per saltum episcopos ordinarent. Ex superiori autem Pandulfi testimonio probatur id quod ex Innocentio III superius observatum, nempe Romanum pontificem ipso die suae consecrationis Ordines contulisse.

Superest investigandum quo tempore sedis illius lapideae, quam vulgus *stercorariam* vocat, usus coeperit, quoque tempore desierit. Qui istius sedis originem ad pseudopapissam Joannam referunt, facile ex hoc revincuntur, quod nulla ejusmodi sedis mentio ante saeculum duodecesimum facta invenitur. Quod ut melius intelligatur, notare juvat hunc morem ab aliquot saeculis in novorum pontificum institutione observari solitum, ut electus, in ecclesiam Lateranensem introductus, primo in throno pontificali, qui in apside illius basilicae antebac exstabat, primo collocaretur ubi *omnes episcopos et cardinales*, ut loquitur Cencius, *ad osculum* admittebat; deinde *ad sedem lapideam, quae dicitur stercoraria*, in porticu ejusdem basilicae inter duas fores existentem, adduceretur, in eaque sederet, cum interim caneretur hic versiculus ex Psalmo CXII: *Suscitat de pulvere egenum, et de stercore erigit pauperem.* Postea perductus ad capellam sancti Silvestri prope Lateranense palatium, ubi duae erant sedes pertusae porphyreticae, primo sederet ab dextram in una ex illis sedibus, tumque claves basilicae a priore sancti Laurentii acciperet in signum regiminis et correctionis; demum, ad sinistram in altera positus, easdem claves eidem priori restitueret. Haec ex libro Cenci hic edito strictim referre visum est, ut omnes intelligant sedem illam quae stercoraria dicta est non ita fuisse appellatam, quasi esset perforata (neque enim pertusa

erat, uti oculis ipsi probavimus), sed quod pontifice in ea stante haec Psalmi CXII verba canerentur, *et de stercore erigit pauperem*. Haec sedes ex marmore constat, aliae vero duae ex porphyrite, supersuntque omnes cum supervacanea supellectile rejectae in peristyllo Lateranensi, ut in Itinere Italico diximus.

Harum sedium qui meminerit inveni neminem ante Pandulfum supra laudatum. Nam in creatione pontificum qui post Leonem IV (cui pseudopapissam illam successisse fabulantur) electi sunt, omnes *in solio patriarchali*, intra basilicam posito, collocati perhibentur, non vero in istis sedibus, [CXXII] quae extra basilicam positae erant. Sic Benedictum tertium, Leonis successorem, electores in patriarchium Lateranense perducentes, *pontificali solio, ut mos est pontificum, canaque consuetudo demonstrat, posuerunt*. Ex quo intelligitur nihildum novatum fuisse. Idem contigit in Nicolao primo, quem *in patriarchium Lateranense introduxerunt, apostolicoque solio posuerunt*. Primus, ut mox dicebam, Pandulfus istarum sedium mentionem facit in Paschale secundo, cujus creationem hoc modo commemorat: *Sic eo diu renitente, a primiscriniis et scribis regionariis mutato nomine sibi acclamatum est responsumque: Paschalem papam sanctus Petrus elegit. His aliisque laudibus solemniter peractis, chlamyde coccinea induitur a patribus, et tiara capiti ejus imposita, comitante turba cum cantu, Lateranum vectus, ante eam porticum quae ducit ab australi plaga ad basilicam Salvatoris, quam Constantinianam dicunt, adducitur. Equo descendit, locaturque in sede quae ibidem est, deinde in patriarchali. Ascendensque palatium, ad duas curules devenit. Hic balteo succingitur cum septem exinde pendentibus clavibus, et septem sigillis; ex quo sciat se secundum septiformem Spiritus sancti gratiam, sanctarum Ecclesiarum, quibus Deo auctore praeest, regimini, in claudendo aperiendoque, tanta ratione providere debere, quanta solemnitate id quod intenditur operatur. Et locatus in utrisque, data sibi ferula in manum, per caetera palatii loca solis pontificibus Romanis destinata, jam dominus, vel sedens, vel transiens, electionis modum implevit. Die altero, mense 6, die 14, primo consecrandus in pontificem, consecraturique pontificem pontifices, cum frequentia populi plebisque, basilicam beati Petri invadunt, etc.* Haec modo ad propositum sufficiunt, in quibus multa occurrunt animadvertenda.

Primo, chlamys coccinea electo pontifici cum tiara tunc imposita est, cujus ritus idem auctor in Callisto secundo et Honorio item secundo meminit; et ante eum Petrus Damiani, in lib. I, epistola 20, Cadaloum antipapam alloquens: *Habes nunc forsitan mitram, habes juxta morem Romani pontificis rubram cappam*; quo in habitu papa depictus exhibere solet in praeclaro chartario Casauriensi, quod in bibliotheca regia servatur.

Deinde pontifex, Lateranum equo vectus, ad portam australem, quae primaria est, equo descendens, locatus fuit in sede quae ibidem erat, deinde in patriarchali. Ubi vides sedem illam [CXXIII] quae in porticu basilicae Lateranensis exstabat, distinguere a patriarchali solio quod sub apside basilicae positum diximus.

Ad haec electus deductus est ad palatium Lateranense, pervenitque *ad duas curules*, in quibus vicissim sedit, accepitque balteum cum septem clavibus totidemque sigillis, Hae sunt duae sedes illae porphyreticae, et quidem pertusae, quas vidimus in claustro canonicorum Lateranensium cum praedicta sede stercoraria, quo nomine Cencius primus usus invenitur. Idem Pandulfus in Honorio secundo, nulla hujus sedis mentione facta, tradit pontificem electum *in syrnis quae ante ecclesiam beati Silvestri sitae sunt* compositum fuisse, quo

vocabulo Pandulfus duas illas sedes porphyreticas significat. Eundem ritum fuse describit in vita Coelestini quinti Jacobus cardinalis, ubi agit de coronatione Bonifacii VIII. Ad haec in epistola Pilei de Prata, archiepiscopi Ravennatis et cardinalis, ad Ludovicum Flandriae comitem, quae epistola exstat in Spicilegii tomo IV, agitque de electione Urbani VI, post ejus coronationem in Vaticana basilica factam, *ubi omnes diaconos cardinales sua manu pretioso corpore et sanguine Christi communicavit* de more, legitur eum cum Processione solemnii conductum fuisse ad Lateranensem ecclesiam, *ibique in sedibus ordinatis secundum formam Romanae Ecclesiae inthronizatum*.

Ex his intelligi par est praedictarum sedium usum longe ante natam, auctore Martino Polono, pseudopapissae fabulam in creatione pontificis invectum fuisse tametsi hujusce ritus causa ignoretur. Porro idem ritus perseveravit ad Leonem X, qui, pro more vectus Lateranum, *sedet in sedella apud portam ecclesiae jacente ad latus dexterum*, ut Paris de Crassis in ejus diario scribit. *Postea itum est ad capellam sancti Silvestri. Et primo sedens, quasi jacens, papa accepit priore canonicorum claves deinde ferulam. Et deinde illico papa surgens ivit ad aliam sedem, et jacuit; accepitque ab eodem priore canonicorum cingulum rubeum cum bursa, in qua sunt duodecim lapides vitrei, qui etiam nunc ostenduntur; et statim papa surgens censignat ferulam et claves eidem priori; cingulum vero retinet, donec acceptam pecuniam argenteam de manu vel gremio camerarii ter projicit, dicens: Dispersit, dedit pauperibus, etc. Et mox deponit cingulum cum bursa, et vadit ad capellam Salvatoris.* [CXXIV] Hactenus Paridis diarium.

In his Paridis verbis quaedam occurrunt paulo diversa a Pandulfi narratione. Hic enim mentionem facit de balteo cum septem clavibus totidemque sigillis; ille vero cum balteo conjungit bursam, in qua duodecim lapilli erant. Paridi consentit Censius, qui ait electum cingi zona rubea de serico, *in qua dependet bursa purpurea, in qua sunt duodecim sigilla pretiosorum lapidum, et muscus*. Eadem metrice reddit Jacobus cardinalis, ubi de coronatione

			Bonifacii		VIII.
.	.	.	Zonaque	Pater	succingitur
Ad	quam	purpurea	bursa	est	illic,
Bis	senos	referens	pretiosos,	sculpta	lapillos
Et	muscum,	quae	magna	notant	sigilla,
				praesagia,	magna.

Sed tandem totus ille sedium ritus penitus abolitus est post Leonem X, cum Romanos fabulae tam male inventae quam facile creditae pudere coepit, cujus ritus origo hanc fabulam uno vel altero saeculo praecessit.

Opportune hoc loco addi potest id quod legitur in *Criminationibus Graecorum adversus Latinos*, tomo III Monument. Graec. Cotelierianorum, pag. 498, art. 16.

«Successor mortui papae hoc modo constituitur. Eligunt eum qui eorum faciunt synodum, et viventem ad mortuum corpus adducunt, sumptamque manum illius qui sensu caret collo sentientis imponunt, hocque arbitrantur esse successoris unctionem et consecrationem. Atque is primus mox pro funere defuncti qui eum unxit sacrum facit, ac deinceps, tanquam optime unctus, strenue pontificalia munia obit.»

Verum hanc criminationem falsam esse, et ex facto ecclesiae Alexandrinae desumptam facile est cuivis aestimare.

De ornamentis pontificalibus passim agitur in libellis nostris, quorum antiquissimus est Ordo Romanus, qui hic ordine quintus. *Caeterum cambuta seu baculo pastoralis non utuntur summi pontifices, nec episcopi cardinales in Romana curia*, ut notat Jacobus Gaietanus in Ordinarii sui cap. 48.

Nec ab re erit adnotare in antiquioribus nostris libris pontificem, non *domini*, sed *domni* vocabulo solitum insigniri. Quod etiam Petri Damiani tempore usu venisse probat hic ejus versus de Alexandro secundo et Hildebrando tum archidiacono, quem, quia plurimum auctoritate pollebat apud pontificem, ipsius pontificis *dominum* appellat. *Plus domino papae quam domno servio papae*.

Hinc est quod passim *domni* vocabulum, ubi de pontifice agitur, retinuimus pro veteri more, qui etiam ad sanctos olim transferebatur.

Porro ad stationes, quas jejunii diebus frequentabant pontifices, non raro excalceati procedebant; in aliis vero solemnioribus pompis equo albo vehi solebant. Ad quem locum referri potest id quod Gregorius Magnus ad Petrum Siciliae subdiaconum scribit in lib. XII, epistola 30: *Praeterea unum nobis caballum miserum, et quinque bonos asinos transmisisti. Caballum illum sedere non possum, quia miser est; illos autem bonos sedere non possum, quia asini sunt. Sed petimus ut si nos continere, [CXXV] id est contentum reddere, disponitis, aliquid nobis condignum deferatis*. Et id certe exigit pontificia dignitas.

XIX. Expenditur locus Socratis scholastici de praetermissis mysteriis sacris in Sabbatis apud Romanos, ubi de hebdomada et Dominica mediana, atque de variis ritibus qui strictim exponuntur.

Postquam ea quae ad triduum ante Pascha, adeoque ad Ordinationes sacras pertinent, fuse exposuimus, nunc quidam ritus, qui aliis temporibus occurrunt, paucis praestringendi sunt, ut ad Rituales libros nostros magis parati et expediti accedamus.

Et primo quidem sese offert Socratis scholastici locus ex lib. V, cap. 22, ubi ait, «cum omnes ubique terrarum ecclesiae per singulas hebdomadas die Sabbati sacra mysteria celebrarent, Alexandrinos tamen et Romanos, vetustam quamdam traditionem praeferentes, id facere detractasse.» Id non magis vero consentaneum videtur, quam quod eodem in loco idem auctor de Quadragesima affirmat, «eos qui Romae sunt, tres tantum continuas hebdomadas

ante Pascha, exceptis Sabbato et Dominico die, jejunare.» Nam Romanos sex ante Pascha hebdomadis tum jejunasse certum est ex Cassiano, et ex Leone Magno, Socrati aequalibus tempore, sed auctoribus superioribus; nec minus exploratum est apud Romanos veteres Sabbati in Quadragesima jejunium, imo et per totum annum, ut probat eruditus Quesnellius in Dissertatione sexta ad sanctum Leonem.

Ejusdem generis erratum esse quod de sacris mysteriis in Sabbatis apud Romanos praetermissis scribit Socrates, mihi prorsus persuasum est. Primo nullum hujusce rei vestigium apparet apud vetustos auctores. Imo in antiquissimis Codicibus liturgicis Missae propriae in Quadragesimae Sabbatis, uno aut altero excepto propter peculiare rationes, assignantur. Sic in Sacramentario Gelasiano, sic in Gregoriano, sic in libro Comitum, capitula epistolarum et evangeliorum in totum annum continente, qui Hieronymo licet falso tribuitur, antiquissimi tamen auctoris indubie est. Deinde haec Socratis opinio cum alia ejusdem videtur pugnare, cum dicit Romanos in Quadragesima tribus tantum hebdomadis jejunasse, exceptis [CXXVI] Sabbato et Dominico die. Nam haec a jejunio Sabbati exceptio quamdam importat solemnitatem, quae sacris utique mysteriis celebranda erat. Ad haec Innocentius I, in epistola ad Decentium, excipit unum Sabbati sancti diem a celebratione mysteriorum, ob peculiarem rationem, quae perperam adduceretur, si aliis etiam totius anni Sabbatis ab iisdem mysteriis cessatum fuisset.

Unde vero errandi occasionem hausit Socrates? Fortasse ex epistola Innocentii I ad Decentium, quam videre potuit, male intellecta. In ea enim pontifex rationem reddens quare in Sabbato sancto, uti et in Parasceve, sit jejunandum, ait id factum esse ob moerorem apostolorum, qui per biduum illud jejuni permanserint. *Quod utique non dubium est*, inquit, *in tantum eos jejunasse biduo memorato, ut traditio Ecclesiae habeat isto biduo Sacramenta penitus non celebrari*. Tum subdit: *Quae utique forma per singulas tenenda est hebdomadas, propter id quod commemoratio diei illius semper est celebranda*. Haec postrema verba facile in errorem inducere possunt lectorem incautum, quasi Innocentius non modo jejunium, sed etiam a mysteriis cessationem singulis anni Sabbatis assignare velit, tametsi de solio jejunio sit intelligendus, quod jejunium singulis per annum Sabbatis apud Romanos fuisse observatum, ex Augustino, Leone Magno aliisque auctoribus apud Quesnellium relatis, manifestum est.

De jejunio feriae quintae in Quadragesima apud ipsos Romanos major est difficultas. Nam si vulgatis pontificum Actis fidem habemus, Miltiades papa constituit ut nullus in Dominica, nec in quinta feria Quadragesimae, jejunaret. *Unde*, infert Micrologus in cap. 50, *sanctus Gregorius in dispositione officiorum quintam feriam infra Quadragesimam vacantem dimisit, ut, quia festiva erat sicut Dominica, etiam officio dominicali honoraretur. Sed quia eadem feria jejuniis postmodum applicata est, ut reliquae, Gregorius junior, nempe secundus, statuit esse solemnem, officiis undecunque collectis, et maxime ex aestivalibus Dominicis. Unde et Antiphonae ex Dominicalibus Evangeliiis quintis feriis adhuc ascriptae reperiuntur*, etc.

Et quoniam in hunc locum Quadragesimae mentio recurrit, paucis agendum videtur de hebdomada *mediana*, quae quartam Quadragesimae Dominicam proxime subsequitur, deque [CXXVII] Dominica Passionis, quam *sedes apostolica medianam voluit nuncupari*, ut in libellis nostris legitur. Hujus appellationis originem inquirens vir clarissimus Henricus

Valesius, in Socratis lib. V, cap. 22, inde argumentum deducit ad confirmandam Socratis opinionem, Romanos tribus tantum hebdomadis ante Pascha jejunasse in Quadragesima; nec aliam causam cur Dominica de Passione *mediana* dicta sit se invenire ait, *quam quod ex tribus hebdomadis quibus Romani in Quadragesima jejunabant haec erat secunda Dominica*, ac proinde media seu *mediana*. Verum, pace magni viri dixerim, haec ratio admitti non potest, tum quia sex hebdomadis ante Pascha Romanos tum jejunasse constat, ex Leone Magno et Cassiano, tum quia hebdomada Dominicam Passionis praecedens, quae in Socratis sententia fuisset Romanae Quadragesimae prima, aequae *mediana* dicta est ab antiquis, ut a Pelagio papa I apud Holstenium in Collectione Romana: *Veniente mediana septimana Paschae unumquemque per officia quae praediximus promovere non differas*; et ante eum a Gelasio I, in epistola 9, cap. 11. *Ordinationes etiam presbyterorum et diaconorum, nisi certis temporibus et diebus, exercere non debent, id est quarti mensis jejunio, septimi et decimi; sed et etiam Quadragesimalis initii ac medianae Quadragesimae die Sabbati jejunio circa vesperam noverint celebrandas*. Ubi vides quadragesimalis initii Sabbatum distinguere a Sabbato Quadragesimae medianae, quod alias unum idemque fuisset in Socratis sententia. Cur ego, inquis, dicta est hebdomada quarta Quadragesimae *mediana*, eodemque vocabulo designata Dominica Passionis? Hanc opinor ob causam, quod cum sex Quadragesimae hebdomades in duas partes aequales dividi possint, prima secundae partis hebdomada dici potest *mediana*, quasi prima post mediam Quadragesimam; et quia Quadragesimae caput a feria secunda incipiebat, Dominica Passionis hebdomadam medianam subsequens itidem *mediana* vocabatur.

1. Sed his omissis ut ad alios quosdam ritus procedamus, in primis notanda occurrunt in Ordine Romano bibliothecae Vallicellanae et Sanctigallensis haec verba de legendis passionibus sanctorum: *Passiones sanctorum vel gesta ipsorum usque ad Adriani tempora tantummodo ibi legebantur, ubi ecclesia ipsius sancti vel titulus erat. Ipse vero a tempore suo rennuere, id est mutare, jussit, et in ecclesia sancti Petri legendas esse [CXXVIII] constituit*. Itaque ante Adrianum primum passiones sanctorum non legebantur in basilica Vaticana, nec etiam in Lateranensi; idque de tempore Gelasii primi patet ex ejus decreto de canone librorum sacrorum. Vide Thomasii Antiphonalia pag. 495.

2. Idem auctor ibidem observat, pag. 12, *Ecclesiam Romanam antiquitus non admisisse hymnos in divinis officiis*. Idque manifestum est tum ex Amalarii Supplemento, tum ex libris Benedicti canonici et Cencii camerarii hic editis, ex quibus apparet hunc morem ad saeculum XII perseverasse. Eundem ferme retinuerunt Ecclesiae Lugdunensis et Viennensis, in quibus nulli hactenus Hymni ad Vigiliis nocturnas et Laudes matutinas, imo nec ad Vesperas caeterasque horas praeter Completorium; in quo etiam Romana Ecclesia primum ab aliquot saeculis Hymnos admisit, deinde alios in singulis officiis. Lege Radulfum, decanum Tungrensem, propositiones 13. Thomasius sibi objicit hoc loco Udalricum in Consuetudinum Cluniacensium lib. II, cap. 52, ubi fit mentio Hymnorum Ecclesiae Romanae. Verum id de particularibus quibusdam Urbis ecclesiis vir doctus interpretatur, tametsi sanctus pater Benedictus in Regula sua Hymnos Ambrosianos laudat, praecipitque cantari. Ubi obiter in mentem recurrit id quod Leo Marsicanus scribit in Chronici Casinensis lib. II, cap. 97, tunc, id est pontificatu Stephani decimi, *Ambrosianum cantum in Ecclesia ista Casinensi cantari penitus interdictum* fuisse ab eodem Stephano, qui antea Casinensis abbas fuerat, Fridericus appellatus. In quo autem differret cantus Ambrosianus a Romano, docet idem qui supra Radulfus decanus Tungrensis, propositione 12.

3. In Vigiliis nocturnis, cum lectiones singulae essent finiendae, diaconi praecinebant *Tu autem*, uti Benedictus canonicus et Cencius praescribunt hic, pag. 123 et 174, quod indicium est etiam tunc lectiones protractas fuisse ad arbitrium praesidentium. Carolus Magnus, teste monacho Sanctigallensi, earum finem sibilo linguae significabat. In Ecclesia Rhemensi nostro etiam tempore lectio prolixior, quae ante Completorium fit in Quadragesima, absolvitur uno sacerdote *Tu autem* praecinente, quod clericus lectionem canens prosequitur et finit.

4. Cum incensatur pontifex, siquidem fuerit stans, a stante incensatur; si sedens, a genuflectente. Cujus diversitatis [CXXIX] ratio haec reddi potest, quod ex secundo Ordine Romano hic edito, num. 9, *thuribula ad nares hominum feruntur, et per manum fumus ad os trahitur*, quod vix fieri posset, si pontifici sedenti thus a stante admoveretur.

5. Ecclesia Lateranensis, referente Joanne Diacono hic edito, *reservans apostolicam institutionem, nonnisi Dominica in officiis utitur Oratione, quoniam aliae Orationes postea sunt super additae*, scilicet quas vocamus Collectae. Hunc ritum notavit Guillelmus Durandus, in lib. IV, cap. 14. Idem ritus olim vigeat in Ecclesia Pictavensi, ut probat Fulberti episcopi Carnutensis epistola 79. *Finitis capitulis post Orationem Dominicam, ubi dicitur, Domine, exaudi Orationem meam, statim esset subdenda Oratio, quae ex libro Sacramentorum recitatur. Patere tamen Ecclesiam retinere suum usum ad praesens*. Sanctus Benedictus, in regula sua post Orationem Dominicam *Missas* fieri praecipit, id est, demissionem seu discedendi facultatem, ut multi interpretantur, tametsi nonnulli commentatores, etiam antiquiores, hanc dimissionem adjuncta Collecta factam existimant.

6. De praedicta ecclesia Lateranensi id memoratu dignum est quod scribit Petrus Abaelardus in epistola 5 ad Bernardum abbatem Claraevallensem: *Antiquam certe Romanae sedis consuetudinem nec ipsa civitas tenet, sed sola ecclesia Lateranensis, quae mater est omnium, antiquum tenet officium, nulla filiarum suarum in hoc eam sequente, nec ipsa etiam Romani palatii basilica*. Quod si ita est, quisquis veteres Romanae Ecclesiae ritus accurate indagare cupit, studiosius ea legere debet quae pertinent ad ecclesiam Lateranensem.

7. De communione paschali quaedam habet Petrus Amelii in cap. 85, quae, quia superius non indicavimus, hoc loco breviter attingisse quoddam operae pretium fuerit. Et primo quidem ait iste auctor in Missa pontificia, quae die Paschae celebrata fuisset, omnes et singulos, quicumque *vere confessi et poenitentes essent, atque corde contriti*, potuisse a papa sacram communionem accipere *absque licentia episcopi, plebani, vel alterius majoris*; deinde iisdem omnibus *qui communicassent de manu papae* porrectam a diacono fistulam *ad bibendum de Christi sanguine* (atque adeo constat sub finem saeculi XIV communionem saltem paschalem in Missa pontificia fuisse celebratam sub utraque specie, quae observatio referenda est ad [CXXX] ea quae superius hoc de argumento diximus in cap. 9); denique post sanguinis perceptionem quemlibet bibisse *modicum de vino cum calice de manu sacristae vel acolythi calicem tenentis*.

8. Postremo in sepeliendis corporibus illustrium defunctorum id olim apud Italos, nedum Romae, servabatur, ut loculi in locis sublimibus ponerentur, quod Mediolani in porticu ecclesiae sancti Nazarii observare licet. Verum anno 1561 Pius IV statuit (quod refert Joannes Franciscus Firmanus in diario suo) ut deponerentur *capsae defunctorum, quae erant in muris*

ecclesiae in altum; et fuit mandatum ordinariis ut fieret in eorum ecclesiis, quod fuit multis in locis exsecutum non sine vivorum dolore. Sic Mediolani Carolus Borromaeus, sanctissimus ille antistes ac Pii nepos, corpora Trivultiorum, quae in praedicta porticu sancti Nazarii sublimibus locis locata erant, humo infodi curavit, loculis tamen in summo vacuis relictis.

9. Hujus loci occasione observare lubet, etiam primis olim Christianis visum nefas ut suorum corpora cum gentilium cadaveribus communi conditorio tumularentur. Quod cum secus attentasset Martialis episcopus quidam Hispanus, graviter hac de re conquestus est Cyprianus in epistola synodica adversus eundem Martialem et Basilidem libellaticos episcopos: *Martialis quoque, praeter gentilium turpia et lutulenta convivia, et collegia diu frequentata, et filios in eodem collegio exterarum gentium more apud profana sepulcra depositos, et alienigenis consepultos*, etc. Ex quo intelligitur quantum a vero aberrant qui existimant Romana coemeteria, in quibus Christianorum corpora primitus condebantur, profanis etiam et gentilibus communia fuisse. Quanta autem in his fuerit Prudentii aevo fidelium, imo sanctorum ibi sepultorum multitudo, docet Prudentius ipse in Hymno de sancto Laurentio:

Vix	fama	nota	est	abditis
Quam	plena	sanctis	Roma	sit,
Quam	dives	urbanum		solum
Sacris		sepulcris		floreat.

Ex illis porro coemeteriis corpora sanctorum jamdudum erui solita testatur inter alios Gregorius tertius, epistola quae est 116 inter Bonifacianas, ad Otgarium episcopum Moguntinum, [CXXXI] cujus epistolae verba referre juvat: *De corpore vero sancto quod nobis humiliter vestra quaesivit prudentia quod dirigeremus non habuimus, quoniam cuncta sanctorum corpora praedecessores nostri nobiscum communiter detulerunt, et unumquodque eorum Ecclesiis noviter dedicatis summa veneratione condidimus. Proinde benevolentiam vestram precamur, ut nobis spatium inquirendi diligentius praebeatis, quatenus corpus sanctum invenire valeamus ad vestram complendam petitionem; et si inventum fuerit, vestra nobis credere dignetur industria, statim quod petistis perficiemus. Modo vero illud non misimus, quia inquirentes nequaquam invenire valuimus.* Quod si eadem modo religio et diligentia in perquirendis discernendisve sanctorum corporibus adhiberetur, longe difficilior esset, evacuatis fere celebrioribus coemeteriis, sanctorum corpora cum certis et indubitatis sanctitatis, nedum martyrii, indiciis reperire. Verum fortasse Gregorius loquitur de sanctis ex nomine cognitis, propterea quod tunc temporis non ferret, quae nostris temporibus obtinet, consuetudo ut baptizatorum, quos vocant, sanctorum corpora pro veris ac indubitatis reliquiis sacris distribuerentur. Sed de his hactenus.

XX. De confessione beati Petri in basilica Vaticana.

Quid rugae, quid regiae, et regulares apud

*scriptores ecclesiasticos? De variis modis
asservandi Eucharistiam apud Romanos.
Quid capsula in concilio Arausicano?
Quid turris Gregorio et Venantio Fortunato?*

Quoniam his in libris frequens mentio est de confessione beati Petri, quaedam hoc loco de ea breviter observare quiddam operae pretium duximus. Et primo quidem *confessio* hoc in loco apud ecclesiasticos scriptores Latinos nihil aliud est quam apud Graecos *Martyrium*, seu locus in quo reliquiae seu corpora martyrum asservabantur. Cur vero confessionis nomine in primis donatum sit beati Petri apostoli sepulcrum, Onufrius hanc elicit rationem ex Actis octavae synodi CP., actione quarta, quod nullus peregrinus in basilicam sancti Petri admitteretur quin prius libellum fidei suae edidisset, quod ad confessionem beati Petri fieri solutum affirmat. Verum cum confessio ipsa in intima basilicae parte locata esset, prius in basilicam advenis concedebatur ingressus [CXXXII] quam fidei professionem emisissent. Simplicius est ut confessio inde appellata dicatur, quod sit Jocus confessoris seu martyris. Alii alias afferunt rationes, quae non sunt hujus loci.

Quod vero ad confessionem beati Petri, imo ad ejus basilicam quisquam non admitteretur, nisi prius suam ipsius fidem probasset, colligimus ex Optati lib. VI, ubi de Macrobio pseudepiscopo Donatista Romae degente agens: *Denique, inquit, si Macrobio dicatur ubi illic sedeat, nunquid potest dicere In cathedra Petri? quam nescio si vel oculis novit, et ad cujus memoriam non accedit, quasi schismaticus*. Verum id etiam de qualibet ecclesia catholica urbis Romae interpretandum esse probant sequentia ejusdem Optati verba: *Ecce praesentes sunt ibi duorum memoriae apostolorum; dicite si ad has ingredi potuit, ita ut obtulerit illic, ubi sanctorum memorias esse constat*. Hinc est quod non prius Polycarpus sacra fecit in ecclesia Romana quam potestatem hujus rei ab Aniceto pontifice accepisset.

Hujus loci occasione non est omittendum quod superius nobis excidit, Romae peculiarem morem extitisse ut adulti qui ex paganis ad christianam fidem accedebant, *ad horam profitendae fidei, verbis certis, conceptis retentisque memoriter, de loco eminentiore, in conspectu populi fidelis*, Symbolum redderent ante baptismum, quod a Simpliciano servatum tradit Augustinus in lib. VIII Conf., cap 3.

Revertor ad sancti Petri confessionem, quam ita describit Gregorius Turonensis episcopus, in lib. I de gloria Martyrum, cap. 28. *Hoc sepulcrum, sub altari collocatum, valde rarum habetur. Sed qui orare desiderat, reseratis cancellis quibus locus ille ambitur, accedit super sepulcrum; et sic fenestella parvula patefacta, immisso introrsum capite, quae necessitas promit efflagitat. Nec moratur effectus, si petitionis tantum justa proferatur Oratio. Quod si beata auferre desiderat pignora, palliolum aliquod momentana pensalum jacet intrinsecus, deinde vigilans ac jejunans devotissime deprecatur ut devotioni suae virtus apostolica suffragetur. Mirum dictu! si fides hominis praevaluerit, a tumultu palliolum elevatum ita imbuitur divina virtute, ut multo amplius quam prius pensaverat, ponderaret, et tunc scit qui levaverit, ejus gratia sumpsisse quod petiit. Multi enim et claves aureas ad reserandos*

cancellos beati sepulcri faciunt, qui ferentes [CXXXIII] pro Benedictione priores accipiunt, quibus infirmitati tribulorum medeantur. Omnia enim fides integra praestat. Sunt ibi et columnae elegantiae, candore niveo, quatuor numero, quae ciborium sepulcri sustinere dicuntur. Hactenus Gregorius Turonensis.

Non unica, sed duae ad beati Petri sepulcrum fenestellae erant, superior et inferior, quae *cataractae* appellantur in suggestione altera legatorum Germani et Joannis episcoporum nomine Justiniani Comitis ad Hormisdam, ubi haec verba: *Unde si et beatitudini vestrae videtur, sanctuaria beatorum apostolorum Petri et Pauli secundum morem ei largiri praecipite; et, si fieri potest, ad secundam cataractam ipsa sanctuaria deponere vestrum est deliberare.* Quippe longe major praerogativa censebatur, si ex secunda fenestella panni super loculum sacrum inferrentur, quod videlicet ex hac propior esset sacri corporis contactus. Id genus fenestella erat ad Memoriam seu oratorium beati Stephani in civitate Uzalensi, testante Evodio in lib. I de Miraculis ejusdem sancti martyris, cap. 12, quo cum quidam civis Uticensis paralyti pedum et linguae affectus accessisset, recuperato pedum officio *exuens sibi manicam tunicae suae, eo quod orarium non haberet, per fenestellam memoriae ad interiora loca sanctarum reliquiarum manu injecta mittebat; atque inde rursum dexteram reducens, ori suo admovebat, et linguam contingendo, paulatim nodos loquendi gratia fidei resolvebat.* Ideo autem ejusmodi fenestellae dicebantur cataractae, quod firmis porticellis (nam firmiores portae sic appellantur) essent praeclusae.

Quod attinet ad pannos qui super corpus beati apostoli cum precibus et jejuniis inferebantur, *brandea* vocantur a Gregorio Magno. Eodem ritu pallia pro archiepiscopis sacrari mos erat, quae *de corpore beati Petri* sumpta dicebantur. Idem legitur de orariis ordinandorum in libello nono nostro. Nec vacat exemplo quod Gregorius Turonensis antistes superius dixit, id genus pannos in *momentana* seu statera ponderari solitos, antequam super tumulum sacrum immitterentur, ut ex majori quod inde accedebat pondere gratia virtutis accepta sentiretur. Idem quippe actitabatur ad tumulum sancti Martini, ex eodem auctore, in lib. I de Miraculis ejusdem sancti, cap. 11, ubi de Callaecis Suevis, qui *partem pallii serici pensatam super beatum sepulcrum posuerunt, dicentes: Si invenimus gratiam [CXXXIV] coram expetito patrono, quae posuimus plus insequenti nocte pensabunt, eruntque nobis in Benedictionem posita, quaesita per fidem.* Vigilata ergo una nocte, facto mane quae posuerant pensitabant; in quibus tanta beati viri infusa est gratia, ut tandiu elevarent in sublime aeream libram, quantum habere poterat quo ascenderet *momentana*. Denique ensis quo novus imperator in solemni sua inauguratione accingendus erat *desuper confessione sancti Petri* tollebantur, singulari privilegio, quod regibus non erat concessum, ut in Ordinario Jacobi Gaietani legimus.

Ad eandem etiam confessionem peccatorum expiatio per sacramentum poenitentiae fiebat. Id patet ex Petri Damiani epistola seu opusculo 55, ad Agnetem Augustam, ad quam ita Petrus scribit: *Sed ut hi qui ad apostolorum limina confluunt sanctae devotionis tuae salubriter imitentur exemplum, sub arcana quoque beati Petri confessione ante sacram altare me sedere fecisti, ac per lugubres gemitus et amara suspiria ab ipsa quinquenni infantia tenera adhuc et nuper ablactata levitate coepisti, et tanquam illic ipse beatus apostolus corporaliter praesideret, quidquid subtile vel minutum in humanitatis tuae potuit titillare visceribus, quidquid in cogitationibus vanum, quidquid praeterea subrepere potuit in sermone superfluum, fidelibus est relationibus evolutum. Ad quod mihi visum est ut nihil*

aliud confitenti poenitentiae pondus injungerem, nisi ut illud divinae legationis elogium iterarem: Age quod agis, operare quod operaris, etc. Quod quidem (ut id obiter notem) haud satis concordare videtur cum ejusdem Petri sententia in opusculi 13, capp. 6 et 7, ubi arguit quosdam monasteriorum rectores, qui *quibuslibet a saeculo venientibus, etiamsi graviter lapsi essent, aliam poenitentiam non imponebant, nisi ut communem monasterii ordinem servarent.* De beati Petri confessione ejusque consuetudinibus multa leges in appendice ad Ordinem 11.

His quaedam addenda essent de modo administrandi poenitentiae sacramentum in Ecclesia Romana. Verum jam longius progressis satius videtur lectorem ad sequentium libellorum lectionem remittere, maxime ad Ordinem Romanum, qui hic ordine decimus est, ubi multa de poenitentiae sacramento deque communione infirmorum praeclare praescribuntur. Haec communio unctionem quam vocamus extremam [CXXXV] subsequēbatur, ex decimo libello; sed contrarius usus paulatim invaluit ab ineunte saeculo, tertio decimo, cujus mutationis originem ac rationem exposuimus in praefatione ad saeculum primum Benedictinum.

Quoniam vero his in libellis et apud veteres scriptores ecclesiasticos, Anastasium et alios, quaedam obscurae voces nonnunquam occurrunt, eas in antecessum hic explicare juvat.

Et primum quidem sese offert *rugae* vocabulum, de cujus significatione lis est apud eruditos. Caesar Bullingerus, habita Latinae vocis ratione, *rugae* interpretatur *strias in marmore vel metallo, seu canaliculos et sulcos rugarum instar, quae in senum fronte contrahuntur; vel tabulas ex auro et argento rugosas et striatas.* Alii plerique omnes eamdem vocem *rugae* ad Gallicam originationem revocantes, *vias seu semitas, simitulasve* ita dictas existimant, quas nos Galli *rues* appellamus. In his eruditissimus Cangius ait, *per rugam videri intelligi viam in ipsa aede sacra ante presbyterium, qua in illud pergit pontifex sacra factururus.* Ab hac sententia parum recedit illustrissimus Ciampinus in cap. 14 de Azymo, ubi tum varia de rugis loca, tum varias de ista voce auctorum sententias accurate exponit, quas hic repetere non est necesse.

Verum ut de hac voce certa possit ferri sententia, quaedam in primis considerata sunt: 1° *rugae* quid solidum, et ex materia solida, maxime ex argento, constitisse, imo auro gemmisque ornatas fuisse, quod patet ex variis Anastasii locis, ut in Leone III: *Fecit autem in basilica beati Andreae ad beatum Petrum apostolum rugas argentes, pensantes libras octuaginta;* et in Paschali I: *Fecit in ecclesia beatae Dei Genitricis, quam vocant Dominicam, rugas ex argento, pensantes libras sexaginta sex.* Ex his aliisque locis, quae brevitate causa omittimus, intelligitur *rugarum* nomine *vias seu semitas* non significari, si pro spatio ipso semitarum usurpetur, quandoquidem *rugae* non quid inane et vacuum, sed quid solidum fuisse constat. Neque ob eamdem rationem *rugae* de aditu ipso portarum, quae ad presbyterium ducebant, explicari potest. 2° *Rugae* aliae majores erant, aliae minores, quae et *rugulae* dicuntur. Idem Anastasius in Paschale I: *Fecit etiam et ante vestibulum altaris rugas majores ex argento, pensantes libras septuaginta et octo.* 3° *Paria sex rugarum de aurichalco* habet idem auctor in Sergio II, [CXXXVI] atque eodem, ut verisimile est, sensu, in Leone III *rugae majores ante secretarium numero duodecim.* Quod multo minus *semitis* aptari potest. 4° *Rugae* erant in ingressu presbyterii, cum ex parte virorum, tum ex parte mulierum: erant et in capite presbyterii ante confessionem; erant et in vestibulo altaris.

Anastasius, in Stephano IV: *Fecit rugas in presbyterio a parte virorum et mulierum ex argenteo purissimo, pensantes libras centum triginta, necnon et alias rugas in caput presbyterii ante confessionem*. In Leone III: *Investivit rugas ante ingressum altaris ex argento purissimo*. Et in Paschali I: *Fecit etiam ante vestibulum altaris rugas majores ex argento*. 5° Erant et rugae minores seu regulae intra et extra confessionem. Anastasius, in Paschali I: *Confessionem cum rugulis suis interius exteriusque vallantem pulcherrime compsit*. Quod postea alio in loco repetit idem auctor. 6° Rugae seu regulae insertae erant cancellis, qui eas continebant fulciebantque. In Leone IV: *Fecit rugulas de argento fusiles cum cancellis in ingressu presbyterii et confessiones*. Et in Nicolao I: *Porro in purpureis marmoribus, quae ante corpus beati Petri apostoli rugas argenteas retinent, dextra laevaue duas cruces argenteas offerens posuit*. 7° Denique rugis impositae erant regulares, ex quibus vela et imagines dependebant ante rugas, ut mox videbimus.

Ex his omnibus indubitanter conficimus, rugas seu rugulas nihil aliud esse quam portas, porticellas, fenestellasve, quae tum ad ingressum presbyterii, tum in vestibulo altaris, tum infra et extra confessionem erant, tum denique cancellis intermistae; atque inde vocem Italicam *ringuieres*, quae fenestellas cibiorum hodie quoque significat, derivatam fuisse. His enim portis, porticellis, fenestellisve omnia quaecunque superius retulimus, facile et commode aptari possunt, ut conferenti statim apparebit. *Rugarum paria* erant portae seu porticellae bipatentes, ut passim in cancellis. *Rugulae*, quas interius in confessione fuisse praemisimus, nihil aliud erant quam fenestellae illae, de quibus in superiori capite egimus. Sane Torrigius in cryptis Vaticanis rugas januas interpretatur. Unde in primo nostro Ordine Romano, ubi acolythi *rugas* observare dicuntur, Codex Colbertinus praefert *regias*, quae vox portas significat.

Quanquam vocabulum *regiae* latius tantisper patere videtur, ut non solum portas, sed etiam valvas seu cancellos eis [CXXXVII] adjunctos quandoque designent. Jacobus Gaetanus, in cap. 79 ad diem Cinerum: *Notandum quod camerarius papae exit regias*, id est cancellos, *et dat cineres stando illis qui sunt extra*. Eadem verba habet Petrus Amelii, qui rursus in cap. 18 scribit bullam quae cardinali ad altare sancti Petri sacra faciendi potestatem facit *per totam diem pendere ante regias*; et cap. 21, pontificem cereos distribuendi causa pergere *ad regias*. Ad haec, cap. 56, ubi de distributione palmarum: *Vadit usque ad regias capellae in parte dextra, et ibi projicit ramos et folia olivarum populo per foramina regiarum*, id est cancellorum. Denique, quod rem evincit, idem auctor *portam regiarum* memorat in capp. 76 et 78, quibus in locis regiarum nomine cancellos interpretari, ut nemo non videt, necesse est.

Non solum cancelli erant inter presbyterium et chorum cantorum, sed etiam inter presbyterium et altare. Unde et *rugae erant ante ingressum altaris*, id est porticellae, ut loquitur Anastasius in Leone III, seu *ante vestibulum altaris*, ut in Paschali I. Quapropter diaconus ordinandus, ex octavo nostro libello, stabat *ante rugas altaris*, idemque ad sacerdotium promovendus ducebatur *foras rugas altaris*.

Qui presbyterium a choro cantorum dirimebant cancelli *pogium* nonnunquam et *pectoralia* dicebantur, ut in Appendice primi nostri Ordinis Romani, num. 11: *Ascendentibus diaconus in pogium, episcopi et presbyteri statuuntur in locis suis; et schola*, scilicet cantorum, *ante altare*. Hae sedes erant singulorum ordinum tempore sacrorum. De pagio apposite Thomasius in scholiis ad Responsorialia: *Pogium* hoc loco

sumitur pro iis marmoreis cancellis sive tabulis quibus sanctuarium a choro et ecclesia discernitur. Qui ita sunt in antiquis Urbis basilicis constructi, ut ex illorum parte posteriore gradus sanctuarii sive presbyterii sensim assurgant, ut qui in area sunt ejusdem sanctuarii, et iisdem pectore tenus inniti, et circumspicere inde totum ecclesiae coetum commode possint. *Pectoralia* vocarunt inferioris aetatis scriptores, quae melius *Meniana* appellarentur. Videtur is proprius levitarum locus, qui, interdicto in presbyterio sibi consessu juxta priscos canones, decenter hunc locum tenebant, ubi, medii inter pontificem una cum presbyteris, ac chorum cantorum et populum, illis quidem ministrare, [CXXXVIII] his vero praeesse tanquam inspectores ac monitores facile poterant. Pontifex namque contra altare in medio sub abside sedebat, episcopis ad dextram, presbyteris ad sinistram consistentibus; schola vero cantorum, caeterique subdiaconi ac clerici minores ante sanctuarium et altare in ecclesiae sinu, in choro scilicet meniano, consistebant. Hactenus vir doctus et pius.

Ad haec ergo saepta seu meniana, quae dimidiam hominis staturam vix excedebant, communio sacra porrigebatur; cineres et palmae distribuebantur, aliaque id genus laicis praestabantur, quae in sanctuario fieri illorum temporum religio haud sinebat. De communione Augustinus, in sermone 392 novae Editionis, num. 5: *A communione se cohibeant qui sciunt quia novi peccata ipsorum, ne de cancellis projiciantur*. Leo papa IV, testante Anastasio, *secundum antiquam consuetudinem canonica auctoritate decrevit, ut dum sacra Missarum solemnita celebrantur, nullus ex laicis in presbyterio stare, vel sedere, aut ingredi praesumat, nisi tantum sacra plebs, quae in administratione sacri officii constituta videtur*. Utinam vigeret hoc decretum etiam nunc apud omnes!

Tertio loco investigandum est quid sint *regulares*, qui super rugas positi erant, et ex quibus vela et imagines dependebant. Loca quibus id probes occurrunt apud Anastasium in Stephano IV, Adriano I, Leone III et Paschali I. Alii *cancellis fusiles*, quos Graeci κίονια vocant; alii *virgas ligneas aut aereas quibus vela adducebantur reducebanturque*, hoc vocabulo designari volunt, quae sententia nobis probatur. Ex illis regularibus dependisse imagines probat variis in locis Anastasius. In Stephano IV: *Fecit tres regulares argenteos super rugas, per quas ingrediuntur ad altare, ubi imagines in frontispicio constitutae sunt*; et in Adriano I: *Posuit super eundem regularem praefatas tres imagines*. Appensa erant etiam vela. In Leone III: *Vela modica de stauraci quatuor, quae pendent in regulari ante imagines*. Atqui portis vela appendi solita nemo nescit: quae ut adduci reduciue facile possent, his regularibus indigebant, aliquando ferreis aereisve, aliquando argenteis.

Praeter hos regulares erant etiam trabes ad sustinenda vela, quae trabes nonnunquam argenteae erant, ut in Leone III; et quidem nonnullae *super columnas altaris*, In Paschale I. [CXXXIX] *Vela quae sacrum altare circumdant habes* in Gregorio IV.

Antequam hoc caput finio, juvat observare varios modos asservandi Eucharistiam apud Romanos, prout ex libellis nostris discimus.

Antiquior modus is esse videtur, ut in secretario seu sacristia servaretur, quo ex loco pontifici ad altare accedenti capsula Eucharistiam continens praeferebatur. Hic modus tempore Gregorii XI perseverasse videtur saltem in basilica Lateranensi, quod innunt hujus pontificis Constitutiones hic editae, num. 18, ubi praescribitur ut vetera ejusdem ecclesiae instrumenta in sacristia, *ubi est mensa Domini*, reclusa custodiantur.

Alius modus est ut Eucharistia servetur in altari seu principe, seu peculiari, qui posterior ritus hodie passim in Urbe viget.

Tertius modus, qui in sola sanctae Crucis basilica obtinet, is est, quod Eucharistia pone majus altare ad summum basilicae parietem, absque ara supposita servatur in vasculo patente, adjectis loco ornamentis, quod opus est Francisci Quignonii cardinalis.

Res Eucharistiam continens variis nominibus appellatur in libellis nostris: *conditorium*, *cophinum*, *armarium*, quod utrumque postremum Petrus Amelii pro uno et eodem habet. *Capsae* vocabulo utitur primus Ordo Romanus, sed in diverso paulum significato, nimirum ita ut capsae ad praeferendam pontifici sacra facturo Eucharistiam sumatur, cum alia vocabula rem loco fixam significant.

Eodem in significato *capsa* usurpari videtur in canone 17 concilii primi Arausicani: *Cum capsae et calix offerendus est, et admistione Eucharistiae consecrandus*. Locus aliquanto obscurus exigit ut ei explicando paulisper immoremur. Is vero mihi sensus hujusce loci videtur, nempe ut una cum capsae, in qua sacra supellex initio Missae ad altare, et fortasse etiam Eucharistia deferretur, etiam et calix afferretur; qui calix postea consecratus, immissa in eum Eucharistiae de more particula, utramque speciem consecratam simul contineret, et quasi una eademque consecratione sacratus esset. Duae itaque sunt praedicti canonis partes. Una, ut simul cum capsae deferretur calix ad altare. Altera, ut in calice simul utraque Eucharistiae species conjungatur. Lemma capitis posteriori tantum [CXL] respondet, *Ut in unum propositio Sacramenti consecratur*.

Ejusmodi capsam alio nomine *turrem* appellat Gregorius episcopus Turonensis, in lib. I de Gloria martyrum, cap. 86, ubi diaconus quidam impurus, *cum tempus ad sacrificium offerendum advenisset, acceptam turrem, in qua ministerium dominici corporis habebatur, ferre coepit ad ostium*, unde ex secretario in basilicam aditus erat: eoque *templum* ingresso, *ut eam altari superponeret, elapsa de manu ejus capsae ferebatur in area*. Non dubium quin *ministerii dominici* nomine sacra supellex designetur; sed Eucharistiam in illa simul contentam fuisse censuit sanctus Odo abbas Cluniacensis in Collationem, lib II, cap. 32, ubi pro turri capsam cum Gregorio substituit, *qui dum capsam cum corpore Domini deferret*, etc.

Favet huic interpretationi Venantii Fortunati carmen in *turrem* Felicis episcopi Bituricensis, quam turrem ejusdem generis esse atque illam Gregorianam nemo inficiari potest. Atqui haec turris Felicis continendae Eucharistiae inserviebat, ut probat hoc distichon, quod est in lib.

III,	carm.						13:
Quam	bene	juncta	dicent,	sacrati	ut	corporis	Agni
Margaritum		ingens		aurea		dona	ferant!

Non igitur absque fundamento sanctus Odo abbas, illam diaconi historiam a Gregorio relatam explicans, turris nomine *capsam cum corpore Domini* intelligit. Atque adeo idem ritus apud nostrates Gallos atque apud Romanos in usu erat, ut initio Missae sacra Eucharistia in capsae deferretur, ad quem ritum respexerit concilii Arausicani, canon praemissus. Itaque turris erat capsae gestatoria, non fixum eucharistiae reconditorium.

Redeo ad Romanos, apud quos tabernacula, ut vocant, fere sola modo in usu sunt, Eucharistia suspensa nusquam, nequidem in tota (quod quidem sciam) Italia. Vidimus tamen in Bobiensi ecclesia columbam ex aurichalco, conservandae Eucharistiae olim destinata, qui ritus forte Columbano auctore ex Gallia in Bobiense monasterium inductus fuit. Sed de his satis; ad nostros ritus redeamus.

[CXXI] XXI. *An antiqui ritus semper novis
praeferendi? An omnes ad unum modum
revocandi? Recentiores caeremoniarum arbitri
notati. Quid censendum de Missa Illyriciana.*

Tria sunt quae in sacris ritibus possunt spectari, antiquitas, uniformitas, et constantia. Eadem ferme est sacrorum rituum atque religionis antiquitas, sed eorundem diversitas aequae antiqua in diversis Ecclesiis. *Multa quippe pro locorum et hominum diversitate variantur*, ait Firmilianus in epistola ad Cyprianum, *nec tamen propter hoc ab Ecclesiae catholicae pace atque unitate discessum est*. Haec diversitas obtinuit ab initio etiam apud Romanos, non modo circa celebrandos Paschae dies, sed circa multa alia divinae rei sacramenta; asseritque Firmilianus *non observari illic omnia aequaliter quae Jerosolymis observantur*. Legendus hac de re Socrates, in lib. V, cap. 22, ubi ait nullam religionis sectam easdem observare caeremonias, licet eadem de Deo sententiam amplectantur.

Haec rituum diversitas nascitur, tum ex diversis populorum moribus, qui non iisdem agendi modis delectantur, nec iisdem institutis possunt assuescere; tum ex diversis Ecclesiarum fundatoribus, qui rem, suapte natura indifferentem et in medio positam, aliter atque aliter pro temporum ac locorum varietate constituerunt. Quapropter qui omnia ad unum eundemque modum redigere conantur, perinde mihi videntur agere, ac si omnes populos ad eosdem mores eademque penitus instituta reducere tentarent; neque satis concedunt primis Ecclesiarum institutoribus, qui res ab eis stabilitas aut permissas tam facile pervertunt. Nec sane unquam citra pacis ecclesiasticae discrimen secus attentatum est, quod multis exemplis probari posset, si id cuius non esset exploratum.

Ferenda itaque est rituum illa diversitas, vel maxime propter bonum pacis, imo etiam propter Ecclesiam, quae hac varietate decoratur. Nescio enim quo modo dulcius sapit quod vario cultu ornatur. Et hoc quidem primum cavendum est in illis qui caeremoniarum magistratum gerunt, [CXXII] quorum nonnulli nunquam quiescunt, nisi omnes ad suos ritus vel invitos pertraxerint.

Alterum incommodum est eorum qui vel antiquos novis, vel e contrario novos antiquis ritus semper praeferendos volunt. Neutrum sine delectu placet. Ubi regnant antiqui ritus, hi constanter retinendi: ubi novi prae antiquis praevaluerint, antiquos laudare decet, novos non

reijcere. Vix enim unquam accidit ut quod usu semel receptum est ac firmatum absque perturbatione possit mutari. Et quidem ut rituum varietatem induxit locorum varietas, ita etiam eorundem iisdem in locis mutationem aliquando persuasit temporum diversitas.

Itaque laudanda in ejusmodi rebus constantia, modo caetera adsint, Ecclesiae pax atque concordia, et Christiana charitas, cui omnes ritus cedere ac suffragari necesse est. Quod si salva pace et charitate retineri potest antiquitas, quin novitati praeferenda sit nemo sane sapiens negaverit.

Qui novos sacrorum rituum libros novissimis temporibus scripserunt, mirum est quantum sibi tribuerint in pervertenda venerabili antiquitate, cujus institutiones, nedum institutionum rationes, omnino ignorabant. Cumque quod suo tempore fieri cernebant, id omnibus retro saeculis semper actitatum fuisse autumarent, probabiles, ut sibi videbantur, receptae novitatis rationes adinvenerunt, quae penitus veterum sententiae non raro adversantur. Quod ut omnibus palam fiat, quaedam huc exempla lubet afferre ad id probandum.

1. Mos olim fuit, ut vidimus, in Ecclesia Romana, ut procedenti ad altare pontifici *Sacra*, id est Eucharistia, praeferrentur, ibidemque servarentur usque ad communionem, quo tempore particula Eucharistiae antea consecratae demittebatur in calicem. Tum ex oblatione novi sacrificii una particula reservabatur, *remanebatque in altari ipsa particula usque ad finem Missae*, testante Amalario in lib. III, cap. 35, *quia ita observant*, ait primus Ordo Romanus, hic, pag. 14, *ut dum Missarum solemnia peraguntur, altare sine sacrificio non sit*. Atque ita toto tempore Missae nunquam ab altari Eucharistia aberat, sive Eucharistia pro viatico in ipso altari, sive in secretario servaretur.

[CXLIII] Contrarius ritus jam inductus erat Leone X pontifice: quo tempore Paris de Crassis, qui caeremoniarum arbiter erat, rationem quaerens *quare sacramentum corporis Christi, quod in ecclesiis communiter servari solet, ex suo loco prius levandum sit, quam solemniter celebrari contingat ibidem*, ait «Id a majoribus cautum fuisse, non quia a conspectu salutaris Hostiae abhorrendum ducerent, sed idcirco quod inter sacrificandum non omnes caeremonias rite recteque agere possent, quandoquidem in ipsius sacramenti conspectu nec papa, nec episcopi celebrantes, congrue ibi sedere, nec mitram in caput retinere, neque incensationem in se recipere possent, nisi postquam ipsum sacramentum incensatum fuisset, maxime quia per ipsosmet toties illud adolendum esset, et non per diaconum evangelicum, cujus hoc ministerium proprium est. Adde, inquit, quod celebrans praelatus, quando quotiesve incensare debet, necesse toties habet ipse genibus sacramentum adorare, priusquam crucem altaris et oblata ac ipsum altare incensaret. Postremo valde absonum esse ut in eadem capella, seu oratorio, in qua jam est sacramentum quod adoratur, aliud sacramentum de novo ibidem conficiatur, ne quod ex illis ambobus sacramentis adorari debeat, in dubium vertatur.»

Verum primis illis temporibus sufficebat *Sancta* semel *adorasse*, sive ad altare praeferretur Eucharistia, ut in primo Ordine Romano, sive in altari ipso asservaretur, ut in secundo. Jam vero sanctis illis Patribus persuasum erat, quibusve caeremoniis sacris, si modo religiose fiant, adeo nullam Eucharistiae inferri injuriam, ut contra his Deum honorari quam maxime existimarent. Neque porro ulla eis erat ambiguitas ultra species consecrata esset adoranda, cum ad praesens sacrificium solummodo essent intenti. Et porro unius prae altera speciei adoratio nullum scrupulum causare debet, cum in idem objectum feratur.

2. Aliud exemplum ex eodem Paride proferre licet de diacono Evangelium cantante, nempe, quia desiit usus ambonum pro Evangelio et Epistola cantandis, quam in partem converti debeat diaconus, *collateralis altari, an conversus ad altare*, sicut in *capella palatii similique loco, ubi altare ad orientem solem non vergit*. Respondet Paris, *regulariter Evangelium recitari debere a diacono stante contra Aquilonem*, a quo, teste [CXLIV] Propheta, panditur omne malum; secus in capella palatina, in qua, quia pro situ loci *cornu evangelii non est directum ad Aquilonem. sed ad Austrum, qua in parte pontifex sacrificio praesens semper insidet*, ideo diaconus ibidem Evangelium cantans, *ne terga renesque ad pontificem in solio manentem convertat, recta ad cornu Evangelii facie illud cantat*, adeoque *sinistro humero ad pontificem verso*. Absente vero pontifice, *ut diaconus ipse universali consuetudini rituique satisfaciat, eum stare collateralem quidem altaris, sed conversum ad pontificis solium positum ad austrum*: quippe minus malum esse sic eum stare, *quam renes ad pontificis solium vertere, et altare, quod est sanctum sanctorum, ad sinistram suam sub se habere*. Caeterum in illis ecclesiis quarum majus altare non est conversum ad Orientem, Evangelium cantandum esse per diaconum, non *collateraliter* ad altare stantem, sed *facie ad faciem altaris, id est contra ipsum altare*.

At quam simplicius antiqui libelli Ordinis Romani praescribunt ut diaconus in ambone cantaturus Evangelium, stans ad Aquilonem faciem vertat ad partem australem, in qua viri, non ad aquilonem, in qua feminae consistebant. Unum hoc loco notat Paris altaris cornu dextrum intelligi debere, de cornu Evangelii, *habito respectu ad ipsum altare, tanquam ad corpus magis honoratum, non autem ad sacrificantem*. Nam et crucis et crucifixi super ipso altari stantis dextra ad praedictum cornu Evangelii vergit. Secus tamen interpretandas esse Missalis rubricas, *praesertim in officio Parasceves*, ut cornu dextrum ac sinistrum dicatur habito respectu ad sacerdotem.

3. Infinitum esset ire per singula quae ab hodiernis ritibus discrepant; quaedam tamen huc conglobate referre juvat ad levanda studia lectorum. Hymnum angelicum praecinebat sacerdos conversus ad populum: contra vero salutationem ultimam, quae Collectam post communionem praecedit, idem canebat conversus ad altare, ex primo nostro libello. Ad haec Canonem non incipiebat nisi absoluto trisagii cantu, ut scilicet clerus et populus, sacerdote Canonem submissa voce recitante, in admiratione tanti mysterii quasi stupens sileret. Insuper Antiphona illa quae *Communio* dicitur, non post ipsam communionem, ut fit modo in multis Ecclesiis, sed tempore ipsius communionis cum suo Psalmo cantabatur. [CXLV] Qui ritus in Africana Ecclesia servabatur, populo ad communionem accedente, cujus rei testis est locuples Augustinus, in lib. II Retractationum, cap. 11. Denique sacerdos ea non recitabat quae tum a choro canebantur, tum a ministris legebantur; sed vel rerum quae dicebantur meditatione, vel aliorum rituum actione totus occupatus erat. Nam quae in Missa Illyriciana habentur ad id spatii Orationes, non sunt haud dubie antiqui Romani instituti, ut postea videbimus.

Haec autem non eo animo referimus, quasi veterum hujusmodi rituum usus privata auctoritate revocari velimus, aut recentiorum (quod absit) induci contemptum, sed ut eos qui ejusmodi officiis praepositi sunt invitemus ad consulendam antiquitatem, quae quanto fonti propior, tanto venerabilior est; eosdemque admoneamus ne ita vulgares et contritas ratiunculas praeferant, quasi majores nostros in sanciendo contrariis ritibus omni ratione destitutos fuisse

existiment; imo vero si quando ritus sacri reformandi erunt, ut veterum ratio habeatur, et ab eis quam propius abesse studeatur.

Hunc scopum sibi proposuit *Cameracensis et Atrebatensis Ecclesia*, cum Ordinem sacrorum rituum in meliorem formam restituere voluit, ut legitur in vetustissimo utriusque Ecclesiae Ordine, qui ex Petri Pithoei relictis scriniis recens vulgatus est in appendice ad Codicem canonum Ecclesiae Romanae. Quippe Ordinis istius reformatores praemittunt se velle ea ordinare *quae a statu rectitudinis deviando, vel ab Ordine Romano discrepare videbantur: ita tamen, ut non instituaturs novus Ordo, ne obijci ab invidis possit, Ordinem sacratissimum Romanum*, quem imitari desiderabant, quoquo pacto fuisse violatum. In eodem autem Ordine quaedam inculcantur ex ipsomet Ordine Romano, quae hoc loco commemorare non pigebit. Unum est, quod *matutinale officium* (Laudes appellamus) *tractim decantandum est, altius tamen ipsi Psalmi quam nocturnales. Sic enim fit in Romana Ecclesia.* Et paulo infra: *Volumus ut mane agatur Missa in Dominicis diebus, quia Dominus valde mane surrexit. Et ita usus est in sancta sede Romanae Ecclesiae. In titulis vero qui in civitate vel extra sunt, non ante cantetur Missa quam in ipsa publica Ecclesia in civitate; [CXLVI] neque illorum signa pulsantur, ut omnis populus ad publicam procedat ecclesiam, nisi forte causa infirmorum, aut pro iter agentibus.* Nec omittendum quod de vigiliis nocturnis praescribitur: *Cum omni vero honestate tractim lectiones legantur, et responsoria decantentur. Nona autem lectio sit evangelica ex homiliis Patrum. Homilia ipsius Evangelii a diacono, vel presbytero aut episcopo tota legatur, nisi forte aurora interveniens hoc distulerit.* Sic in ecclesia Romana, apparente aurora, officium nocturnale breviarum mos erat, ut superius vidimus. Haec ex veteri illo Ordine Cameracensi, qui ante saeculum XII scriptus fuit.

Quaerat aliquis, cur Hymnum angelicum, seu *Gloria in excelsis*, olim praecinuerit pontifex ad populum conversus; contra vero ultimam salutationem, quae fit post communionem, non vero alias? De his respondere non est nostri instituti, nobisque sufficit antiquos ritus Romanos exposuisse. Placet regula Joannis Diaconi ex epistola ad Senarium: *Illud firma mente custodio, quod non a majoribus tradita custodiret Ecclesia, nisi certa sui ratio poposcisset; nec ea possumus dicere inania videri ac frivola, quia eorum minime rationem accepimus.* Si tamen conjecturis indulgere licet, ideo pontifex Hymnum angelicum praecinens convertibat se ad populum, ut eum ad laudandum Deum invitaret. Ideo vero salutationem illam postremam pronuntiabat versus altare, quod ad fideles communionem seu corpore et sanguine Christi Domini tum refectos verba dirigeret, quibus proinde, non jam apprecantis optantisve, sed gratulantis more, Dominum inesse hac salutatione contestabatur.

Postremo observandum est Missam illam Latinam, quam Mathias Flaccus Illyricus olim Argentinae vulgavit, non esse Romanam variis rationibus interpolatam, quas Orationes sacerdos, choro inter cantandum occupato, recitaret. Atqui neque Orationes illae primo Romanae Ecclesiae instituto conveniunt, imo in his nonnulla penitus adversantur, quale est id quod ad Canonem legitur: *Deinde cum summa reverentia incipiat Te igitur; et ministri stantes in gradibus suis cantent ipsos Psalmos, usque dum Te igitur finiatur.* Contra vero in nostris libellis antiquioribus [CXLVII] praescribitur, ut pontifice Canonem recitante summum in choro teneatur silentium; et ministri perstent inclinati et silentes per totum Canonem; subdiaconi usque ad haec verba, *Nobis quoque peccatoribus.* Adde quod in illa Missa praescribitur initio versus *Introibo* cum Psalmo *Judica*, qui apud antiquos in usu non

erant; quod in eadem Missa fit mentio de *Sequentia*, quam alii *Prosam* vocant, cuius institutio Notkero Balbulo, qui decessit anno 912, tribuitur; denique quod in litaniis Missae subjectis appellatur sanctus Adelbertus, quem saeculo decimo exeunte martyrio affectum fuisse constat.

Hic consequenter agendum esset de variis additionibus Sacramentario Gregoriano factis a Grimoldo abbate et aliis, qui Grimoldus videtur abbas fuisse monasterii sancti Galli apud Helvetios. Is, qui Grimaldus, et Ludovici Augusti, cognomento Pii, capellanus vocatur, quinque Benedictiones episcopales Sacramentario Gregoriano adjecit, quas non esse Romanae institutionis superius observavimus; sed longius nos ferunt hae commentationes; tandem ad libellos Ordinis Romani veniamus.